९४
८

94
8 A+B

अथ

Shabarabhashyavartikam

ग्रन्थनामः-	"शाबरभाष्यवार्त्तिकम्"	
कर्तृनामः-	"कुमारिलभट्टः"	
विषयः-	"पूर्वमीमांसा"	

815, 816

१४/८

14/8

94/8(a)

श्रीमत्कुमारिलभट्टविरचिते पूर्वमीमांसाशाबरभाष्यवार्तिके प्रथमाध्यायस्यार्थवादपादसंज्ञके द्वितीयपादारंभः।

अ.प

"शाबरभाष्यवार्तिकम्"

'कुमारिलभट्टविरचितम्'

अ॰वा॰
१

श्रीगणेशाय नमः आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते सिद्धः प्रमाणभावस्य धर्मे वेदस्य सर्व
शः विध्यर्थवादमंत्राणामुपयोगोधुनोच्यते १ सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धे ऽधुना विभज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते अथवा यत्
प्रामाण्यस्य चाविवेकस्येदानीं समस्तविध्यर्थवादमंत्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्मं प्रत्युपयोगः प्रतिपाद्यते। तत्र सर्वस्य
स्ववाक्याभिप्रायः चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्युपक्रमात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति च मध्यपरामर्शात्तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्ना
यस्त्युपसंहाराद्विधिप्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं न च तद्व्यतिरिक्तशब्दगम्यत्वं धर्माधर्मयोः नाप्यनधिगतार्थावबोध
नं मुक्त्वान्यः शब्दस्य व्यापारोस्तीत्युक्तमेव। अतश्च यावदेव साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावाचित्वेन पदानि विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि
तेषामेवानुप्रामाण्यं यानि त्वतिरिक्तार्थानि अर्थवादमंत्रनामधेयानुपातीनि। तानीदानीं द्विविधत्वेनोक्तेद्विस्त्वेव मार्गीनितानि
स्य पौरुषेयत्वे स्वार्थाभिधानसामर्थ्ये च धर्माधर्मयोरप्रमाणमतदर्थत्वात् यथाश्रुतगृहीतानां तावत् प्रतिपाद्यानुपल
ब्धेः प्रसिद्धमेवानर्थक्यं। अथ कथंचिच्छब्दस्यान्तरार्थ्यं कल्प्यते एवमपि व्यवस्थाहेतुभावात् न धर्माधर्मयोरवधारण
स्यानपेक्षं हि वाक्यं गृहीतं तद्वाक्याध्याहारविपरिणामादिभिर्यथेष्टं कल्पयितुं शक्यते। तद्यथा मोरोदीदिन्निपतदेवतावद्वाक्य

तं॰
१

नि२

विशिष्टपुरुषाचरितत्वोपन्यासद्वारेण रोदनकर्तव्यतापरं। अथवा महतामप्येवंविधाः प्रमादाः संभवंति। तस्मादयत्नेन वर्जयितव्यमि
त्येतो विधिप्रतिषेधयोरस्फुरत्वाद्धर्माधर्मयोर्ग्राह्यभावः शास्त्रदृष्टविरोधादयश्च स्थिता एव यत्नु भूतानां व्याख्यानमात्रेण यथावस्थि
तैः पदैः प्रतिपाद्यते। तत्र यद्यपि सत्यत्वमस्यैव तथापि न प्रतीतेन प्रयोजनमित्यानर्थक्यं। अपि च सर्वेषां हि वेदादीनां स्वार्थे
प्रामाण्यं पश्यते। विध्येकवाक्यत्ववशेन चैतेषां द्रूपः मंत्रः क्रियेत न च तस्यां किंचित्प्रमाणमस्ति भिन्नैरपि हि तैः किंचित्प्रतिपाद
यितुं शक्यमेव। न च यत्प्रतिपाद्यते तन्निष्प्रयोजनमेतत्। विज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्तरपरिकल्पनाशक्या न हि लोकेपि पश्यतः तद्
ग्रहणमप्रयोजनमिति सुवर्णादर्शनेन ताकल्प्यते। सर्वाणि च प्रमाणान्युपयुज्यमानान्यनुपयुज्यमानानि चार्थमात्रगोचरत्वात् गम
यंति। तेनैवैष ग्राह्यानीयादीनां उपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन वर्ण्यते। अन्यथा स्फपादानमेवैकं फलं स्यात्। अपि च प्रमाणेनास्तुत्वरका
लं प्रयोजनवत्वं अप्रयोजनवत्वं वा विज्ञायते। न तु तद्दर्शनेन प्रमाणेन भूतिलस्माद्येयदृष्टार्थः प्रतीयते सोस्ति नार्थः प्रयोजनवत्त्वमप्र
योजनवत्त्वं वा प्रतिपद्यते। न हि प्रयोजनवदेव प्रमाणमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति। यत्रापि तावत्स्वाधीनः प्रमाणविनियोगस्त
त्रापि तद्दृष्टं किंतु तावद्दृष्टं निस्तावस्थितवेदेशात्पितज्ञानग्राह्ये। न च वेदस्य प्रयोजनवदर्थाभिधानशक्तिः अप्रयमनवद्य

सा३

वा॰अ॰
२

त्॥ अयमेव हि परीक्षाकालो वर्त्तते। कीदृशं पुनर्ब्रवीतीति। न च विदित्वा यथानुरूपमनुष्ठातुं क्षमा वयं न तु वेदं पर्यनुयोक्तुं किम
र्थमयं निःप्रयोजनमभिदधातीति। तद्धास्माभिरर्थक्रमं यथेच्छं प्रयत्नेन धार्यन्तामिति। सर्वपुरुषाणां केवलं प्रतिपत्तेः [illegible] तेन पारं ते आहि
दृष्टश्रोतान्तरकालं च परीक्षावसरः। न ह्यनधीतवेदस्य वाक्यार्थपरीक्षितुं क्षमः। पश्चात्परीक्षमाणस्तु नानुष्ठितं [illegible] निर्दिष्टमध्वय
नं प्रकरणात् तत्स्वाध्यायेन निश्चयहेतुर्भवति। तस्माद्यथैवाग्निहोत्रादिवाक्यानां गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निश्चप्रमाणकमि
ति नाश्रीयते। तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वमपि नाश्रयितव्यं न हि येयावगतम् अभ्युपगमादन्यत्किञ्चित्साधीयः परीक्षकाणां योपि च क्लेशेन
स्तुतिनिन्दात्मकोर्थः प्रकल्प्यते स भावनयाश्रयानन्तः पातित्वान्न गृह्यते। तथा चागृहीतेन विधिप्रतिषेधावाश्रयितव्यतस्तदनाश्रि
तं च दूरे पुरुषार्थान्स्वतीति। अपि चैवं विधेषु स्तुतिनिन्दाकल्पनायामितरेतराश्रयप्रसङ्गः स्तुतिनिन्दार्थत्वेन ह्येकवाक्यताता
याचानुन्मीलितस्तुतिनिन्दापेक्षायां। न चान्यतरस्य तत्प्रसिद्धिरस्ति यतो वर्तितष्ठेत। तस्मात्पृथगवस्थितानां दृष्टार्थत्वादानर्थ
क्यमेवोपपन्नतरमिति। स एष वाक्यैकदेशः स्थितिः। विद्युद्रूपातिरिक्तस्य सिद्धान्ताभिप्रायेणायैकदेशः स्ते। ननु एवं पदे भिन्नत्वा
कला अभ्युपगमात्। अथ वा वाक्यानां मध्ये एकदेशाक्षेपः कतिपयानामिनस्थः तत्र यानि तावत्केवलविधियुक्तानि तेषु नैवाशङ्काया

रामः
२

न्यपि लिङ्गादिमन्ति प्रागर्थवादेभ्यो विधिसमर्थानि तैः सम्प्रयुज्यार्थान्तरे स्तुतिस्तत्संबंधेव वर्त्तते तेनासामर्थ्यवादाभावे तन्मात्रमेव दृश्यते
न विधित्वेन पुरुषार्थता पि यानि तु वर्त्तमानापदेशयुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविध्यसमर्थानि यथापस्य सादिरः स्तुतोभवति स च्छेदः सा
मेवरसेनावद्यतीत्येवमादीनि तान्येकदेशहारेण समस्तान्याक्षिप्यन्ते। शास्त्रदृष्टविरोधाच्च। वाङ्मनसयोर्विद्यमानमविद्यमानं वा स्ते
यानृतवचनमुच्यमानं धर्मे स्वार्थेपि न प्रामाण्यं प्रतिपद्यते। अथ तत्त्व्याहारादिभिर्वंकल्प्यते वाङ्मनसयोः शरीरस्त्रुचेष्टा प्रति
षाधान्यादिनोर्नेत्रेन्द्रियैरपि तत्त्वदर्शितमनुवर्त्तितव्यमिति। ततः शास्त्रविरोधः। तेनैतस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वात् एषाद्रष्या दिव हि कल्प
इति। इतरस्तुकल्पनीयस्तत्तेनैव स्पष्टमाह। ननु चासतत्तु वेलोपि विधिस्तदधीनात्तलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भवतीति प्र
तिषेधः प्रदेशान्तरस्यापि विधानेऽपि च समवस्यते। सत्यं यस्य शास्त्रमंतरेणाप्राप्तिस्तत्रैतदेवं यस्तु नरस्यप्राप्तं प्रतिषिध्यते तत्र विध्यन्तु
ज्ञेयबलत्वात् नः प्रतिषेधावलोपांसि भवंतीति तत्रैव वक्ष्यते। यथा मासवर्षितिचैदितिनित्ययान्तः नवास्यापि विनैव शास्त्रेण प्राप्तं वर्येयावि
धिनिरपेक्षो वा स्थितः प्रतिषिध्य इति कल्प्य विधिं बाध्येत। तस्माद्दानर्थक्यं स्यात्। अतः परं तु स्वार्थेनैवानर्थक्यं प्रतिपादयिष्यति राज्ञि दिवं भूमा
ङ्गिनाह्यभयोरपि दर्शनात्तच्छमण्डवार्त्तिर्ने वेति चेत् द्वयमपि प्रत्यक्षविरोधाद्वधारणं न संभवति। अथ वायसेन प्रतिपाद्यते दिवाग्नि

वा॰ श्री॰
३

शदित्यमनुप्रविशतीति। रात्रावादित्यमस्तमिति। तदवधारणं नोपपद्यते। दृष्टे ह्युक्तस्य हेतोरसिद्धत्वात्। ततश्चाग्निरादित्ययोर्नक्तं दिवं
व्यवस्थितज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाय स्तुतिरप्यसत्यत्वान्नावकल्पत इत्येषावानवधारणात्। अथवा सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरयं मंत्रः अग्नि
ज्योतिरिति। सायमित्येषां मंत्रयोरवधारणानसिद्धं। अथवा समस्तो वेदः प्रमाणमित्येषावधारणानसिद्ध्यतीत्यभिप्रायः। यदा
स्त्वविरोधोदृष्टविरोधे ह्ययं पुनः शास्त्रदृष्टविरोध इति यत्तत्तदाम्नायानि संनिक्रमभेदे न चोद्यतेन त्वरिहारस्तत्र क्रमभेदानुरोधेन। न
चैतद्दिध्रत्वस्यार्षेयवरणाभेदोभिमतः। स चार्षेयक्रियातत्संबंध्यनभिधानात्तद्धिष्यते ना प्रमाणं। नहि ब्राह्मणत्वाज्ञानसंदेहविपर्य
याः केनचिद्दर्शनकर्मण्युपयुज्यते। नच प्रत्यक्षविरुद्धास्तुतिः संभवति। नचवत्तत्र ब्राह्मण्यस्याज्ञानं प्रतिपादनेन प्रामाण्यं। कथं
पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिंडेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेणैव निश्चीयते नायं शास्त्रविषयो लोकप्रसिद्धत्वा
द्धस्तित्वादिवत्। कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धं प्रत्यक्षेण निरूपणः कस्मात्पुनर्मातापितृसंबंधानभिज्ञाश्चक्षुः सन्निकृष्टेष्वमनुष्येष्वत्र
ण्यातं न प्रतिपद्यते। शक्यभावात्। यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानसुत्पत्तेः नैतत्तुल्यं। वृक्षत्वं हि प्रागप्यभिधायकव्यापाराज्ज्ञायतेऽन्तरावव
छिन्नं सत्य लक्षणानुगतं शाखादिमद्रूपेणाहश्यते। न तु ब्राह्मणत्वं। अपि चास्य मन्त्रप्रसिद्धेश्चिविनिमित्तान्तरापेक्षितेन प्रतिपद्यते। नचोपदी

प्र
ए॰
३

ताध्ययनादिनिमित्तं। वर्णाश्रयसाधारणत्वादध्ययनाद्यपि भिन्नाचारस्तु क्षत्रियवैश्यप्रतियोगित्वात्तं दिग्धं सर्वेषु चतुर्ष्वपि संभा(व्य)
मानत्वादनिश्चितं। यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपाद्यते तस्य शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः कौशीधातनिबद्धदोषः कश्चिच्छुक्तिकाचिज्ज्ञाति
ग्रहणादितिकर्तव्यता भवतीति वर्णितमेतत्। तेन यथैव लोके इंद्रियानिकपिंडानुस्मृतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहत्वसन्निकर्षोकारविशेषा
दयोन्यज्जातिग्रहणे कारणं तथैव ब्राह्मणादिजातिस्मरणं। अयं चोत्पाद्योत्पादकसंबंधो मातुरेव प्रत्यक्षः अन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवग
तः कारणं भवति। न चावश्यं प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति चक्षुरादेरनवगतस्यापि प्रत्यक्षनिमित्तत्वदर्शनात्। अंतरालिक
स्मृतिव्यवहितमपि चेंद्रियसंबंधानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितमेव। न च पत्यहसास्तद्वैस्य प्रत्यक्षं न भवति न निपुणतोपि पश्यतामप्र
त्यक्षमितस्तु तमेव स्वापराधानुदुत्त्तानेषां संबंधः नित्यं चैव वक्ष्यति। न च तावन्मात्रेणाप्रत्यक्षता हीयते। नहि यद्विदिश्यं गमारूढस्यम्यत्र
तरप्रत्यक्षं। न च स्त्रीणां क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रैवं कल्पना युक्ता लोकविरुद्धानुमानासंभवात्। विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुली
नाः परिरक्षंत्यात्मानं। अनेनैव च हेतुना राजभिः ब्राह्मणैश्च पितृपितामहादिपारंपर्याविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि
तथा च प्रतिकुलं पुण्यदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्ती दृश्यंते। न च भर्तृव्यतिरेकस्तेन वर्णसंकरः परोधेन ज्ञायते दृश्यते स

पराधीनीनामपिस्वभर्तृनिमित्तः प्रसवस्तत्र परार्थनिमित्तस्तु तासामेवाशुभफलोपभोगो भवेत्। नन्वेवमस्यां वर्णसंकरः न च निवो
गजो वर्णान्तरे रेतःसहप्रसारः सवर्णेन वोत्पादितस्यैव वर्णसंकरत्वापत्तेः संकरजातानामपि च पुनरुक्तधर्माप्रसक्तेरपि चैवमेवान्यतर
वर्णापत्तेः स्मर्यते तावत्तेन तावन्मात्रमार्गमिकं प्रमेतत्वानस्यपुरुषेयत्तानियमाल्लौकिकप्रमाणागम्यः तस्मात्तस्यापि सारूप्येण यथा
केनचिन्निमित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिविभागज्ञानं तथैव वर्णेन स्मरणापारम्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानिब्राह्मणत्वादीनि भवन्त्यज्ञान
वचनस्य प्रत्यक्षविरोधः येषामप्याचारनिमित्तब्राह्मणत्वास्पदं तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्येव नन्वाचारनिमित्ते वर्णविभागे प्रमाणं
किंचित्सिद्धं नाहि ब्राह्मणादीनामाचारविधीयते तेनैतरेतराश्रयता भवेत्। ब्राह्मणादीनामाचारलक्षणेनच ब्राह्मणादय इति सर्व
वशुभाचारकाले ब्राह्मणः पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वं तथैकेन पत्नेन परपीडानुग्रहादिकुर्वता युगपद्ब्राह्मणत्वविरोध
इति एताभिरुपपत्तिभिस्त्वयं प्रतिपाद्यते न तपआदीनां समुदायो ब्राह्मणः न तज्जनितः संस्कारोऽनन्तरभिव्यंग्या जातिः किंतर्हि मातापितृ
जातिज्ञानाभिव्यंग्या प्रत्यक्षगम्या तस्मात्सर्वेषामेव न्यायेन वर्णविभागव्यवस्थितेर्मा मेनस्मृतीभवतीति एवमादीनि कर्मनिराचवचनानि च
वा वर्णाश्रयकर्मेहानिप्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम्। एवं चात्रापि स्मृत्यात्मसमस्यकल्पनाज्ञानविधिनासह विकल्पो न संभवति

अपि चात्रानुष्ठानात्मकत्वाद्वेदेऽपि न सिद्धवस्तुरूपाणामेकांतेन विकल्पता तर्हि इति एवं वेदेऽप्यज्ञानसंशयविपर्ययानां
णाम नैमित्तिकत्वादानर्थक्यं निश्चितवेदप्रामाण्यस्यैव विधिहेतुविज्ञापमानत्वात्स्यार्थस्यानर्थकविकल्पाभावश्चानेन तन्निराकृतं
तथा फलाभावात् यदि तावदङ्गे विरोध ब्राह्मणावेदानुमंत्रणज्ञानकाले विद्यमानयोरेवमुत्पत्त्यभावात्तिज्ञ नास्ति संकीर्तनेनार्थमप्र
समापारंपान्यत्र विद्यमानयोः ततः स्वार्थेऽपि वर्तमानापरेरणाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधः कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकारणाच्च
विद्यासंस्कारस्य दीक्षितत्वतीर्थस्नानादिवन्निराकांक्षत्वात्फलविधित्वं निराकरिष्यते यो न कृत्वा तर्हि अत्र न विचारयितव्यमनत्वा
हि तेन फलविधित्वान्निराकृतस्येहानर्थक्यार्थं वा विचार इति एतस्यार्थतापि चासत्यस्यनास्तीति व्यवस्थितमेव च अनानर्थक्या
नाम्रं नंतरोगवद्गांगुत्वादिफलवचनानि निष्यास्यान्तानिषिद्धवित्ता प्रत्यवायेनतु तरमभिधीयते एवांगुत्तरस्मिन्संस्कारत्
स्वाभ्युदयस्य ज्योतिष्टोमोपकारत्वादश्वमेधज्ञानस्य संकीर्तनान्नात्र फलविधित्वावसरः यदि पुनरिष्यते तेनतोन्यानर्थक्य
समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि किंपतेतेषां पृथगाद्यनुष्ठानाद्यानर्थक्यकरत्वं एवांगुत्तिपशुबंध
योस्त्वकृतयोरितरकर्मानधिकारात्र यमं वानियम्येतेनैवन्यायेनावासिफलेनेतरकर्मानुष्ठानप्रयोजनमस्तीति दृष्ट्वा

पुरुषस्य ३

वा॰ श्र॰
५

१५३

नर्थकं तथाचरणं तेऽपि तेनैव पथा मत्कर्थिनरति। पश्चान्यः पंथाः पर्वतस्य तत्र गच्छेयुरपि न तु तेनैव गच्छंति। तस्मात् ...यासां कु
र्मानां च विधीनामनुग्रहाय वरं कल्प्यानामेवानर्थक्यं न च फलविशेषार्थिनः परार्थकर्मार्थ विशेषस्य वरणात्। न हि स
मानायां स्कृतावप्रत्यक्षः स्वल्पफलविशेषः कर्मविशेषेण्यः शक्यः कल्पयितुं। न च स्मृतिरसत्यत्वादि नियमवस्थितेनैव आभा
गिप्रतिषेधात्। वीणापि दृष्टिव्यादिवचनानि त्वप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधंति। अंतरिक्षे दिवि चेत्यावरणात् त्वान्मतिषे
धाविधानत्वे स्यात्तस्य पर्युदस्तितस्याभावा...न्नपर्युदासः अनंतरिक्षस्यैव स्यादिविचरणीयानि निरूप्य चैनं प्राप्नमितिनहि धिरनर्थकः २५
स्यात् पि नित्यानुवादस्तथा प्रक्रियार्थत्वमेव। पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासे तु चयनविध्यबाधेनाशक्यौ बाधे च विधान
र्थक्यं। विकल्पेपि पक्षे बाधः। कामसंयोगाच्चाग्नेरस्य च पाक्षिकत्वं। दुर्बलस्य प्रतिषेधः पृथिवीपरत्वे सति चयने कल्प्यत्वा
त्। एतेनैवास्य सत्यमाकुलत्वं विध्यंतरं चानंतरमेव हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्येकाभिरग्निं चिनुत इति एतत्स्याकुलत्वं यत्प्रतोच रामः
नावुद्धिस्तेनैवोत्पद्यते आनित्यसंयोगात्। सर्वोपाख्यानेषु न्यपरत्वासंभवात्स्वरूपप्रतिपादनादनित्यसंयोगः। स च समस्तवे
दप्रामाण्यापेक्षतीति कथं विरुध्यानीयते परान्तुपयेव प्रमाणानामध्येशाहत्त्वापि वेदः प्रमाणं तथैव वेदे विधिमात्रपुरुषा ५

कल्प्यते। तदितरैरेकदेशावरनित्यार्थैकदेशप्रामाण्यं पथ्यास्कृतार्थग्रहणापन्नकेन निवार्यते। तस्माद् एवमादीनामनपेक्ष्या
र्थमध्ययनमात्रात्फलं कल्प्यं। अथवा यथैव तेनानुपेक्षाफलानि तथा तेहि विषयेऽस्य समपि प्रतिपन्नत्वं अथ कस्मान्न त्वध
याप्रकरणं प्रयोगकालेन प्रयुज्यते। प्रयोगरूपसामर्थ्याभावात्। नहि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनियोगः कथं तर्हि तत्सामर्थ्या
त्। नचात्रान्तरस्ति। अथवा पृथात्वेषां पूर्वपक्षिकार्यांतराभावादूपमात्रग्रहि ष्यते तत्र था त्वाप्यस्त्यनुस त्वकारेणानित्यत्वमु
क्तेतत्प्रामाण्यापेक्ष्याना प्रयोज्यतया विधिनानैकवाक्यत्वात्तत्त्वर्थेन विधीनां तु पूर्वपक्षोदाहृते ष्वेव वाक्येषु सिद्धांतेऽप्य
भिधानत्वे किमर्थं वायव्यवाक्यमुपन्यस्यते केचिदाहुः। समानन्यायत्वादिदमपि तत्रतान्यपि चेहोदाहृतानि दृष्टव्यानीति
यद्यप्येवं तथाप्यपूर्वोदाहरणमभिप्रायांतरमाकांक्षति। तदभिधीयते। पूर्वोदाहृतेषु सर्वेषु स्वाध्यायस्य त्वमप्यापेक्षते तत्र
कः प्रथममेव तावत्प्रतिपादने स्कारमंगीकुर्यादिति प्रसिद्धस्वार्थसत्यत्वानां स्तुतिद्वारैकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणत्वमात्रप्र
तिपत्तिसौकर्यार्थं वायव्यवाक्योपन्यासः। तत्र भाष्यकारः प्रसिद्धैनैव वाक्यभावेन स्तुत्यर्थोपयोगं वदति। एतावच्चात्र प्रथमं व
क्तव्यं किमर्थं रूपभंगेन वचनादेकवाक्यता पुरुषार्थं स्वचाविरस्यो ...इति। लौकिकवाक्येषु दृष्टत्वादिति यद्युच्यते तत्राभिधीय

अ॰वा॰
६

तोयुक्तं लौकिकवाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वादन्यथापि कल्पनं इहत्वसंगतानीन्द्रियत्वाद्यथा अकृतादीषदपि अन्यथात्व
पौरुषेयत्वमापद्यते। लोकेपि च यानि प्रमाणान्तरानवगतार्थानि च्या शब्दस्य मात्रेण अर्थे रचनां प्रमाणानि भवन्तीति तेषुं नैवा
न्यथात्वकल्पनं कल्प्यते। तत्र केचिदिह वदंति तुल्यं च संप्रदायिकमिति यदुच्यते तेन समस्तो वेदः पुरुषार्थ इति साध्यते। नत्वात्मा
उपकारिणां संततमनं बुद्धिस्थ एवाकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः यद्यपि च केषांचिद्ज्ञानं भवेन्न याप्येसमस्तवेतिकौतोनै
कपरीक्षकप्रमादकल्पनानिः प्रमाणिकाः। तस्माद्यथा पुरुषार्थत्वासंभवति तत्त्वयातथाभट्टकृतापि रूपं व्याख्यायमानइति। ननु
तद्युक्तमिव कुतः पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसंगात्। यदि च परीक्षारानुयायिनो प्यर्थसमाभिरेवं कल्प्यते। यस्माद्दृष्टं प्रयत्नेन धारय्या
मस्तसमस्तस्य पुरुषार्थते तितयास्य स्वात्मचेष्टितत्वर्णेन प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात्। अथ पुरुषान्तरधारणात् सुचेतनस्यैव
पितं दृष्टेन तेरप्येवमन्यवर्णेनेत्यनादित्वे सति चान्धपरंपरान्यायेन संदिग्धं प्रामाण्यं स्यान्न कश्चिदामाणमावस्थानसर्वत्रै
वमयं पुरुषार्थो वेद इति भवति प्रसंगो नैवमर्थः इति। तेन यद्यपि ते युक्तं युक्तस्यैव धुनं न पुरुषार्थं वेदं मन्यंत एषामभिप्रायो न तु मीय
तेन यापि निर्मूलत्वात्तन्मात्रेण प्रसिद्धिः। अतो यावद्वेदस्य च पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावत्प्रमाणं तद्वच

एम॰
६

नासकलस्य तावद्वेदस्य स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनभावना विधीयते। तत्र किं भावयेदित्याकांक्षायां स्वाध्यायमिति आगतमपि
पुरुषप्रवर्तनशक्तियुक्ते न विधायकेनापुरुषार्थं साध्यायां भावनायां प्रवर्तनाशक्तेस्तदंशानि रूपितानि। ततः स्वाध्याय इति ने
त्वविरोधात् सन्निधेश्च तत्कारणत्वेनेति। विधितेति नकिमित्यपेक्षिते यद्युच्यते स्वरूपावधारणस्येय हरणमित्यापतति तत्स्वाध्यपुरु
षार्थत्वात्तेन किमिति पदावधारणमित्युपतिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेनानुष्ठानं अनुष्ठानेन स्वर्गादिफल
प्राप्तिरित्येतावति च प्राप्ते निराकांक्षी भवति। एवं च सर्वे विधीनां प्राक्पुरुषार्थलाभात् पर्यवसानं। न च समस्तस्यैव विधिदर्शनात्स्व
र्गादेव फलं कल्प्यते यो ग्रहणयाहि यस्य यत्रानन्तरभाविनि व्यापारे लक्ष्यते तेन तत्र तस्य कार्यमित्यवधार्यते तत्र यदि तावत्तदनुसा
रेणैव कियत्यप्यस्य निष्फलमासाद्यते ततो नान्तरकल्पनमर्हतीति पारंपर्यप्रयोजनेनापि कृतविध्युपपन्ना अन्यथानुपपत्तिलक्षणा
[illegible] यस्यानुसारात् यत्रत्वनन्तरदृष्टं कार्यं न स्वयं पुरुषार्थेनापि पारंपर्येण तमाप्नोति यथाहोमस्याहवनीयप्राप्तिः भस्मसाद्भावो
वा तत इति क्रमेणाकर्मणास्य चादृष्टकल्पना। सर्वत्र चैवं तल्लक्षयित्वा यत्र तु विहिते फलाकांक्षि नित्यदेनात्मककार्यपरंपराया
सामान्येन लिंगं किंचित् कृते च पुरुषार्थायव बाध्यते। तत्र तत्र एव तत्साधनं दृष्टं यत्तु विधेस्तदुपकारार्थता पर्यवसानं। यानि तु विधेः

समु॰

वा॰ त्र॰
७

कार्याणि प्राकृतानि साधनभावेनाचोदितत्वान्नान्तरीयकत्वेन काष्ठादीनामिव ज्वलनादीनि दृष्टे विहितकर्म्मसु लब्ध्या पारतंत्र्यान्त
आनि। यत्र तु तस्यार्थपर्यंतत्वं न किंचिदंतरा विधीयते तत्र सर्वाणि स्वव्यापारे कृत्स्नविधेयस्य च स्वरूपफलसाधनता। तत्र यानि तावत्
त्तु प्रकल्प्यापि प्रमाणापुरुषार्थसाधनविधिवाक्यानि तानि तत्समाप्ति पारं न यावत्स्वाध्यायाध्ययनविधिना नोपेते। परतन्त्रफल
वत्वं ज्ञातमपेक्षितं तद्यावत्साप्यंते। यानि तु तत्प्रकरणपठितानि तेनान्यपि तत्स्थैर्यचाक्षरग्रहणादिक्रमेण स्वार्थावबोधनेयावद्भूतानि त
साध्यत्वेनांगं भवंति। कुतः कथमित्यपेक्षायां पापापेक्षिणा क्रतुनादृष्टार्थत्वादक्षरादिग्रहणे च सत्त्वं ज्ञातं हि हितं कर्म्ममात्रमेवेदिम
योजनं हि रोगापादीयते नान्यत्। अतः प्रधानवाक्यतुल्यान्यंगानि भवंति तदंगत्वं क्वापि विनियुक्तानि तत्र रणापक्षेपनादिवत्। एवं चापेक्षणा
दिवाक्यानां प्रीत्यादिसंस्कारमात्रफलावसितानां तदुल्लिपिष्टपुरोडाशद्रव्यवदानादिभिर्व्यवहितत्वात्। प्रधानसंबंधः एवमेव नारभ्याधी
तानामारादुपकारकत्वामनवाप्यकांगवाक्यानि योजयितव्यानि। तत्रैव तावान् विशेषो यदप्रकरणस्थत्वादक्षरग्रहणप्रधानमर्थे
रेवसंबध्यते यानि त्वाधानादिवाक्यानि तान्यपि फलवत्क्रतोर्गाहवनीयादिसंस्कारप्रतिपादनावसायीनि दृष्टस्थैवफलेन निराकांक्षी
क्रियंते। स्तेनकत्वार्थकर्म्मप्रतिपादनपरत्वेनोपनिबद्धानेराकांक्ष्यं व्याख्यातं। मंत्रनामधेययोस्तु स्वाधिकारे योजना वक्ष्यते। तेन सर्वे

राम॰
७

या २

हि २
वं ३

यांचैवैतानांतर्गतिरुपपन्ना। एवमर्थवादानां भावनांशत्रयानंतः पातित्वादध्ययनमितितत्राभिधीयते। तत्समतिरिक्तं नान्यत्। इतिहासतु
रंतर्गतिः कथं इह हि लिंगादिषु तेषु वाक्येषु ह भावनैव गम्यते शब्दात्मिकार्थात्मिका च। तत्रार्थात्मिकयार्थवादानापेक्ष्यंते शब्दा
त्मिकयातु गृह्यते। सापेक्षं प्रवर्त्तते। स्वाध्यायाध्ययनविधिना तेनैतेषु विधायकाः स्वाध्यायपरिपाठत्वात्तानि पुरुषे तेभावपर्येति
तत्र लिंगादीनां प्रयोजकत्वं। पुरुषः प्रयोज्यः तेन किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवर्त्तननिमित्तं संबध्यते स्वयं तु योग्यतया लिंगादिविध
याऽर्थैवोच्यते प्रवर्त्तयेदिति ततः किमित्यपेक्षिते पुरुषमिति एव संबध्यते यद्यपि स्वार्थेनैतत्वात्तल्लिंगादिष्वेवं विधप्रयोजकत्वं न संभ
वति तथापि पुरुषस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्गतं चैतन्यद्वारेण विधायकानां प्रयोजकता। यदि चैवं न कल्प्यते तदा नैव शोधि
धायकस्य पदस्य भवेत्स्वार्थे केनेत्यपेक्षिते पदं संबंधानुभवापेक्षणा विधिज्ञानेनेति संबध्यते कथमिति प्राशस्त्यज्ञानानुगृही
तेनेति कुत एतत्। बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत्स्वरार्थोपायमिति न बुध्यंते तावन्न प्रवर्त्तंते तत्र विधिशक्तिरेव सा इति तां प्राशस्त्यज्ञा
नमुक्तम्। तत्र पुरुषार्थात्मके फले शाके सर्वस्य स्वयमेवानुष्ठाने भवतीति प्रसिद्धत्वान्न वेदादुपदिश्यमानमपेक्षते। साधनेति
कर्त्तव्यतयोस्तु स्वप्रवृत्तपुरुषनियोगात्तदात्मेव प्रमाणस्य प्रतिपादनायाकांक्षते। नत्वनुतः केनेति यदेतत्साधनापेक्षायां साय

ठा ५

वं ३

बा॰ऋ॰
२

द्विफलपदेन निर्दिष्टेन प्रशस्तोऽयं भवतीति फलत्वादर्थवादविधिनैव सर्वदोषाशंकाविनिर्मुक्तेर्वैरविहितत्वादिति। अथवा विधिरिह स्तुत्यैरेव
त्वेतिकर्तव्यतायुक्तत्वादिति। तत्र फलपदादीनामर्थान्तरोपयोगात्पुनरत्रानुपयोगेन युज्यते विध्युद्देशकालाचेयमाकांक्षाप
र्वैच फलपदादिनिवेशः तस्माद्पि न तैर्निर्वर्त्यते लक्षणया चैतेभ्यः कल्प्यते। न च स्तोतार्थसंभवे सा युक्ता युगपच्चोभयवृत्तिविरोधा
त्वाशास्त्रपरत्वे फलादीनि तस्युः न ह्यन्यपरेणाख्येसस्वरूपायमात्रेणैतेनापात्रां नारकान्न पारमार्थिकत्वमिति वक्ष्यते। अत एव चार्या
द्रुम्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्राशस्त्यं प्रयोजनं भवति। नहि यद्यत्प्रतीयते तेन तदाश्लफलमवसीयते यथा एवोधावतीत्युक्ते यद्य
प्यपरो गम्यते तथापि न कार्येण प्रयुज्यते। तद्द्वरोचनागम्यमानापि [illegible] न कार्यान्तरे युक्तं शास्त्रार्थेनावतिष्ठते। अन्यथा
नुपपत्त्या चैवं तेभ्यः कल्प्यते सर्वप्रमाणप्रत्ययेचान्यथानुपपत्तिर्भवति प्रमाणाभावश्चायं सर्वप्रकारं प्रयतमानस्यास्य प्रमाणा
न्तर्घसिके न चिदुपदेशेनातिदेशेन न वा तस्य महत्तातादर्थ्यविरोधमन्यायेन विध्युद्देशस्यैवेह शक्तिं कल्पयिष्यामः अथ तु केनचिद्दूरस्थेना
पि सेत्स्यतीति तत्स्तस्तुसास्त्रावक्तव्यं स्वर्ग्यं च साकांक्षो विधिरास्ते तथा वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादयोऽपि स्वाध्यायाध्ययनविधिनाप
ठ्यमानेन कुर्यादित्युपबंधात्मर्हसे वर्तमानमपुरुषार्थत्वेन च स्वर्गवद्वरहसरोऽस्यापर्यवस्पृष्टत्वात्स्या न वाक्यार्थे यावदुक्तं तत्रापि च

संब

राम॰
२

साकांक्षमेवेति यत्नेन लक्ष्यमाणः साधनानुरूपताध्यास्यन्निहारेण सिद्धमेव तत्साध्यं कर्मेत्यधिगमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोऽर्थः
सोऽनन्तरमवद्वत्तविधुद्देशाकांक्षितत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वं शक्नोति प्रतिपत्तुमिति गम्यते सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः एकं च न गुणेन च
नान्यकृताकर्मांगेन वार्थवादैः प्रयोजनान्तरं साधनीयमित्याम्नानसामर्थ्यादुभयोर्नियमः एतेन प्रतिषेधापेक्षितदेवसिद्ध्यर्थो निराप
देशानिर्व्याख्यातः। तत्रापि न हेतुवादैर्विद्वान्निवर्तते। हेतुस्त्वाप्रशस्तप्रत्ययाधीनोऽस्ति। न वाप्रशस्तज्ञानेन कार्यादिभिः प्रशस्तानभिधा
नेन निषेधतत्फलेतिकर्तव्यतामात्रपर्यवसितैः शक्यमवलंबितुमित्यनन्यप्रयोजननिंदावाक्यगम्यमेव भवति। अत एवैकवाक्यत्वसि
द्धिः निसंच विधिप्रतिषेधयोः प्रक्रमेण वाक्यशेषाः स्तुतिनिंदानिरोधेनैवाभवंति। नहि स्तुतिनिंदे नाम कश्चन स्थिते निंदारूपासु
स्तुतिषु स्तुतिरूपासु च निंदासु विपर्ययदर्शनात्। यथान्यवक्ष्यति न हि निंदा निंद्यं निंदितुं प्रयुज्यते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति यथा च प्रपूर्वक
वाक्येषु परभिधारयेत् तदुत्सादयास्य पशून्निरदध्यादिति स्तुत्यमप्यनभिघारणं नाम अपि पशून्तद्दिनितमपि चोक्तविधिदर्शनात् अभिघारणमेव
प्रशस्तं भविष्यति। संदिग्धस्तुतिनिंदानामपि च विधिनिषेधप्रक्रमादेव निर्णयः यथा वक्ष्यति न वयं निंदितानानिंदिताच्चाः सुराद्विषः
करा विद्विष्यस्मादसुरानध्यावशीकृत्यानयतिक्रियातस्मान्नूनेन प्रशस्तेति स्तुतिः स्मारयत्यवाविध्वंसकासुरागमनेनिमित्तत्वादस्या

बा॰प्र॰
६

भनेनिरा। तत्रेति साक्षाद्विधानात्कस्यचिदर्थस्य वचो निर्दिश्यते। सर्वत्र च किंचित्संदिग्धमिति निरस्तं चेत्तत्र शिरो पुनरेकवाक्यतयानार्थस्य
प्रतिपद्यते। यत्रापि तात्पर्यं परं न स्यात्तत्रापि लक्षणालक्षितलक्षणा वान्यथानुपपत्तेरा अयणीया विधिप्रतिषेधयोरप्यस्ति तिने
राभ्यामविनाभावादस्य तदर्शनेन तदनुमाय वा कंप्रदर्शितव्यं। सर्वं भारतादिवाक्यमपि प्रायशो तेषामपि श्रावयेच्चतुरो वर्णा
निति एवमादिविध्यनुसारेण पुरुषार्थान्वेषणादक्षरशो पितृक्रमप्रधर्मार्थकाममोक्षाधर्मानर्थदुःखसंसारसाध्यसाधनप्रतिपत्तिरू
पादानपरित्यागात्मभूताफलं तत्रापि तु दानरणजमोक्षधर्मादिषु केचित्साक्षाद्विषयः केचित्तु नः परकृतिपुराकल्परूपेणार्थवादाः स
द्वैपायनेनोक्तास्तेषां निश्रावयेदिति विधेरानर्थक्यात्कथंचिदनुमीयमानस्तुतिनिंदापरिग्रहः। अत एव तात्पर्यभाजोऽपिस्याने तत्ता
भिनिवेशः कार्यः वेदव्यासानाम्यासेन वाल्मीकिद्वैपायनप्रभृतिभिस्तैस्तैर्बहुवाक्यानि प्रणीतानि। प्रतिपाद्यानां च विचित्रबुद्धिता
द्युक्तमेवेतत्तदहहरिके विधिनिषेधमात्रेण प्रतिपाद्यते अपरे साक्षादर्थवादेनापरेऽल्पेनापरे महता। सर्वेषां च चित्तं गृहीतं प्रसिद्धमार
भः तत्रैके विधिनिषेधप्रतिषेधाः श्रुतिमूलाः केचिदर्थसुखादिषु लोकमूलाः तथार्थवादाः केचिद्वैदिकाः अपरे लौकिकाः केचि
त्स्वयमेव काव्यन्यायेन रचिताः सर्वे च ते स्वार्थे न प्रमाणं अपि तु वाक्यशेषत्वेन प्रतिपद्यन्ते। तेऽपि केचित्स्वयमेव श्रूयमाणा गंधमा

राम॰
६

दा

दनादिवर्णकप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति। येन तु युद्धवर्णकास्ते सर्वेषां भीरूणां शूराणां चोत्साहकराः पार्थिवानामुपयुज्यंते यत्र तु न किं
चिदस्मदुपलभ्यते तत्र विशिष्टदेवतादिनिंदा रमणीयं कल्पनीयमितिस्वेषां दिक् विध्युद्देशेन कथाकल्पनादिति किंचिदाद्यः किमर्थास्तुतिरि
ति वेत्कथयेत चेत ततो नुष्ठीयेतेत्येवं स्तुतिनिंदाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादने। लिङादिभिरभिधानमतस्तत्स्वार्थत्वेन च तुल्यार्थानां समु
च्चयः तत्र येनावरस्थेवाररहितालिङारयस्तद्वस्तात्स्वार्थवादास्तेषां यथाविषयं व्यवस्थितं प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वं विरुद्धयोस्तु द्वयसंनि
पातः तत्राप्यनेकाकृतार्थतान्नावदेवः शपेरित्येन्यतरस्मिन्स्वयमनुग्रहो युक्तः स्त्रेकैकं तुल्यस्यार्थद्वितीय विधिप्रत्ययः परित्यज्यते
केवलमर्थाविभर्योगाभावात्स्तुत्यर्हार्थ प्ररोचनास्त्वविहितानुवादेन प्रवर्त्तते। यथा सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेत रन्तिति ज्ञा
त्वा यस्तिवृत्कहस्यानुवादकत्वं प्रकल्पते। तस्माद्वाययम्यनेतात्कभद्रस्येनात्वनमात्रं विवक्षितं। सर्वत्र च विध्युद्देशः फलादिसंबंधोऽनारभ्य
लक्षणपराश्रयेन भूतिकामस्येवमेतोविध्युद्देशरस्येनेन कथ्यते। अन्यथा पुनरुद्देशाग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। स्तो के न तु विधिर्नैक
वाक्यताऽनेन संभवतीत्यस्ति कस्यचिद्विषयः परिगृह्यते। तथा चादनाय मर्माभिसंबंधरीति विधिविधेयसंबंधनिषेधेन स्तुतिस्तस्य संबंधं
विवक्षितं व्रतियजस्तत्तोऽऽश्रिरतिसेवच भूतिनिमित्तस्यायानजाभिन्नाविमायितिपूर्वो श्लो संबंधावभिधत्ते किमर्थास्तुतिरिति चेदिति।

विधिप्रत्ययश्चेदुत्तवाक्येनाधीयमानस्यकिंस्यादित्यथवायदनयासाध्येततत्प्रत्ययेनैवसेत्स्यतीत्येतन्मनसिकृत्वावरस्याचोपेत्य
त्वयोक्तेपिप्रत्ययेऽर्थवादोरवतस्थावाप्तिमुभयसंभवेववाचार्थवादानुग्रहंमत्वाहकथंरोचेतेति।इतरःप्राभाकराभिप्रायेविद्गणोतिप्राणेवसि
द्धेस्तुतिवचनमनर्थकमिति।नहीतिग्रंथच्छेदःसर्वत्रावांतरवाक्यानिमहावाक्येष्वप्रमाणा।महासंस्थास्विवावांतरसंस्थाभवतिता
न्येवतुयदाकेवलानिप्रयुज्यंते।तदान्यैरपेक्ष्याप्यतीतिप्रमाणान्यथापदेभवतीति।नचकदाचिदेतावेवमात्रेणसमाप्तैर्नैराकांक्ष्यदर्शना
त्सर्वत्रनैराकांक्ष्यंयोग्यपदांतराणुच्चारणेनदिसर्ववाक्यानिपर्यवस्यंति।इतरथापुनःकृतपदातिरेकेणापिनिपुणादर्शाभवत्येवापेक्षा
सात्वनुपलब्धानिवर्त्ततेतथाचैतोपलप्स्यतेतत्रैकवाक्यतागमपिष्यति।अन्यथात्वसतीतदुच्चारणेपिनस्यात्।तदिदंमहावाक्येनविना
वांतरवाक्यंप्रमाणंतत्सद्भावेनुमतिनित्यतदाहएवंपदानस्तुतिपाद्वानीति।नन्वेवंसतिकिंस्तुतिवचनेनेति।यत्रमहावाक्यावांतरवा
क्ययोःफलंभिद्यतेयथापरभवनरागभवनेतत्रैवंयुक्तइहत्वनतिरिक्तार्थस्यसतःकिमवांतरवाक्यनिराकरणमिवमहावाक्यावांत
रवाक्ययोःफलंभिद्यतेयथापरभवनरागभवनेतत्रैवंयुक्तंइहत्वनतिरिक्तार्थस्यसतःकिमवांतरवाक्यनिराकरणमेवमहावाक्यस्यपु
क्तंफलंतदेतदाहयस्मिन्सत्यविधायकंभवतिमाभूत्तन्महावाक्यमिति।सत्यंविनापिस्तेनेतियोनाममेवदस्यकर्त्तास्यप्रत्यक्षसंबंधेपर्यनुयु

पदि भिन्नफलत्वं भाति

ज्येतलघुनोपायेनसिद्धेकिंमहावाक्यमाश्रयसीतितदभावात्पर्यनुयोगःपरिहारःपथ्यग्रामगमनवच्छ्रमातिरिक्तमात्रंस्यान्नार्थोवाप्तिःइष्टे
थेवंज्ञातेपकेशुगौरवाश्रयणेयथातेभवार्थस्वमिष्यतेतावतासिध्यंतमाकाशमीतिकिरभिलंभेति।नचतावल्लभेतेतथात्वव्रीहिरादिभिरपिसिध्य
त्ययमर्थवादेभ्योगरुयत्तदिति।एवंतेचरमिष्टवंतुयथैवानेकोपायप्रसंगेमंत्रेणस्यत्तत्क्रियमाणमभ्युदयकारिभवतीतिचाम्नानापिविधिसि
५४ द्धेवैयर्थ्यवादस्यनिपातितविधिविसिन्नमिति।ननुस्तस्त्वपिस्तुतिपदेष्विति।यच्चलघुमुपायमनुपादायगुरुराश्रीयतेतत्तत्तथाभवेत्।अत्रतुपूर्वमेव
लघुराश्रितःसमर्थितस्य।तस्माद्यथैवप्रयुक्तेस्वशब्देनाकाशस्यतदानीमेवप्रयुज्यतेतथात्रविधौसतिस्तुतिर्नाश्रयितव्येति।नत्वात्रसाका
क्षत्वात्स्तुतिपदान्यनर्थकानिस्युरितिभवेदितिचेत्।नोक्तेनन्यायेनार्थवत्तामविवक्षितार्थतायुक्ता।इयंसंभवेप्रत्यक्षादिकवाक्यत्वादर्थ
वादानुग्रहोयुक्तइति।ननुसत्यपीत्सनेनगतत्वान्ननुनिरपेक्षादिसवक्तव्यं।तदुच्यते।तत्रार्थवादस्यपरित्यागायोक्तमिदानीतुभवतुनामस्तु
तिसंबंधःसमस्तस्यपदस्यापितुस्वरूपावगतोविधिसंबंधोन्वाख्येयः।अन्यथास्याक्वचिदपिशक्तिरपहूयेत।ततःप्रतिप्रसवेहेत्वभावास्तत्रै
त्राशक्तिःप्रसंगादिति।तदभिधीयतेभवतुपदस्यविधिशक्तिर्न्नन्विपक्षविहाधितेतिसदेवत्रकोबाध्यतेतदाचित्राविभक्तेतिसर्वत्राविभवति।य
त्रार्थांतरंकृत्यादिनोपादीयते।तत्रानभिव्यक्ताशक्तिःकार्यमारभतेयत्रत्वपवादस्तत्रएवांनराभिव्यक्तित्तत्रवाक्यभेदप्रसंगात्।पूर्वोविरोधीय

वा॰ श्र॰
१०

विधिप्रत्ययस्यैवोक्तत्वात्तेनानधीयमानस्य किं स्यादिति अथ वा यद्यनया साध्येत तत्प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्येतन्मनसि कृत्वा वरस्याचार्यस्य
त्वात्तेऽपि प्रत्ययेऽर्थवादे रेवतस्थावाप्युभयसंभवे वा वाक्यार्थवादानुग्रहं मत्वाह कथं वेति। इतरः शास्त्राभिप्रायं विवृणोति प्रागेव सि
द्धे स्तुतिवचनमनर्थकमिति। न हीति। अयमर्थः सर्वत्रावान्तरवाक्यानि महावाक्यप्रमाणा। महासंख्यास्विवावान्तरसंख्या भवति। ता
न्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यन्ते। तदा नैरपेक्ष्यात्स्वार्थेति प्रमाणान्यथा पटो भवतीति। न च कदाचिदेतावन्मात्रेण समाप्तेर्नैरपेक्ष्यं दर्शना
त्सर्वत्रैव नैरपेक्ष्यं प्रयोग्यपर्यन्तरणानुच्चारणेन निरपेक्षवाक्यानि पर्यवस्यति। इतरथा पुनः श्रुतपदातिरेकेणापि निपुणाद् ग्राम भवत्येवापेक्षा
त्स्वतनुपलब्धानिवर्तनेति तया चैत्रोपलभ्येनैवैकवाक्यतां गमयिष्यति। अन्यथाश्रुसीत तदुच्चारणेऽपि न स्यात्। तदिदं महावाक्ये न विना
वान्तरवाक्यं प्रमाणं तत्सद्भावे तु समर्तिनित्यतदा हरस्वं यदा नस्तुति पादानीति। नन्वेवं सति किं स्तुतिवचनेनेति। यत्र महावाक्यावान्तरवा
क्ययोः फलं भिद्येत यथा पटभवनरागभवनेन तत्रैवं युक्तं इह त्वनतिरिक्तार्थस्य सतः किमवान्तरवाक्यनिराकरणमिव महावाक्यावान्त
रवाक्ययोः फलं भिद्येत यथा पटभवनरागभवनेन तत्रैवं युक्तं इह त्वनतिरिक्तार्थस्य सतः किमवान्तरवाक्यनिराकरणमिव महावाक्यस्य यु
क्तं फलं तदेतदाह यस्मिन्सत्यविधायकं भवति मा भूत् महावाक्यमिति। सत्यं विनापि तेनेति यो नाम एवं स्यकर्तो स्यान्समस्तपर्यनुयु

रामः
१०

परि भिरूपणवां मानिता

ज्यते लघुनोपायेन सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति तदभावात्पर्यनुयोगः परिहारपक्ष्ययामगमनवत्समातिरिक्त मात्रं स्यान्नार्थोऽवाप्तिः इहे
चैवं ज्ञातिपयकेषु गौरवाश्रयणं यथा तेभवार्थत्वमिष्यते वृत्तासिद्ध्यं तमाकाशमेति क्षिरभिलेपेति। न च वज्रात्सन्न भेनेत तथा तत्वलिङ्गादिभिरपि सिध्य
त्ययमर्थवादेऽभ्यागस्यतदति। प्राक्यतेवरमिहस्वस्तुत्यर्थयानेकोपपप्रसंगे मेत्रेणासभ्यन्तक्षिपमाणामभ्यु स्यकारिभवनितत्र्येवाम्पिनापि विधिसि
द्धेर्वैयर्थवादस्यानिपादित विधिविरेत्येनमिति। ननु सत्यपि स्तुतिपदे ऽपीति। यत्र लघुमुपायमनुपादाय गुरुराश्रीयते न चतथा भवेत्। अत्र तु पूर्वमेव
लघुराश्रितः समर्थतत्स्यात्तस्मात्येयवप्रयुक्तेऽस्य शब्देनाकाशादयस्तदानीमेव प्रयुज्यन्ते तथात्रविधौ सति स्तुतिर्नाश्रयितव्येति। नन्वेवान्तरं साका
स्त्वास्तुतिपदान्यनर्थकानि स्युरिति भवेत्त्वितिचेत्। नोक्तेन न्यायेनार्थवत्तामविवक्षितार्थतायुक्ता। इयं संभवेत्प्रत्यक्षादिकवाक्यत्वादर्थ
वादानुग्रहोऽयुक्त इति। ननु सत्स्वपि तस्येन न गतत्वान्ननु निरपेक्षादिस्य वक्तव्यं। तदुच्यते। तत्रार्थवादपरित्यागाद्योक्तमिदानीं तु भवतु नाम एक
तिसंबंधः समस्तस्यपदस्यापि तु स्वरूपं चगते विधिसंबंधो न च्छाधितव्यः। अन्यथास्य कश्चिदपि शक्तिरपह्रूयेत। ततः प्रतिप्रसवे हेत्वभावात्स्वे
त्वाशक्तिः प्रसंगा इति। तदभिधीयते भवतु पूर्वस्य विधिशक्तिरन्यापेक्षा विहाधिते तिसद्वेत्रकोबाध्येत तदा चिद्विभूतेतिसद्वेत्राविर्भवति। य
त्रार्थान्तरस्तुत्यादिनोपादीयते। तत्रानभिव्यक्ताशक्तिः कार्यमारभेत यत्र त्वपवादस्तत्र गणानराभिव्यक्तिस्तत्र वाक्यभेदस्य संगात्। एवं विरोधीय

४५

गं३

वा॰ अ॰

११

ते। प्रश्नोत्तरत्वेन वाक्यद्वयोक्त एव वाक्यभेदप्रसंगः परामृश्यते। तस्मादेकवाक्यो यः प्ररोचनयैवाचविधिरिति। प्ररोचयमानाच्चेत्युक्तात् एतामिति रूप
यो नंप्रीयमाणाइतिसंप्रदानसंकल्पाच्च भवति। प्ररोचयतेः प्रकृत्यंतरत्वाद्दित्विचेत्। नतत्रापि रुचिसंबंधानपन्नत्वात्। अथ सामान्यविवक्षया अस्तु
चेति साधुपात्रे विशेषे दुर्लभात्तस्मादनुष्ठानरंगक्रियायाइतिसंबंधः केभ्यः प्ररोचयमानाइतिनपेक्षितः योनेभ्यः सेवेति गम्यते। अथवानुष्ठान
णामुपकरिष्यतीति संबंधः क्रियायाइति पंचमी क्रियातोपि हितस्वप्रचोचकारेति अथवा क्रियार्थमिति षष्ठ्यर्थे किल्यः कंचिदर्थं लक्षयंती
तिशब्देन। कंचिदिति चविधेयंतत्संबंधिवा। कंचिद्दिद्धर्थेक्रियां तत्संबंधिनवाततश्चलक्षितद्वारेणोत्पन्नप्रत्ययासाधनार्थवाचप्रमाणंपाइदंतु
व्याख्यानं नानुमन्यते। यदि हि प्रत्ययोश्वासिनः स्यात्ततः केन लक्षितेराकांक्षेत तन्नावछूत्भावकैनाकथंभावो। त्वेषापि कस्मादित्यपेक्षाकल्प
नसापिविधिरीतिकर्त्तव्यतावियेवेतदनुग्रहार्थत्वात्। शब्दांतरव्यपदेशमात्रं तु भिद्यते सापि च नियुज्यमानस्येव पुरुषस्य भवतीति क्रिया
मात्रश्रवणात् नहि वाय च्वेन्द्वलं भरसुक्ते कर्त्तव्यताकन्वेव्यंतेकेः प्राकृप्रशस्तिप्रशस्तत्वस्यपेक्ष्यते तदनपेक्षितं चन्द्रकृतिमात्रेण चंद्रतोनार्थ
वादः प्रतिपाद्यपतिनचधात्वर्थं नसदकस्यचित्संबंधापेक्षावाविधेते सर्वस्य भावनागामित्वात् भावनानुप्रसंगाद्धारेणानापनीतं किमपेक्ष
तात स्मात्तद्गतापात्रेयष्ठिसम्भूतिः फलयागः कारणानचेति कर्त्तव्यता कांचित्स्यात्। उक्तं पिचप्रामास्येकस्मादित्यनपेक्षितत्वात्प्रश

राम॰

११

स्तायमित्येतावन्मात्रे विधेयतेप्रशस्तत्वानुत्थमाने कर्त्तव्यतबुद्धिर्नस्यात्भवतीवातन्निष्टाभवेत्प्रशस्तोयं कर्त्तव्यः प्रशोरक्तः कर्त्तव्य इति
वत्। अकल्पितेतु विधानानर्थक्यमेवस्यात्। प्रमक्षचविधिमुत्सृज्य पारंपर्येल्लक्षणयाथवादेभ्यः परिकल्पतर्क्यव्यर्थ्यासोयुक्तिः। नेवेत
त्कल्पनावसरोस्त्यन्यतः सिद्धत्वात्। अनुक्तोस्मिन्नर्थवादादेव विधिः कल्प्यते यद्यन्यथानोपपद्येत प्रसक्षगत्येवोपपन्नत्वान्नाथापत्तिः
तथार्थवादेपिपद्मपास्यानादेर्विद्वप्ररोचनभ्यांनिः प्रयोजनः स्यात्तोहृतंनीयेतयथोक्तेनतु न्यायेन प्ररोचनोपयोगान्नान्यत्र गच्छतित्र
वचपकर्तव्यांचप्ररोचनायद्यन्यतः सिध्येततोर्थवादान्नापेक्षेत सापितु नन्यागतित्वान्नानिवायप्रतिसर्वत्रैवेदिकेर्थेर्थापत्याशब्दः कल्प
तितेतोर्थसिद्धिः तेनप्ररोचनयाविधिशब्दः कल्प्यते। नार्थः स्तत्केनावेलायांचपंथेवेदवायवादिवाकोप्युसोमिनर्योजंते सुपतिष्ठमाने
नान्यपजिकल्पनातथालंभेतेर्तेनेनान्यानुमानप्रतिबंधः तुल्यार्थयोश्चबाधविकल्पोभवतः प्रत्ययार्थवादयोः पुनरत्यंतभिन्नानुवादो
नुवादकार्थविषयत्वेनार्थभेदात्समुच्चयस्येकवाक्यतायस्त्वप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्ततः कार्यसंख्यापग्रहविशेषात्गत्तक्रियाफलत्वा
थपरात्वाधुष्टेरप्रसंगः स्यादेतद्विधिमात्रमविवक्षितत्वाशेषविवक्षयाकार्यसंख्यादिलाभरति। एतद्वाधकं। यत्तस्तदर्थमप्यकपात्रः प्रत्यय
सामर्थ्याद्दिधित्वंचवदसेवप्रतीतस्यचहृद्यवाविवक्षा विध्यसंस्पर्शीवाअहैकत्ववदनुवादकत्वेचेद्दिपकामदीमयत्। नतावद्दिधेरविवक्ष

वि

५६

वा०न्या०
१२

नामकिंचित्। नाप्यनुवादः तस्यामवस्थायामप्राप्तेः नन्वेवं संभवति योयं वायव्यश्वेतालंभः कर्तव्यः प्रशस्तइतिभवतितेवंकर्तव्यः प्रशस्त
त्वादिति। यस्तु रेवसालनीयचेदितितत्रापिक्त्वाप्रत्ययेनविधिप्रतिषेधावनपेक्ष्योत्तरक्रियामात्रापेक्षाद्विधित्वमाश्रितमेवेतिज्ञायदेशेनतत्। यदि
चविध्यविवक्षास्यात्ततः प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थएववस्त्वंशोनियमोदितिनिःफलत्वंस्यात्। तस्मात्स्तुत्वाविनार्थेनैव चविधिर्निकवाक्यत्वं। तथा
चभाष्यकारः सविधिकमेवभूतिकामइत्येवमंतोविध्युद्देशस्स्यादन्यथाधात्वर्थइत्येवावस्यात्। नचास्यक्रियामात्रतयाविध्युद्देशत्वं
शक्यंनेवक्तुं। तस्मात्समस्तएवविध्यभिधायित्वाद्विध्युद्देशः विध्यर्थेनन्वेकवाक्यत्वासंभवान्स्तुत्वातिरेकेणोद्देश्यग्रहणं। भूतिका
मइत्येवमंतइतिचफलादिसंगतत्वेनैककालेनैकस्यवसरप्रदर्शनार्थं। नन्वेवंसतिवर्तमानापदेशत्वनाकोक्षरणाद्यर्थवादानसंबध्ये
रन्एवमेवेतत्। तथापितुप्रमाणांतरप्राप्त्यभावात्त्वविध्येयोगवचनेनक्वचित्स्वमल्लकारेणयथावाक्यत्ववर्तमानत्वान्यथानुप
पत्त्याकल्पितेविध्यर्थवादानांसंगतिः यत्रापिकेवलार्थवादइदर्शनादिचविधिर्विलत्वंतत्राप्यन्यथानुपपत्तिमात्रेणशरणं। संभवत्यानुगते
नातीवगौरवंयुक्तमिति। यस्त्वस्मिन्पक्षेवाक्यभेदः संबंधद्वयाश्रयणादिति। सत्यमालभेतप्राशस्त्यादिकप्रसरोपपत्तेः परिहृतः वि
धीयमानस्यैववस्तुनस्तांकांक्षेस्यैवैरूप्याद्युपपत्तेनंतं। यदिच्चैवंविधेः संबंधभेदेर्वाक्यंभिद्येत तस्मात्साधनेतिकर्तव्यतासंबंधैरपिभि
ग

धि३

राम०
१२

द्येत तस्मान्नायमभिसंबंधो विवक्षितइत्यादिभाष्यमेवंनेतव्यं नशूद्रेत्रैवसांगविधिपर्यवसानंविवक्षितंविधित्वादिद्वारमेरोचनाक
ल्पनायामतिगौरवनिमित्ताद्वाक्यभेदात्। किमयोरक्तनिशितिपूर्वेरोचप्ररोचमापिसिद्धेत्यभिमानात्। कथंरोचतेतिविध्यनुग्रहकथ
ने। ननुप्राशित्तिपूर्वाभिप्रायविवरणानहीतिस्तत्वभावेत्तस्यप्राक्षिद्ध्यमगम्याश्रीयतेनसंभवंमामपीत्येत्तन्नतदाभूतिकामस्यविधिः
समाप्यतइत्याद्ययावरइति। गतार्थविधिशब्देनतदाप्ररोचनेतिविरहंकाप्यनानात्वविधिस्तस्याःकृत्वैवमिति। अस्तिचप्ररोचमपितुमपिशक्तिः
ः कस्मादन्यदवेक्ष्यतइतिसत्यमिति। तस्माद्विघ्नानेतस्मिन्न विद्यमानेयोर्थः सगम्यते कस्मात्सैस्तुतिः प्रयोजनंनतयोः नतस्यैवदर्शेस्या
पीत्यर्थः स्तुतिविषयोपकल्पनाच्चविधेरपिस्तुतिप्रयोजनत्वव्यपदेशः नहिनिर्विषयास्तुतिरुपपद्यतेअर्थवादाभावेतुअगत्याकेव
लोविधिर्गौरवमंगीकरिष्यति। ननुसत्त्वपीतिप्रर्थवदेवव्यास्याच्चतोस्माद्विधेरितीयंषष्ठी। वाक्यशेषसंबंधाद्धिएवास्यस्तुतिमवगच्छ
मानत्वत्तइत्यर्थः ननुनिरपेक्षादपीति। यदिकृविरम्यनितिकर्तव्यतावाक्यस्यविधेः प्रवर्तकशक्तिः कस्मादन्यदपेक्षेतेनेनसत्त्वप्यनादरः
स्यात्। आचार्यस्तुसोपहासमाह। यत्रासौकेवलःप्रयुज्यमानोनिरपेक्षस्तत्रभवतुनकश्चिद्विरोधः इहतुवर्तमानसंभवः साकांक्षैः परान
पेक्षास्मित्वात्। वाक्यस्येकमेकस्यैवसंबंधस्यविधायकं। तत्रयदिद्वौविध्युद्देशएवस्तुयात्रयासतिभिद्येतविध्युद्देशोत्यापित्तामेवप्रहितु

अ० वा०
१३

रोगो भवतीति प्ररोचनं प्रदर्शयति। तस्माद्विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन प्रशंसार्थत्वेनार्थवादा इति तुल्यं च सांप्रदायिकं च प्रशस्यत्वस्यानर्थपरिहारेणो
पपत्त्या चानर्थक्यमेवास्तीति। नन्वेवं कुतः एवं हि कृते न न्यायेनार्थस्यागम्यमानत्वात् स्वार्थबोधनं तन्नेत्यवच्छेदपदस्यमर्थो वा गमयितुं शक्य
त्वप्रामाण्यः। किंच तुल्यं चेति योजना सांप्रदायिकानुग्रहार्थं धर्मज्ञानेन तस्यैवाध्ययनस्मरणात् स्वर्गादिसंयोगाच्च। न चास्य प्रयोजनवत्त्वं निन्दितत्वाध्ययनप
रिसमाप्तेनार्थस्यैव प्रमाणमस्तीति संप्रदायोऽयं गत्वेऽपि वाविघ्नसाकांक्षित्वात्तदर्थस्मरणाच्चाविद्यार्थता। न चान्यतः कल्प्यमाने स्वाध्यायेति
कर्तव्यतानुगुणं भवति। यदि च तावत्स्वर्गः कल्प्येत ततः पुरुषार्थत्वमेवापद्येत अथ पुनः क्रतुफलसिद्धिरेवोपदिश्येतेति वेद् भवतीत्येवम
पि हूरस्योपकारित्वेनैव तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतीति नियमजातमनुग्राहकं। न च निष्प्रयोजनस्याविघ्नेन किंचित्कार्यं व
र्हिनाहः प्रस्याविघ्न एवोत्पन्नस्तेनाप्येन स्वोपयोगिता वन्न स्यात्। यतस्तत्र ग्रहणप्रयोजनैर्विधिवाक्यैस्तत्कल्पमेवाद्रियेत तेनावश्यंत
द्धेन प्रयोजनवत्त्वापीति नियमस्यैतेऽप्येवेदमूलत्वादिहरूक्तत एवायमादरः। स च प्रयोजनवत्त्वादेतेनोपपद्यत इति प्रयोजनवत्त्वम
पि सामान्येनानुमायार्थवाद्याकल्पनैकदेशत्वादिति सामर्थ्येनार्थवादानां क्ततिर्नाम प्रयोजनविशेषोऽलभ्यतेऽस्मरणं च दृष्टमिसे
तत्स्वाह अथवायं वेदं ग्रंथस्मरणं परिपालनात्मकं तेनाप्यध्येतृपुरुषप्रयोजनकत्वाभिप्रायप्रतिपत्तिरेवेकप्रयोजनवत्त्वानु

राम०
१३

मानं संभाव्येत च कुतश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमाणं। अन्यथा हि विनिःप्रयोजनत्वाद्वेविनिरन्यपार्थवादाद्विविमात्रप्रतिपद्ये
रन्। तत्र देवस्मरणमेतत्त्वपुनस्यात्। अस्ति तु तत्। तस्मान्नप्रमाणं पादःअतस्त्वार्थं वेत्त इति। तुल्यं च सांप्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या। संप्रदा
यः प्रयोजनं यस्य वाक्यस्याध्येन प्रवर्तितः संप्रदायस्तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषाद्धि अर्थवादेष्वप्यस्तकल्प्य। अतः
प्रागुक्तेन न्यायेन प्राकृपुरुषार्थसिद्धेरवस्याच्चुनराकृत इति प्रत्नानुसारेणास्थितमर्थवादानां तत्स्वार्थत्वमिति अप्रामाण्यं चानुपपत्तिं
प्रायोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्य प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत उक्तदोषपरिहारेण। परं पाठस्तु दृष्टविरोधादिकापाततोऽनुपपत्तिर्विधिकल्प
नायामुक्तानां क्तति पक्षप्रमाणमन्यार्थे हि। अथ वेदं स्तोतिव्याख्यानेनानुपपत्तिमप्रामाण्यमिति व्याख्यायेऽप्यूहः पाठः प्रयोगेष्व
नुष्ठाने रोहन्वपात्सैन हिर्दिरो ह्स्तेयात्तत्वादारीनां कल्प्यमाने विरोधः स्यात्। अस्माकं पुनर्यप्रयोजनानर्थः सैनेव विवक्षितः। न चा
ध्याहारादिभिर्विधिः। किंतर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितं। न च तद्विरुध्यते। तस्मादुपपद्येत। अथवा प्रस्तुतार्थे स्तुतिरिति विधायकशब्दानुग्रहार्थः
सन्नप्रमर्थवादो न स्वार्थानुष्ठानेन संबध्यते। प्रयोगप्रमाणो प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत। त्रयोऽत्र पाठाः अप्रामाण्यं चानुपपत्तिमिति
त्रमन्यामहरितिवाक्यशेषः। अप्रामाण्यं चानुपपत्तिमित्यपरः। तत्रास्मद्व्याख्यानमित्यध्याहर्तव्यं। अप्रामाण्याच्चानुपपत्तिरित्यपरः। अस्मत

अ०वा०
१३

रोगा भवतीति प्ररोचनां दर्शयति। तस्माद्विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वोऽर्थवाद इति तुल्यं च सांप्रदायिकं च शब्द इत्याख्यानार्थं पदमित्रोरनो
पन्यस्ता आनर्थक्यमेवास्तीति। तन्नैवं कुतः एवं हि क्रियमाने अन्यायेनार्थस्यागम्यमानत्वात् अथवा तन्नेत्यवच्छिद्य स्वमर्थावगमादिस्तुत्यं कल्पका
रपरामर्शः। किं च तुल्यं चेति योजना। संप्रदायानुग्रहार्थं धर्मेऽज्ञातेऽज्ञातं चैव धर्मस्मरणात् स्वर्गोऽपि यस्यैवोगाद्या। नवास्य प्रयोजनवत्त्वं निन्दितत्वादयनप
रिभागे नार्थे ये भमारामन्तिसंप्रदायांगत्वेऽपि वा विघ्नसाकांक्षितत्वात्तदारथ्यस्मरणाद्याविघ्नार्थेन। न ह्यन्यत्कल्प्यमाने स्वाध्यायेति
कर्तव्यतानुगुणो भवति। यदि च तावत्स्वर्गः कल्प्यते ततः पुरुषार्थत्वमेवापद्यते अथ पुनः क्रतुफलसिद्धिरेव प्रतिज्ञेति वेदे भवतीत्येवम
पि ह्रस्योपकारित्वेनैव। तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयती नियमजातमनुग्राहकं। न च निष्प्रयोजनस्याविघ्नेन किं चित्कार्यं च
रं हिताह शास्य विघ्नस्य वोत्पन्नं न्त्रेय्येन ऋते योऽपि ज्ञाव न स्यात्। यत्तत्क्रमज्ञानप्रयोजनैर्विधिवाक्ये स्तुत्यमेवाद्रियते। तेनावश्यंत
हृदं प्रयोजनवत्त्वापीति नियमस्यैवेष्टं बहुमूलत्वाद्धि हेतुत्वे एवायमादरः। स च प्रयोजनवत्वाद्धेतुत्वेनोपपद्यत इति प्रयोजनवत्त्वम
पि सामान्यतोऽनुमापयाद्याहाकल्प्यनैकदेशत्वादिति सामर्थ्यतोऽर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते स्मरणं च दृष्टमिति
तेष्वाह अथवा यदेवेदं ग्रन्थस्मरणं परिपालनात्मकं तेनाम्नायेतः पुरुषप्रयोजनवत्त्वाभिप्रायप्रतिपत्तिरेवं कप्रयोजनवत्तानु

राम०
१३

मानं संभाव्यते च कुतश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमाणं। अन्यथा हि निः प्रयोजनत्वात्केचित्सर्वस्यार्थवादादिविधिमात्रं प्रतिपद्ये
रन्। तदेवं स्मरणमेतत्स्तुतस्मात्। अस्ति स्तुतत्वं। तस्मात्प्रमादपाठः। अतश्चार्थवत्त इति। तुल्यं च सांप्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या। संप्रदा
यः प्रयोजनं यस्य वाक्यस्य येन प्रवर्तितः संप्रदायस्तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषादिह्यर्थवादस्यैतत्कल्प्यम्। अन्तः
प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक्पुरुषार्थसिद्धेरवस्थानं न शक्यत इति अनुसारेण स्थितमर्थवादानां तत्त्वार्थत्वमिति आम्नायस्य चानुपपत्तिं
प्रयोगेऽहि विरोधः स्यादृश्यार्थस्तत्प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत उक्तदोषपरिहारोऽतः परं। एवं तत्र इत्यविरोधादिकाप्यनुपपत्तिर्विकल्प
नाया मुक्तानां स्तुतिपक्षमप्राप्तमस्मादित्यन्यामते। अथवेदं स्तुतिव्याख्यानं। नाम्नामनुपपत्तिमप्राप्तमितिव्याख्यायेयात्सूत्रे। पाठः प्रयोगे स्
न३ तुष्ठाने रश्नवर्षात्स्वं न हिद्यो इत्येयादन्नवादादीनां कल्प्यमाने विरोधः स्यात्। अस्माकं पुनरयं सूत्रार्थो जनितार्थः सैव च विवक्षितः। न चा
ध्याहारशिभिर्विधिः। किं तर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितं। न च तद्विरुध्यते। तस्मादुपपद्यते। अथवा प्रत्यर्थे स्तुतिविधायकशब्दानुग्रहार्थः
सन्नपेयमर्थवादो न स्वार्थानुष्ठानेन संबध्यते। प्रयोगमप्राप्तो प्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते। तदेवं पाठः आम्नायस्य चानुपपत्तिमिति त
त्र मन्यामहे इति वाक्यशेषः। आम्नायस्य चानुपपत्तिमित्यपरः। नत्वास्मद्व्याख्यानमित्यध्याहार्यं। आम्नायस्य चानुपपत्तिरित्यपरः। अस्मन्

अ०वा०
१४

सेविज्ञेयेति। गुणवादस्तु। यत्र तावद्विधिस्तुत्योरेकविषयत्वात्तत्रोपपन्नतां नाम संबंधः विषयनानात्वे तु कथमिति। गुणादिस्पाहय
क्रियायाः संबंधिनि विधानार्थस्तोत्र तत्त्वेन तत्संबंधत्वं तस्य स्तूयते। अथ वा यद्विकारे प्रकृतिसंबंधिनि विधानार्थस्तोत्रं तत्र संबंधांतरं प्र
कृतिः स्तूयते। तत्र तद्विकारेणापि लोके वेदे च स्तुतिसिद्धेः प्रकारांतरत्वात् तस्मादरोषः एतस्य स्तुतेरर्थमुपरिष्टाद्दर्शयिष्यति। बंधात्मिरद्भिः प्र
हसंबद्धो विकारः शंतिदिततु भवस्यजमानस्य कथं सामयतीति। गुणवादस्तत्रेण मुद्रे नैव तावत्तरोरनाधरहणात्रयपरिहारः शेषस्तत्रापे
तदुक्तोपपादनार्थतयासंभवत्स्वंते तत्रो राङ्कनानां गौराणां निमित्तं किंचिदिहैव वक्ष्यतेनेपरं तु तत्सिद्धिसंज्ञेः। सोरोदीदिति हिंसाकांक्षेत
नैकवाक्यता विधिस्तुत्योः प्रसवयचंकल्प्यते। सहतिप्रकृतापेक्षकुतस्तत्स्यात्। तद्धि प्रकृतं प्रतीयते। अथवा तच्छब्दस्य प्रकृत
याहितं प्रसिद्धं। सरस्युक्तेतच्छब्दप्रयोगस्य एवार्थः एवं च तस्य पदस्य तद्वत्तमिति संबंधः सर्वोविषयमुपरितनस्य निंदा ग्रंथस्योपपत्ति
रितिच्चतएवानंतरं तदभिधानमुपपद्यते कोसौ ग्रंथस्तत्रैव पतितयो वर्हिषि रजतं ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेदिति। केन हेतुना
तदेवं भवतितदुपपाद्यते कारणानुरूपत्वात्कार्याणां रोदनप्रभवरजतदानाद्रोदनोत्पत्तिः गम्यस्मात्सर्वस्यमिति संवत्सरादान स्योपपत्ति
रितिनिंद्यातच्छेषत्वमर्थवत्त्वगुणवादश्च प्रशादालवनं रुद्रशद्वो ह्युपितविज्ञानवचनेनैरनेरुदनस्तामाप्नोतीष्टकल्पना। अश्रुराण्य

राम०
१४

रोदनात्मनोरजतस्य वपिदानमिति तत्कविनं भवेत्तत्त्रोरजतसद्गृहे भवेदिस्तुति प्रस्यात्तत्सम्भवनिंदा। धनस्यागेनात्संतोदरस्याप्रियरुजनः पीडनत
रितितत्सामाभ्यासोदनो भन्न्यासः एवं येनैकवचिरालवनेन निंदाविज्ञानेऽत्पत्तिः प्रतिषेधोपकारिणीति मुख्यार्थोविप्परोक्षः एवं चपो
त्ववननास्वाकरयोजना। आत्मवयोत्स्यनेनेनापिहि विधिः प्रयोजनार्थकर्माणि क्रियंते किमुत वाऽऽयधनस्यागेनेति स्तुतिरिति। यथा
नेत्रमप्युत्सारयस्त्रज्ञानीतिलोकेपिस्यागिनस्तुवंतीति। स्तुतांतापर्यवसायीशेषस्तत्र प्रामाण्यमप्रतिपद्यमानः स्तुतेस्तत्स्तावन्नाम
त्राविषयमर्हतीति निः प्रयोजनोपास्यानासम्भवत्यानार्थः शब्दभावनांगत्वार्थवादः सचमदत्ते विज्ञानमात्रेणोपयुज्यतेतर्थेन
अर्थो तिमिकायांसद्यत्राविसंवादः सिद्ध एवक्रुद्धोक्तेन ज्यसदन्या त्याने कुतस्त्वमिति निंदार्थत्वमिति। स्तुतरात्त्वप्रतीयते। कामपर
मार्थवक्तारो भवंति काचस्तुतिर्निंदा वा सम्भवेदिति। असत्येतु यस्माद्रम्यत्रकुष्टमपि स्वबुद्ध्यतमिरूपगुणवत्तमिति वचोत्तिरु
नेनप्ररोचयतितस्मात्गुणवत्तसतो निंदतिनिवर्त्तयितुमिति। ततश्चैव विदित्वायो यस्मान्तिक्रमणीयस्तत्रनुरोधेनैव सततप्रवर्त्तते।
वेदप्रमाणमिति स्थितं। तेनमहर्षिर्निदस्यतुग्राहिणीयं स्वसंवेद्यंप्युसः प्रशस्ताप्रशस्तज्ञानि भवतः इहतो वेदेनासादिनेतस्मात्
स्तुतस्यबहन्त्येयमिति। लोकेपि यां क्रियां फलांतरयुक्तामेधादिहेतुत्वेनासामान्येनतस्मात्कं चिन्नवत्तेयितुं तदभिप्रेतं सोभाग्यादिफ

श्री·वा०
१५

लमसत्समग्युपन्नस्यनियुंजते। तन्नश्हत्रष्ठ्योत्तरोपिक्रियायत्रयंफलंप्राप्नोतीतियद्यपिचप्रतियन्नाज्ञानात्तिनेनतद्वपारम्पार्थ्यंकफ
लंमद्भिप्रायानुसारेणोत्पन्नस्तत्सर्वथावपुरुषार्थमानप्रवर्त्तयंति। नदस्सनाभैत्तत्किमप्यन्मद्वाप्स्यामीतिज्ञात्वातुनिवृत्ताः॥ ए
वंवेदेपिविधिनाज्ञावस्फलमवगमितं। अर्थवादस्तुस्तेनैवनामप्ररोचयतुनन्वज्ञनसत्तासत्त्वेकिंचिद्रूपयनः प्रवर्त्तनामात्रोपकारि
त्वात्। यच्चकुपुरस्ताम्रविष्यति। नहिस्थैरूपगतमितिनिष्ठित्त्वेनैवविद्वांसोनप्रवर्त्तन्। तस्मादुपाख्यानसत्त्वमनंत्रे। नहिमुक्तिकाद्
सत्यरजतो। पिपद्रिज्ञतांनतरंज्ञातेहिरौप्यभेनेवतो। तिसंधीयते। मुक्तिकावत्किंचिद्रासंवनंश्रुतिसामान्यमात्रेणासङ्गोत्रपोजनी
यं। यथेहमहाभूतानिप्रजाः पातीतिप्रजापतित्वेनोच्यते। वाप्वादीनांयथासंख्येनमध्यवर्त्तिनः सारस्वस्मादयोवयाः तामग्रावि
तितेनेवकर्मेणोवर्धतेरुद्धि। स्यावीसेवशरीरांतरघिंतिनिवासुंजतम्भरन्यसाम्यात्। रपिंमश्चलोकिकेतरप्यायनान्नस्य। ततोजड्
तिवीजादीनांसामान्येनानादित्वाद्गत्वप्रसिद्धिः तमालभ्यतत्राप्यप्रजाः पश्चनामोति। सर्वप्रजानांत्रीह्यादिपरिणामप्रभवत्वा
दिस्मात्वंचनंश्रुतस्मिन्नक्तशक्रमेमस्सरसात्वंवूनतो। किंतुक्तत्तिवर्मेवहीयते। अतश्चत्तितावाच्छिनेवसार्थेमत्सत्ता वर्णायामः। मंत्रा
र्थवादेनिहासगमारणात्समष्टिप्रलयाविष्येते। तत्रस्मयोरप्रजापतिनोमयोगीतस्मिन्कालेमुरापकर्मेभ्यस्वाभ्यपगमेनपश्चता

रा·म०
१५

प्रभावात्तवमानात्स्पनात्मन एवपशुत्रूपमभिनिर्मायवपोत्खननादिकृतवान्। तत्ते। समाप्रश्चवकर्म्मेणिारुपरः पशुरुद्धित्तः
इतीदृशमिदंकर्म्मप्रत्पासन्नफलं। एवंचमहायत्नेनप्रजापतिनाचरितमितिसर्वैसत्वमेव। प्रतित्ववृष्टिवत्तिंगन्यायेनतुल्यन्
प्रभावव्यापारवत उत्पन्नेनोनिस्सत्वप्रसंगइति। कर्म्मसुकोशलेनदीप्यतीतिदेवाश्चत्विजस्तेचयजनाध्यवसानानंतरंद्र
र्शमासयोरनभ्यस्तसेमिककर्म्मराशिरालोच्यकथमेतद्विस्तिंकरिष्यामइत्याकुलीभावसामान्याद्श्रुहनामिधानं। तथा
चलोकेपीतिकर्त्तव्यतासुदिङ्मोमेपरिभ्रमंतीतिवक्तारोभवंति। तत्रतद्धरासनादितियागः प्रशस्यतेकथंतद्धुरसनेमवधारणावक्
राद्रानात्स्वावद्विशयरागीयायांप्राकृतानिस्त्रम्पस्तानिकर्म्माणिक्रियंतेतावतदित्तेरुमविष्यत्सुप्रणिधानंभवतीतिश्चन्यथासर्व
स्मिन्नप्राकृतेनिरवकाशावारनवधारणास्मात्। तेनादिन्यैत्तद्धापितमितिमोहापनयनेनस्तुतिः रूपात्मायातरहसर्वेत्रिप
माणामनसासंकल्प्यवाचाभिधायक्रियतेतदस्पृत्तांतरंगभूतयोरप्यनयोर्हेरेणहिरण्याहन्तस्तेयान्तवारयोगोदिति। या
निरातन्मात्रपर्यवसायिनीसानिषेधफलाभवतीतिविधिपरास्तुतिपराज्ञायते। तदुपपादनेस्पष्टार्थत्वात्। यथावक्ष्यतीत
चेदंप्रकल्प्यपात्मस्कमावर्थवादः स्यादिति। हरन्दपस्त्वान्। तस्मादुमस्वेतिदिवाग्निरादित्यंगच्छतीतस्योपपत्तिर्तिनेतत्किमर्थ

अ०वा० १६

मुच्यते मिश्रलिंगाग्निहोत्रमंत्रविधिस्तत्पर्थे कथं पुनरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यनयोर्मिश्रलिंगत्वम्
राविवक्षायेव मिश्रत्वेपि देवतात्वेनोपलभ्यते। केचित्तु अग्निर्ज्योतिरित्यत्र ज्योतिः शब्दः सूर्यवाचः सूर्यो ज्योतिरिति पुनरग्निवाचीति नो
भे मिश्रलिंगा विधि। तदयुक्तं। ज्योतिः शब्दस्तेजः सामान्यवाचित्वेनोभयत्र सामानाधिकरण्योपपत्तेः अन्यतरपर्यायपक्षे सन्निहितरव्य
नप्रयुज्येत। नहि पर्यायस्य पर्यायः सह नैव सह प्रयुज्यते। सूर्यवाची सन्नागतमंतरेण प्राप्नोति। अग्निवाची सायंमंत्रे। तस्मादुदाहरणं त्रा
प्यानिरूपितमितीमावुदाहरणे मी। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तद्द्विधेयस्तत्र्य्तेः प्रथममवि
हितं केवलं देवत्वं मंत्रपर्युदासेन मिश्रलिंगविधानोपपत्तिरिति यमुच्यते। यदर्थयोर्मिश्रलिंगत्वं दिवाग्नेरनुप्रवेशात्तत्कं धारि
त्यस्येति। केवलेन्यान्युक्तेन्यस्मिन्नपि यथा रूपाणे पर्युदसनीयत्वेनैव पूर्वमंत्रोदाहरणमिति रोस्तीति भागिनो मिश्रलिंगाभि
धानादेवतास्येतरतिनोद्दारितविति नाष्पतेयं। अथवोभयोः केवलमिश्रलिंगयोर्मध्ये पठितो यमर्थवादः। तत्रोभयोरे
वतयोरप्यापुष्टाशास्त्रत्वरणोः पुनरियं। यस्माद्दिवाग्निरादित्यं गच्छति तस्मात्सूर्य एव दिवा ज्योतिः एवं नक्तमग्निमनस्तोत्सव
स्थितो एवयष्ट्याविति स्तुतिः कथं ह्यमर्थेवन्त्यवधारणार्हेरस्थे रत्रात् दिवाधर्मस्य वगम्यते। एतरात्रावर्चिरितिकेनचिदंशेन

राम० १६

स्तस्यानंतरं। स्वापराधाकर्तुस्वपुत्रदर्शनेन प्रवरे प्रवियमाणे यजमानो वेदे है वाः पितर इत्यादि तत्प्रशंसार्थमुक्तं। अत्रा
ह्मणेपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमंत्रणेनेति। तत्र प्रसिद्धब्राह्मणानामिव ब्राह्मणो गतो भोनिष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमु
क्तं। नैचेत्तद्धि स्म इति। ज्ञायमानेन वा ज्ञानवचनं तद्ज्ञानता। यत्तस्वेन ज्ञातं तदज्ञानमेव तद्वत्स्वापराधनिमित्तं। सत्यपि स्वा
पराधे यदि मातुरेव स्वैरिणो वा पुंसः स्यात्तत्तयोः प्रसिद्धत्वान्नैव दुर्ज्ञानतामेवज्ञायोरप्यवमेवं तस्य ह्येयोरित्यनादिन्यायेन
जातिरेव धार्यत्येव यत्तस्तत्तात्ताभस्य पितुः पुत्र इति स्वानुरागदर्शने जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तेस्तेनापत्यवर्णसांक
र्ये विदेपि वस्त्र प्रमन्नारक्षनतदुमेन भितिज्ञातिविछेददर्शनं स्वापराधकर्तृपुत्रनिमित्तमेवोपपद्यते अन्यथा ह्यपरिरक्ष
मारोपि नैव जातितत्वविछेदः संभवेत्। तेनास्ति प्रशंसावकाश इति। निरूढब्राह्मणप्रवरसंकीर्तनात्तस्य भवो यमिति ज्ञानात्
ब्राह्मणः कृतो भवतीति स्तुतिः। आकालिके सा। यत्तदानीमेवोत्पद्यते तदाकालिकं तत्र संदेहो लोकस्याभिमत्। न यद्यचिरम्ना
वि। तस्मात्प्रवर्ग्यकाले विंक्षतीकारकरणं प्राग्वंशस्य प्रशस्यते। तद्धि स्मघः फलेषु सक्तश्रानतुभवादिरक्तं स्त कर्म्मजन्म

दि

यत्करादिपि भविष्यतिकस्तेहेदशास्त्रगम्यंहितंतदंतुसर्वप्रत्यक्षमदपिस्यादवज्ञापमानज्ञानवचनमितरप्रशंसापोढत्वा
कालिकउपघातवचनस्थितिः। अकालिकमितिवापाठः कालइतिलोकेविप्रकर्षउच्यते। तत्रभवकालातदत्र इतिनकालिक
मकालिकं विद्याप्रशंसा। अध्ययनविधिशेषत्वात्फलविधिः सम्यग्विज्ञातमुखशोभावादेविज्ञायते। नैवैकस्वप्रका
रोमुखशोभायाः संस्थानरमणीयत्वलावण्यंचेति। स्त्रीविषयंचैतत्त्विदुषांपुनःपरवाक्यान्यायोद्धारिमुखत्वेनात्मनानुरूप
येचत्वमारोभंतेपुत्रश्चवाजवाश्रह्मवर्चसमहारिरा। अथापिधिरागानानयापिस्तुतिपरत्वाद्दोषः सर्वत्रमाधिकारिकंस
स्कारकर्मत्वान्नफलविधिः स्मृतेत्स्यालवर्णेनिमित्तेनैमित्तिकवदुपचारात्सर्वैकामनिमित्तानांकर्मणांसामान्यतःश्रुत
श्रुतानस्त्रीनन्नाद्मानीत्यर्थः स्तुत्यैवेवेयोग्यते। सर्वेकामनिमित्तैः कर्मभिरारहिताग्नितादिहानामधिकृतइतिवक्ष्यमसमा
धिकारिकंसर्वस्तस्तोतुअवाप्तावुपचरितेन। ननुचाकामगमनस्तुरक्षाल्लाभार्थयोपदत्तासंतः सर्वशाखेनैवैदिकेषुकर्म
सुनिमित्तहारेणापिनप्रवर्तंते। तुपदिहितुमनःपुनःस्वत्रमुच्यतेपर्यैवोदनादिषुसर्वत्रशारेधिकृतापिसत्तासनैत्रैलोकंग
दै

पृ२

क्रुनितयावाग्निसाध्यकर्माधिकृतफलग्राहिभविष्यतीत्यदोषः फलस्यकर्मनिष्पत्तेस्तेषांलोकवत्सौरेमागतः फलविशेषः
स्यात्तदेवेतत्समानस्वर्गादिफले[illegible]ग्निहोत्रादिषुउपयोज्यतदत्रपनस्तु साधनानुरूपत्वात्साध्यानांसर्वैहिकामाः पूर्णाहु
सावाप्यमानास्तोकाः स्तोकाः प्राप्यन्तेश्चतः फलभूमार्थिनः कर्मान्तरविधिरर्थवानभविष्यतीतिस्थितेनोद्यते। पुरुषेलोके
कृष्यादिफलानांप्रयत्नस्तावगतत्वात्साधनानुरूपंजन्मपूर्णाहुत्यादिषुतुस्वयंतत्शास्त्राधीनत्वाद्वैविधेषकृतेः फलेकिं
स्तात्विशेषकल्पना। नत्वग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः कश्चिद्विशेषः श्रूयतेनचानुमानमीदृशेविषयेसमर्थंतदभिधीय
ते विधिसामर्थ्यादेवैतस्मिंहूं। कथंयदाल्पान्महतश्चकर्मणः समंफलंज्ञायतेतत्तत्कोकिंचेनमधुविदेतत्ययेननल्पायेनाल्पेना
पिसिद्धेर्महतिनकश्चित्सर्वेज्ञेनतत्रविधिशक्तिर्बाधास्यादविहतशक्तिस्तत्सन्नर्थाद्वाकल्पनेकारणत्वादितिविधिरेवफला
धिक्यमंगीकरोति। अतोयथाविश्वजिदादौफलसद्भावः प्रमाणवानेवमिहतद्विशेषइति। किंचकर्मणामल्पमहत्वफला
नाचस्वर्गोचरोविभागः स्यात्सामान्याद्विशेषोपिचोदिते। यथैव[illegible]क्रमाम्नातानांत्रेगाग्निनांमध्यमस्यप्रथमेद्वितीयस्यद्विती
यस्मितिविनियोगव्यवस्थातथैवकर्मणोगोचरेल्पस्यकर्मणः परिमाणसामान्येनफलगोचरेल्पमेवोपतिष्ठते। मध्यमस

शा॰ दी॰
१८

मध्यमं महत्तोम इद्दिति स्थानेमेव विनियोजकं। स्मरणमप्येवं। चातुर्मास्येसोमेष्वपि च फलार्थवादोऽयरश्मिहि हावं चतुर्होतृनिन्द्र
थरं गृहमेधिनञ्चोभौपि कपारोऽपारम्यपर्णाम्निहोत्ररसंवत्सरप्रयोगादिभिरेकरणं हर्णामासादिप्रयोगो वाधि
वचनं कर्मोत्पत्तमत्तत्कृते फलभेदं दर्शयति॥ अन्यैर्यथा यथोक्तं। यथैव वाजुनसंयोनिर्दहिरण्यपक्षस्यार्थानयासुरू ए
थिवीनिषेधः प्रकृत्यावर्थवादः स्यादित्येवमेवहिरण्यविधानस्तस्यैयोनप्रतिषेधमात्रफलः नोत्तरीक्षे न्नहिरावीसौपि
नैत्यसुरू पृथिवीनिषेधसमर्थं ज्ञायेत यथांतरीक्षे दिविवचनमप्रसिद्धं तथा हिरण्यपरहितायां पृथिव्यामिति प्लवनं न्य
तिसंयोगोगन्तार्थः परं तु क्रतिसामान्यमात्रमिति। प्रयोजनं नरात्रिसत्रेष्वपक्षे स्वर्गः स्यादिति सिद्धांते त्वर्थवादस्यैम
वफलं। विधिर्वास्यादर्शुत्वात्द्वारमात्रमनर्थकं। एवमानर्थक्यापाख्यानादि प्रतियोगिषु ऽर्थवादेषु व्याख्याते ष्वपिदा
नीं विधिप्रतियोगिनो विचार्यंते। कथं सत्रायः दर्शत्रहिस्या यथोनुपयोगेन रूरलक्षितस्त्ति यद्रणामंगीकृतं तत्तन्त्वमेवस्तु
तिरप्यानर्थक्यतुल्यान्याप्याद्यते विध्यंशस्य नकार्यंचनाम्यस्मान्निध्यति प्ररोचनापुनः कथं चिविधकूह गारस्तुपपद्यत इति
उक्तं पुरस्तात् अपि च प्रधानविधिरंशस्त् तिस्त्रप्रधानविधिशेषाणां संभाविनत्यान्नमित्तमेव च युक्तं समाप्तेव सिद्धेः दैर्थ्ये

राम॰
१८

वादाः प्रवर्त्तते तस्मकमावस्यायामेव तु भावनां शाः संनिपतंति विशेषेणा तु फलं प्राथम्यप्राधान्याभ्यामित्यादिमन्वानोपूर्ववा
दिति वदति। मदपेक्षया च स्तुतिवादमात्रमनर्थकमन्यते। ननु चैवं जातीयकः फलविधिफलार्थवादविचारस्तुर्थेद्रव्यसंस्का
स्वि॰ रकर्मसु ॥ ति न विष्यति ञ्चतोनिरस्तत्वात्तमः। तत्रैके विदाहुः। स्वैनगतार्थत्वात्तत्रैवे वपर्यनुयोगोयुक्तमेन नात्विंरपुनरुक्ति
निसत्त्वमेव। यदि तत्कालप्रतीक्षणा किंचित्परिहारांतरं लभ्येत ततस्तत्वावृद्धिमत्वापुनरिह शक्येत वक्तुं तथासतीदानीम
प्युच्य मानेनमंदो दोषइति। तथापरे वदंतितत्र फलविधिनिराकरणमात्रमिह त्वर्थवादतायस्त्वर्थवादः स्यादिति तत्र वक्ष्यति
न हि विधित्वनिराकरणमात्रपर्येमेवदृष्टव्यंत्तरयुक्तं। यतस्ते न फलविधित्वात्मच्चाविता नामानर्थक्यप्रसंक्तौ पूर्वाधिकरणेन
वक्तत्र्यार्थतासाधिता। तथा च दर्शितं। भेत्तेस्वमुखमित्यादिषु किं चित्पुनराहुः युक्तं वा युवेंसेपि प्रेष्टमादीनां स्तुतित्वस्तु
ज्ञौ वक्तव्यारतिपुनर्यथाफलविधित्वात्प्रच्याव्यंते तथैव विसंघादेन स्तुतित्वादपीति कामं विधिभेवतु येन कालांतरभाविफल
त्वेन कथं चित्द्विसंघादानिवर्त्ततरस्यारंभः तदप्युक्तमपि चैवंवैरव्यक्तमसंवारदस्यत्रा भ्युच्चयेहेतुरपुनरुक्तः स्यादधिकरण
शरीरं तु दूरवाविसंवादोपि च गुणावादस्तित्पनेन न कश्चिद्दपरिहत्तः पुनरपि च तावन्मात्रमेवोत्तरभविष्यति। तस्माद्विधिर्वास्या

मं१

अ० वा०
१९

दिस्य विशेषोपादानाच्चतुर्थे च फलक्लृप्तिग्रहणादिहापि अदृष्टगुणक्रियादिविधिस्वरूपाः। तत्र विधिस्वरूपा ये वोदाहरणानि स
वेशे तथात्वं विधिस्वानर्थक्यं कश्चित्प्रकरणे च संभवन्तीति चाप्युपायानि वोच्य स्थाय्य प्रज्ञो वेतसो यो विरश्थ इति चोदाहृतं येन। अन्यथा
फलविधिमात्रोपन्यासेन तत्संबद्धमेव स्यात्। इहापि तस्य तावद्भिमत्वादिरनगतार्थं भवेदनेन तु सामान्येन सर्वविषयावरोध
नात्तस्य पुनरुक्तमेव। इति व्यवस्थया केचिदुदाहरन्ति। तत्र द्रव्यादिविधौ नेव तत्र फलविधौ नेव तत्र भाष्यकारोदाहरणमतं चोक्त
नोदाहरणान्तरं दातव्यमिति। अत्र वदामः किं त्वधिकरणद्वयमवधार्य संपन्नेनैव मुदाहरणव्यवस्थाश्रीयतो न स्यात् हरण
भेदादधिकरणं भिद्यते सामर्थ्यावस्थिते पिवादिरौदुंबरत्वादिभेदादपौनरुक्त्यं न्यायविषयत्वेन त्वधिकरणानां तु भेदः सर्वोपि
नरुक्त्ये हेतुः द्रव्यादिविधयोपि वनस्पति विचारिताः केचित्तत्सिद्धसंसर्गे चिन्निवीताद्यधिकरणेषु प्रकृतिपुराकल्पद्वारेणानि
षेधः। यद्वा तावत्तस्यार्थोर्थकत्वाद्विकल्प इति नवमे जर्तिल ... धुकविधिस्वरूपादक्षमेवं अत्र पुनर् उक्तान महान्रोम
इत्येवं वक्तुमर्थ्यत्वेकस्यैवमायस्य क्विकल्पि दृशः शेषत्वत इति पुनरारंभः सर्वत्रावि षयनानात्वमेव वर्णनीयं। सर्वविधिस्व
रूपाणां केवलविधित्वानिराकरणेनार्थवादत्वमिह सिद्धं। एतच्च चतुर्थे पुनरारंभः। सोर्थवादकल्पितेति विधौ फलकल्पना स्ववेलायाम

उगवी

राम
१९

स्यार्थे पात्रमपि कर्तुं प्रयोगवचनात्तेनैव सन्निहितत्वं ... मतं वे धम्मव विशेषमात्रं सुकरं। अन्यथा संबंध ... द्वितीये आपकारक
संकल्पनीयमिति रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत्फलविधित्वमर्थोत्तिरर्थेपसाभिप्रायः कथंचित्प्रयोजनं ... नेकस्यानेकाथेता
मुक्तानस्मादर्थवादत्वमेवेति। सिद्धांतः एतेन चिनिवीताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि। अथ वौदुंबराधिकरणपूर्वपक्षो कत्वा
चिंतास्ताः प्रेमजन्याः विधित्वाभ्युपगमेन ह्यैकस्य विशेषः क्रतोः पुरुषस्यैवमादि विचार्यात्र सिद्धेनार्थवादत्वेनोपसंहारः तथा
परकृतिपुराकल्पयोः किंत्वेकद्वारेणानुत संबद्धं पुंसामिति चिंतितम्। एवमूहबाधप्रसंगेन नवमदशमगतार्थत्वेन्न। तस्मिन्द्वि सेते
तु गुणवादनिमित्तमात्रकथनं। अथवा फलविधावेव सत्रे भेदेनस्ति तिपदानि फलपदानि भवंति तदुदाहरणं। यथा त्रैवी
गुंदुंबराऊर्क्पशवः। स्पैतेः कृतिऊर्जो वरुध्या इत्यनेन फलमिति यत्र पुनस्तावन्मात्रेणैव फलवाद इति विंतिभवतीते चतु
र्थे इति। अथवा तत्र परार्थत्वादिति हेतुप्रयोगे शास्त्रसिद्धं न चैहेतुनाव्यवहारायेनिर्त्तनपरार्थत्वउदाहरणं। यथापस्य पर्णमयी
जुहूरिति। अत्र एवर्षपद्युहुक्तुवदिनेपर्णमयीत्वं विधातव्यं स्वातंत्र्येण फलसंबंधाशंकेः। सर्वत्र हि गुणाः फलाय चोद्यमानाः
किंन्विदा अयमपेक्षिता नच प्रकरणमंतरेणाश्रयप्राप्तिः तद्विह पर्णमयीत्वेन फलं भावयेदिति वचनं प्रजेत किमाश्रितेनाप

क्षायां किं संबध्यते। जुहूरिति चेन्न वाक्यभेदप्रसंगात् सापि च प्राकृतक्रियालाभान्नैव निराकांक्षी भवति न च क्रियासंबंधे प्रमाणा
मस्ति। तस्मादनिर्वहणादेतेनैतद्दर्शनव्यक्तिपरिहाणेनैतदाश्रयणं। तत्र च जुहूः जुहोतीत्यस्याः प्रकरणेनैव तत्प्रयोजनत्वा
दधिहितत्वात्तिविशेषायास्तदाकांक्षायां सत्यां यावदेव पर्णता जातिरूपनीता तावदेव सिद्धात्तत्प्रयोजनावस्थत्वात्तदंगता प्रति
पद्यते। तत्तस्य निराकांक्षीभूतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं नास्तीति युक्तमर्थवादत्वं। इह पुनर्दैवकृतप्रमुप्रकरणे
अपमाणमौदुंबरत्वमुपादीयते। न च तस्य प्रसिद्धं पारार्थ्यं येन चतुर्थाधिकरणविषयता भवेत्। कथमत्र हि न तावदग्निप्रदेशे
तिविधानं शक्यं तत्प्राप्तिस्थेद्ववस्थापकारप्राकृतत्वाविरहितत्वादिदानीं च निराकांक्षेण भवितव्यं तत्कृतो ज्ञातं तत्स्य तत्वाद्यर्थेन वि
धिः अतः फले विधानं। पाक्षिकाश्रयापेक्षा सापि च प्राकृतत्कर्मसंबंधिचोदकप्राप्तस्य पश्वग्रहणान्निवर्त्तत इत्यविधानः। तेन प्रा
गेव पारार्थ्यात् फलसंबंधप्रसक्तिरवस्थेऽन्यायां तेषां निराकर्त्तव्येत्यत्र दर्थापमधिकरणारंभः इदं त्वपरं मतं। औदुंबरवाक्ये
जुहूरादिवाक्यानि चोचाभयचोरहरणं। कथं भावनायां तत्र विचारः इत्येतदुक्तं। साध्यसाधनसंबंधस्तावद्द्वयोरपि योग्यत्वेनोपा
त्तयोरवकल्प्येत नान्यथा तत्र चतुर्थे साधनांशविचारमनारभ्याभ्युपेत्यवाक्ये केवलसाध्यांशविचारः किमीदृशेन कामोपबंधरहिते

वि४

नवर्त्तमानफलसंबंधाभिधायिना फलत्वं शक्यं तेन गमयितुं नेति विचारः। इह पुनः साध्यांशमनारभ्याभ्युपेत्य वाक्ये केवलसाधनां
शविचारः किमीदृशेन विधिविभक्तिरहितेन द्रव्यगुणक्रियाः कं चित्प्रति साधनत्वेन प्रतिपाद्यंते नेति पश्चच्चय इत्यत्र नाप्रतिपादितं
भवति तन्न तिर्यग्विभेषापेक्षं सत्स्वरूपं तेन रघ्वपातेन संबध्यते। तत्र साध्यमित्यवधृते परिशेषाद्वचनिष्ठ साधनं गम्यते। एवं सा
धनावधारणापीति द्वावप्येतौ स्वरूपेण निरूपयितव्यौ। तदिह साधनांशविचारेऽयमारोप्यो नामफलांशस्य तत्स्पर्शः स च तुर्ये
सिद्धः प्रसंगाद्धेतुत्वेनं मतः। तथाप्यत्र साधनांशपरामर्शोऽस्त्यरहसिद्धस्तत्र प्रसंगादित्यपुनरुक्तं। नन्वेवं सति विध्यर्थे
शक्तितद्विशिष्टस्यैवाधिकरणेन न संबध्यते। नैष दोषः। तद्दर्शनेनैवोर्ध्वपरिच्छेदात्। यदि च संविधीयमानं तत्परार्थत्वेन
वगतस्ततो नार्थवादत्वं अथ तत्स्पष्टतया ततोऽर्थवादत्वमिति। तत्र पूर्वपक्षस्याभिप्रायः। सर्वेषां सन्निधानेपदुपादिते तदा
कांक्षावशेन तादर्थ्यागानुपात्तमपि साधनं भवति ग्रन्थवयोगेनत्वनुदितं संबध्यते तेषां चौदुंबरेणेति। तत्र विधेः किं कुर्यादित्युप
षमवर्त्तेत। स च फलार्थिनैव प्रवर्त्तत इति। किं विधिना। अथवा प्रयोगवचनविहितस्य फलसंबंधमात्रमनेन क्रियते पंचमा
वालकारोविधावस्यार्थवादैकदेशो चेत्फलमेव। तस्मादिज्योऽवरुध्या इति तादर्थ्ये च तुर्थे वकामशब्दादपि स्फुटतरं फलमु

त्रिष्टुयात्

स०

श्रा०बा०
२१

प्राप्तं तस्मिन्नौदुंबरत्वविधिः ननु फलस्य विधानमिति गृहीतत्वमभावार्थ्याधिकरणे निषेधात् ऊर्गुदुंबर इत्यादिनाक्लृप्तिरिति विरो-
धः। तस्मान्न गुणस्य विधिसंभवेन स्तरणाद्याक्षिप्तिः प्रतिपन्नेष्वेति। लोकवदिति चेत्। लोके तावदुदुंबर एव कारिणः पुरुषाः मा-
त्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुंजते तत्र चैकेन तमर्थं विहितेन बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः महत्त्वविशेषनिमित्तत्वेनाश्रीयते न।
च बहुक्षीरत्वस्य फलविधयः प्रत्यक्षविषयत्वादतः स्तुतिः एवं वेदेपि। अत्यसंभवाल्लक्षणापरिग्रहदत्पदोषः नप्रद्वे।
त्वात्। नायं दृष्टांतः स्तुतेः प्रमाणांतरावगतपक्षे तल्लोके च तत्संभवादुपपत्तिः। वेदे त्वविदितत्वात्स्वल्पबहुधीरन्नर्थ-
वा लोक एव यद्यविदितं कस्मिन्नपि देशे न वस्तु दधीरन्। पूर्वं वचनादि चेत्ति विक्षुद्रं शास्त्रं अर्थवादे विधेर्न्योपमा। यथाधिग-
पूर्ववचनेन श्रद्दधीतैवमविदितं वेदेन चोक्तिमात्रेणैव बहुक्षीरादयः प्ररोचयंतेऽकिंत्वहि विदितत्वादेवावेदत्वर्थवादस-
त्यत्वेन विधौ जातायां कोन प्रवर्तेत अर्थवादो विधिमतिक्रम्य अर्थवादं प्रार्थयेत नन्न नमस्य विधाव विसंभः। तत्रैव दृष्ट्वा
सार्थवादे कृतः प्रत्ययइति। अपि च वेदे अक्रमसंवादः वर्तमानेनोर्जोवरोधेनेयं स्तुतिः न च तदस्ति तत्राविद्यमानबहु-
क्षीरसंकीर्तनं वदेत् तस्मात्। स्वरूपतस्तावदुदुंबरेल्लत्वेपक्षधर्मत्वस्वरूपेणाप्रसिद्धं अन्वयाप्रसिद्धे अप्रेहेतुत्वाप्रसिद्धिः न

रम०
२१

हियघटस्ते सपक्षे इति लोके वेदे वाप्रसिद्धमित्यसंबद्धं। तस्मादसंबादहुर्विविधिरेवकिं स्तुत्यासंवारोपसिरोपितिउक्तं तु वाक्यशेष
ते। ऊदुंबरइत्यादिनावद्धेर्जोवरुध्यार्थनेनोपपद्यते इत्येकवाक्यत्वं नविछिन्नं स्तावकं। ननु एवमुदुंबरस्फके पुरुषं प्रतिप्रय-
स्ततागम्यते ऊर्जोवरुध्याइतिनु प्ररोचयति तदुपपत्तिरिति तेरति संगछते तस्मात्फलेन फलं प्ररोचनावा। नत्रयद्यपि तावच्छि-
द्रादिः स्यात्तथापि सुतराम्यर्थवादत्वयागद्दीपात्। किंतु तत्र वर्तमानापदेशोयो विधिसिध्यर्थमेव। प्रकरणात्त्वयागोपकारप्रयो-
जनैसत्ययमानेकिमित्यवाचकात्फलं कल्पयिष्यामः प्रकरणं वाक्येन बाध्यत इति चेन्न अविरोधाद्यदि ह्यौकां ग्राहित्वेन वाक्य-
प्रकरणे सन्निपतितं तत्तथा स्यात्तिवाधः स्यादिह च प्रकरणमौदुंबरत्वविधिं गच्छति सोप्युर्गुदुंबर इत्यादि स्तुत्यां प्ररोचनेन तत्र
द्विविधौदुंबरत्वमाहिणः प्रकरणस्यैको विरोधः। तस्मात्फलविधिसामर्थ्याभावात्प्रकरणावाधेन निवेशसंभवान्नातिक्रमि-
तव्यः प्ररोचनापि च वाक्यशेषादुपपद्यमानानार्थापत्त्याविधेर्दृष्टादवकल्पिता भविष्यति। अन्यत्र विधिरपि हि नाकल्प्येत
इदं तु स्वपत्वे वदुस्थितः किं प्ररोचनया करिष्यतीति। नन्वस्तु फलपयुक्तेस्य स्तुतः फलेपि प्रतिष्ठा इत्यद्धा पारेयुरुपेतरात्रिसत्वाणां
स्यनन्यपरत्वात् कुर्यपिताकल्पनाश्रीयेते। अत्र तु प्रकरणादृत्तिप्रयोजनसिद्धिरित्युक्तं। जातिविशेषस्य च योग्यत्वेपि च का-

ङ्गत्वं प्रसिद्धं। न फलार्थता। एवमप्येषोऽपि च कर्म्मविशेषकाश्ववचनं रूपमनीत्त मात्रमेव गृह्णाति। अतश्च प्रसिद्धे पारार्थ्येऽर्थवादत्वात्। प
त्नुयपो निराकांक्षीभूतांतिप्रतीति। एवं च द्वाधो भविष्यति। न चावाधप्रकारोऽस्ति काम पक्षे पित्तरस्युपगमात्। एतावन्मात्र विशेषः। तत्र
पुरुषार्थत्वान्निर्विषये रासत्ता कथंचित्प्रसंगलभ्यसमानाश्रयत्वे न मेर्मोऽभयोः। क्रतुत्वयत्वात्समानविषयत्वे रोणेति। न चात्र ज्ञानेन
फलायविधीयमाना यो रक्षदृश्वहोमस्याश्रयो मनसिविपरिवर्ज्येते। यो हि पशुयागः प्रकृतः स तावत्स्योग्यः पशुर्नियोगेनं स्यूप
हरिशायोगं पत्नत्पिसहरूपेण प्रकृते। न चानर्थकात्वं दंगे स्थितिप्रधानादस्वती यत्नदंगमाश्रयते। यो हि प्रधानोपकारित्वेन स्वरूपेण
सतत्त्वं गेपि स्थितस्तउपकरोतीति। एवं च कल्प्यते न विहन्यते। यत्र हि माषान्नाशनाजापुरोनाश्रयः प्रोक्ष्यते तत्र प्रधानसन्निधि
तत्रघरिनियोगं पत्नेनावचनव्यवस्थयान्तरमाश्रीयते। न वागावत्तरांसं भवति। न चानेनैव वाक्येनाश्रयादीयते न वाक्यभेदप्रसंगात्
दृष्टे हि संबंधे मेत्रदास्यानां गुणफलसंबंधस्तदाश्रयासंबंधस्येति। युगपच्चो दुंबरताफलरूपोपास्यपारीयमानो दिव्यपमानुविर
पास्यात्। अयो भयोरेवेश्रेत विधीयते तत्रापि फलानन्तुरक्तरूपेण संबध्यते। रूपानरक्तफलेनेति यत्नुर्विनैव विधायकान्तरेच्छ
येवप्रवर्तेपिव्यामहे इति संक्षेपेन सहता किं विवारः पुरुषार्थफलं तत्वनमाग्विधेः सिध्यति सन्निहितत्वरौदुंबरतादिसाध्यांशाव

रोधात्। यत्तु प्रयोगवचनेन विध्यास्यतीति न पुरुषार्थेषु तस्य शक्ति संयुक्तं प्रकरणादिति वक्ष्यति यदि हि तु क्रतुनैव विधीयते सिद्धं काम्या
र्थत्वं। पंचमलकारस्तुप तु वर्त्तमानापदेशेन संदिग्धं तस्मात् वर्त्तमानफलानुवादित्वाच्चतुर्थ्येवेवं कामग्रहणे हि तस्य फलविधित्वनिराक
रणात् प्रधानफलमेवेदं प्ररोचनार्थं वसंकीर्त्यत इति युक्तं सर्वत्रैव स्तुतिपरत्वान्नेतुयत्येषु समासेषु स्वर्गोऽर्थः ज्ञानमात्रोपयिक
त्वात्। गुणवादेन च संवादात् साधनत्वेपि च प्रीतिसाधनत्वेन तच्छिहितुत्वेन वासंवादः॥ ॥विधिश्चानर्थकः क्वचित्स्यात्तस्मात्स्तुतिः प्र
तीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं॥ ॥यदि चैवंजातीयकविषयो भवेयुः ततः पूर्वोदाहृताः सर्व्व एवस्ये गुणात्क्रियाविषया भवेयुः
वायुः क्षेपिष्ठा देवता कर्म्मात्मस्तुपेनिरस्वः फलेग्र: अग्रुत्वेन वितसेवकाच्छकर्म्मा: । आपः शांता: ऊर्गुदुंबरइत्यादि। तत्र यद्यपि
क्रियाविषयः केचिच्छक्यंते कर्तुं एतेन तथाक्याः स्वभावसिद्धेः प्रयत्नेनापि चानिष्पन्नेः वायुवेगत्वसाकादिषु स्वभावसिद्धिरौदुंबरा
दीनामशक्यत्वा। कीदृशी स्तुतिस्तां दर्शयति ग्राममयितो मिमि इत्यादिना। तत्रासंगत्तरग्रंथ इति व्याख्यातारः समर्थयन्ते। यस्मादि
हाचकाते तत्संबंधयोः शर्मीयत्त्वस्य चैनेवोपन्यासः कृतः वेत्तसउपमस्तः सोपिस्तुति वेलायां न दर्शितं इति। तत्रविपिं यगमनिका
वे तेसो राह रसौ नैव तु ल्पत्वादवकादीषु दाहृतानि। न चायमभ्यावकयोः परस्परेण संबंधः काष्यतेकिनतहि देश्रादिः तावता तु न स्तु

न्या ५

अ०वा०
२३

तिः कश्चिदुन्मीलितेत्यर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्तात्तादर्भपतित्र्यर्थो वैशान्ताइति अनेन हि विधित्वात्प्रत्यक्षेतेनापांप्राशस्त्यमुच्यते तत्
त्र कस्यचित्प्रसिद्धसंबंधस्य तन्मात्रसंकीर्तनादेव स्तुतिर्भवति अन्येषां संबंधिसंबंधात्संबंधः कीर्त्यते। प्रसिद्धशांतत्वसंबंधाभिर
द्भिः संबंधवद्भ्यादिरपि शांतात्मकः स्तत्संबद्धेन च कर्मणा यजमानस्य कष्टं शमयतीत्येवंविधप्राशस्त्यज्ञानार्थं। एवं क्षिप्रदेव
त्तेन शीघ्रफलप्राप्तिरन्नमयेन च रूपेणान्नप्राप्तिरिति स्तुतित्वसिद्धेस्तत्समानन्यायानामपि स्वमात्मकत्वं॥ ॥प्रकरणे वसंभ
वत्यपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति। विधिपक्षे चायमपरो दोषः। यदि हि तावद्यथावस्थितवाक्यार्थग्रहणं ततः प्रकरणा
गतविदाधोदेनेदेवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतापकर्षणं स्यात्। इयं वा तामपकर्षतीत्यपकर्षः तत्रैनैमित्तिकत्वा
दन्यार्थत्वेऽपि विद्धाधोपिकल्प्येत यद्यन्यथा न संभवेत्स तितु संभवे न युक्तमेतत्। अथैतद्दोषभीतैरर्थलक्षणं वचनव्यक्त्यन्तरं च विहि
तकल्पनया आश्रीयेत योनेकं तन्तः स विरुद्धः कर्तव्य इति ततः प्रकरणोनेकान्ताभावाद्यत्रासौ विहितस्तत्र विदाधनानीयेत तत्र प्रकर
णावाध्येतानवाबाधसंभवे तत्तदुक्तमनीत्यर्थवादत्वादनपकर्ष इति॥ विधौ च वाक्यभेदः स्यात्। स्तुतित्वेन विधिविभक्तिरुपपन्नत्वात्
पुनः स्तुत्यैव फलकल्पनायां वाक्यभेदः तस्मादर्थवाद एवेति। हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां। इह येहेतुवन्निगद्यन्ते हि शूर्पादिभि

रामः०
२३

अ०वा०

र्नेपरमार्थहेतवः ततुदाहरणं तत्र यदि तावद्धेतुर्विधीयेत ततः एवं सौचगन्तं यदिहहेतुत्वं तस्यैव होमसंबंधं प्रतिनवा विहितो
ऽसावस्तीति कस्य हेतुरुच्यते। अथ भूतानुवादमात्रेण तद पिवायुक्षिपत्यवद्भूतमित्येनोरल्पत्वमेतत्। उच्यते न तावद्देनैवावाक्ये
न हेतुत्वं विधार्येत न च भूतानुवादमात्रं किं तर्हि हेतोः प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्तिद्ववदुपदिष्टस्य यावत्प्रसिध्यारंभकात्तत्रार्थापत्तिलभ्या
द्वचनात्सिद्धिः यापि वाऽर्थवादाकांक्षा कस्मादिति सानेनैवहेतुना निवर्त्यतइति मन्यते। अथाप्यर्थवादत्वं तथापि तद्दूरणैतेनहेतुत्व
मेवेति सर्वान्नकरणविपर्यविज्ञायेत तत्तस्य हेतुरस्त्विति पूर्वः पक्षः संबंधस्य च विधेयत्वात्र कृतेमवेहेतुत्वं होमस्येति वदति नैव प्र
सिद्धकार्यकारणभाव इति कैश्चिदाहुः कार्यकारणयोरेवानुमानं। तथा च दक्षेंद्रियकामस्य सत्त्वाभिवक्ष्यति। तत्र युक्तं। अका
र्याकारणभूतानामपि रोहिणीकृत्तिकादीनामविरोहन्नेरोदिदृष्ट्यादि प्रतिपत्तिर्दर्शनात्। अतो गम्यगमकत्वमेव कार्यकार
णभावमभ्यनेन तु सोप्यनुमानेनात्तर कालत्वाद्दनंग। सत्यमस्मिन्नेवसंबंधे सति पश्चात्प्रसिद्धत्वं तमेनमनुमानव्यवहारोपल
क्षकत्वेनोपन्यस्येत। यद्वा शक्तिमिमानयर्ययोरेव हिव्याप्तिग्रहणात् लिंगस्यागमकसामर्थ्योत्पन्नाकार्यकारणभावित्वेन सावर्धत्ता
तेऽयं हेतुत्ता। अर्थवादोदाहृतं विषयपरे तु लक्षणामेतर्हि विनो भावो ह्यनेककार्यकारणस्य सामिसहचारभावादिरिमे इति भिन्नं तत्रा

२५

वा०१

न्नकरणता होमे हेतुत्वेनोच्यमानसंबंधांतराभावात्कारणत्वेन स्यात्तच्च प्रसिद्धं तस्मान्न हेतुत्वमपदेशः सर्वलोके हेतुव्यवहारका
लाम्यर्थं संप्रमाणं तेन संबंधप्रसिद्धिरपेक्षिते वेदे तु हि शास्त्राणि प्राप्ति हेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संबंधाक्षिप्ताधिपदृष्टांतवचनं कल्प्य
ते। यद्यदन्नकरणं तेन जुहोतीति तेन चोपपन्नं हेतुत्वं किं प्रयोजनमिति चेदिह हेतु रवतिष्ठते तत्त्वेनाभिप्रायेणैव रत्नाहव्या
न्नो सिद्धायां सत्यां नन्नकरणसाधनको होमः सिद्धो भवति कुतः इति स एव सिद्धान्ताभिप्रायः। अथवा कुतो दर्वीपिठरादेः सा
धकतमत्वमिति। इतरस्त्वाहान्नक्रियायां तावत्तस्यार्थवत्त्वास्ति तावदन्मात्रत्वाश्रयित्वेन प्रकर्तव्येत्तेनापीत्युपपत्तिः शब्दस्या
र्थः पूर्वेणानुसमानार्थता लक्ष्यते तेन विवक्षाशक्त्यभिप्रायमेतत्। यदेव हि तत्तदुपयोगि मात्रं तत्रैवकाले तत्कथं चित्साध
कतमं तेन चिवक्षितं तु अथवा यथैव त्वं करणविभक्तिनिर्देशालंबनमुपपत्त्या पुनर्वर्तमानान्नक्रियस्य हेतुत्वाभिधानान्नाहवस्
स्य होमप्रत्यानुपपत्त्याशंकया पपत्तिर्वर्तते शक्यते चेतेनेति तत्र चोदयति। सत्यं हि क्रियतः स्फुच्यते तत्कथं शक्यत इत्यभिधीयते
। वर्तमानक्रियस्यासंभवादित्युत्तरं। यद्यपि स्वयमेवाशंकापरिहरति। यदि च न दर्वीपिठरादीनामभ्युपगमः साधकतमत्व वर्तमा
नस्य चेत्तत्र न विधेत् शूर्पपिहितं चेति स्फुतिर्न स्यात्। तेन यथा तव स्फुटस्यार्थः कथं विहितं तथा ममहेतुत्वार्थः स्यविशेषः हेतोच।

ऽक्तिरिस्याद्यसंबद्धवाक्यमविधिदोषादनेन दूषितव्यं। उक्तेतोलक्षणेनान्नकरणत्वेन सर्वजनाभिमतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते। शूर्पेणे
तिवास्मिन्पक्षे नित्यानुवादेऽन्नकरणसामान्येनैव प्राप्तस्यार्थस्य वा स्तुत्यगमनिका। तत्रार्थवत्त्वं तावदर्थवादात्प्रयोजनवत्त्वे तु
पपत्तिरित्यप्रसिद्धसंबंधेपि काल्पनिकवाक्यसंबंधाश्रयणात्तस्माद्धेतुः॥ ॥उक्तिरुक्ता सत्प्रपूर्वत्वाद्वेदनाचत्तस्य॥ ॥शूर्पेणेति
तावत्करणविभक्तिरुक्तेत्येवावहृते होमो नानुमानिके दर्वीपिठरादिभिः सह वाक्यविकल्पसमुच्चयानामित्ययं तो न। होमश्चैतेन निराकां
क्षीकृतो नान्यत्प्रार्थयते। अनुष्ठितान्यामेव दर्वीपिठरादिरुक्तो शूर्पप्राप्तवत्त्वस्यानुमानेन प्रतिबध्यातितेन च वीति चीरनाचतस्यैति
हित्वपदेशस्य स्तोत्यो वाप्यपद्यमानः सन्नान्तरतः हेतुकल्पनीये प्रभवति। शूर्पेणेति च विस्पृदंशपातितो अन्यप्रयोजनता विस्प
शावसतोपि हि तस्मान्नयुज्यते तस्मादपद्यान्नकरणत्वादितिस्य कर्तव्यः स्पैनेनापेक्षितत्वात् स्वरणायेतत्प्रतिपादयति। प्रशस्तत्वादिति
अथवान्नकरणत्वादिति उक्तिहन्तेवमेव तच्च यथा उक्ते विधुर्दिशेद्धेतुतामप्रतिघमानं तदनंतरकांक्षितार्थोपस्तुते हेतुपक्षम
त्वस्य हेतुरवधार्यते। अन्नकरणत्वात्प्रशस्त इति कल्पनाहं यपि च लोकप्रसिद्धदृष्टान्तलाभान्नाक्तततद्वाक्यानुमानप्रसंगो भवि
ष्यतीति सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्तव्यत्वमन्नकरणोरनं च प्रशस्तत्वमिति। अर्वीदनत्त्व तसैतिरयास्यानां गतरत्नवहि य यदन्नकरणं तच्चोद्य

तेन चर्दीर्वे पित्रादीनां करणानां साधकतमस्य पाकादेः करणत्वात्। एवं चोत्तरसूत्रमाप्नोति। अर्थे स्कृतिरस्याप्यतिचेत्। यस्तु
नः अर्थेप्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्कृतिर्नप्राप्नोतीत्यर्थक्तैतेन्नाभिधीयते। अर्थस्त्वविधिमेषत्वाद्यालोके। अस्मत्पक्षे थौ
न्निस्कस्यालंबनमन्तकरणत्वं नाम वाक्यभेदो हित्तवन्पारतंत्र्याद्गौणत्वाद्यपिमतिपद्यते न तथा च विधेयांतरवशात् व्यमनु
वादेन भवितव्यं अनुवादस्याप्यथाविज्ञातस्य भवस्यतः शब्देनैवाभ्यनुज्ञातेयादृशं वयमन्तकरणत्वं अर्थपस्यामस्तादृशमिदं संकी
र्त्यत इति। अनेन वर्त्तमानापदेशोपि व्याख्यातस्तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वास्तां तु क्रियत इत्युच्यते। कथं स्कृतिः सर्वलोक
सम्भूतभविष्यदनादरेण वर्त्तमानोपकारानुरागाद्वर्त्तमानालोचनेनैव चकालान्तरेपि तत्रप्रीतिरिति क्रियत एवानेनात्रमित्र
च्यते। अथवान्नक्रियायां क्रियावर्त्तमानतामनक्रियायामिवोपचर्यसोतितत्रापि दिननानां शक्यतिक्रमेणाभिधक्रिषयत्वा
त्क्रियत इत्यत्के स्कृतिर्भवति न शक्याभिधानात्। न च तु विधिवादित्वान्मुख्यान्नकरणत्वं वर्त्तमानतयोरग्रहणे दोषः किं कारणं
विधानं त्वयं न तान वगतविषयं तत्र यथाकृतार्थस्याप्यर्थग्रहणे निःप्रामाणिकं। एतदेवाह विधौ हि न परशब्दार्थप्रयोजनमिति
। परशब्दार्थो हि लक्षणानुप्रयोजनं तदिह भूतभविष्यत्क्रियावाचिनः शब्दस्य वर्त्तमानतावाचिना वार्थो वर्त्तमानक्रियावाची शब्दः क

ल्पनीयः तथा निमित्तमात्रशब्दार्थे साधकतमत्ववाचिनी तृतीया। न चैवं सति तत्कुतश्चित्सिद्धमिति अप्रामाण्यं। अथ मुख्यार्थपरि
ग्रहस्तत्रोच्यते। न च वर्त्तमानं साधकतमं चोपदिशन्वेदः शक्यमर्थे विरुध्यात्। न हि वर्त्तमानान्तक्रियेण अग्न्यादिना साधकतमेन वा
पाकेन हेतुना कीर्त्तनस्याउभयथा विगतिसिद्धः। अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात्परशब्दार्थग्रहणं। यथा बलवानेव देवदत्त इति। स्मृतिशा
नेवामनुग्रहीत्तिः न च विशेषरूपान्ते। मुख्याम्रहस्पवल इति तत्र सर्वं सत्त्विम्यः प्रकर्षे मुख्यः शब्दः न च तत्र यासंभवति सिंहादीनां
बलवत्तरत्वादिति देवदत्तान्न्यूनबलानपेक्ष्यैवमभिधीयते तथात्र विप्रकृष्टतरान्नसाधनलोकलाद्यपेक्षया सूर्यस्य साधकतमत्वमि
ष्यते। न चैवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव स्यात्तथा चेद्देवदत्ते बलवद्व्यद्मदन्निरोविषो णीमन्यंते। सम्यगेवं यदा तावत्सूक्ष्ममात्रापि
क्षपेय प्रयुज्यते यदा च विशेषप्रवृत्तेः सर्वाधिकबलेष्वपि बलवद्बुद्धिर्जाता तदा स एव शब्दः कुतश्चिदपि न्यूनबले वर्त्तमानो गौणः
संपद्यते तथा यदि विधायकत्वेन पाते अर्थेन्नकरणत्वमनूद्यते अन्नत्वमन्नमात्रापेक्षया वा मुख्यत्वकल्पनानन्तानुपादानाद्व्य
मात्मतः सर्वसम्बन्धप्रकृष्टगामित्वबुद्धेः सत्संयोगो न भवतस्त्वदृष्टविधानादस्यंतसाधकतमत्ववर्त्तमानत्वयोः क्रियाप्रकल्पनाप्रा
न्यूनापेक्षागौणत्वयोर्निमित्तं नास्तीति गौणः स्यादित्यसमानं पदिहेतुवीर्तने निर्देशात्त्वमानम्यादिति चेदियं च स्या विधौ नास्य।

अ० वा०
२६

त्ता। अभ्युपेत्य वादी योग्यं यद्यपि हेतुं विधान्तं तथापि न दर्विपिठरादेः प्रसंगः कुतः। श्रूयते हि विधायान्तःकरणं हेतुरुच्यते सोपि च न
लोकप्रसिद्धः। शब्दमेव दृष्टान्तवाचिनमनुमापसाधयितव्य तदनुमाने च अक्तं तेहे त्वन्यथानुपपत्तिः प्रमाणं सा च यावदेव हेतु
त्वमुपपन्नं ततो धिककल्पना येन भवति। श्रूयते च होमसंबंधित्वेन प्रतिज्ञाते। न्यायधर्मस्य हि हेतुत्वाद्द्वयेनापतत्कृतमेवान्तःकरणत्वेव
त्वांसन्निधेश्वान्तरवच्छिन्नमेव तत्कल्प्यते। लोके पि वचनधर्मेणां प्रतिज्ञायां यो हेतुरुद्दिश्यते सम्प्रथम अप्रथमं तावत्तत्कृत विशेषा
त्मनैव प्रतीयते तत्त्वदात्मकस्यानुसाध्यप्राप्तानुगमाभावात्सामान्यमात्रे विवक्षितमिति दृष्टान्तं प्रयोगवेलायामवधार्यते। तदेह
त्वेनापुनर्न सामान्यानां साध्याश्च संबंधो वगतो न विशेषात्मना। सा कैनैवार्थापत्या कल्पनीयस्तत्र विशेषस्योपादानात्सा
मान्यापसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तस्यासंभवादुपात्तविशेषमात्रोपसंहृतान्यथानुपपत्तिस्तत्कृतमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति
तदकल्पने हि हेतुनिर्देशः क्रतो विरुध्येत परिनतुदर्विपिठरादिगतान्तःकरणत्वेहोमसंबंधाविनाभावानकल्प्यते न किं चि
च्छन्नं दृष्टं वनावकल्पनेन तस्मादिदृशं दृष्टान्तवचनकल्प्य यद्यपि श्रूयमन्तःकरणं तेन तेनानुहातीति। नेदं तद्दृढोषदृष्टमनुमानं लौ
केपि वचनाधूमदर्शनात्स्थणोदृश्यगुमीयते नाग्निमात्राय यथागमनंगो प्राच्यव्याससन्निनिमित्ततेनोपोदीयमानं सामान्यादिमत्ता

राम०
२६

मान्यप्रत्ययो न रकालं तत्कृतमेवान्निमित्तत्वं प्रतिपद्यते। न गत्त्वमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था। तथा श्रूयेगतान्तःकरणत्व
हेतुव्यपदेशान्नात्यगतः सेतुत्वप्रसंगः। तत्रैतावानर्थः स्यात्परन्नकरणं श्रूयते नेहोते भ्य दर्विपिठरादिग्रहणं। यथा च न
वडुपथ्यातेयोरहनेहेतुत्वेन उक्तेसएवानुपथ्यातो देहन्नशेषादयोवलवडुपाध्यातो हर्तेति। तस्माद्व्यवस्था। यदि पुनः सर्प
गतान्तःकरणमतिरेकेणमहासामान्यं विवक्ष्यते। ततो यद्यतत्गृहीतं तत्तस्यतस्यकार्यवृन्तानिमित्ततावियत इत्यनवस्थितत्वा
द्वामासिश्वदृव्यमात्रानुवादः सन्ननर्थकोन्तःकरणशब्दः तस्मादन्तं हेतुत्वेन स्तातितं मवक्तृमिति। ॥ तदर्थग्रहणस्य वाक्या
नियमवुद्गृहणात्मविद्यमानवचनो चनतनार्थवंधनार्थविप्रतिषेधस्वाध्यायवद्वचना नित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यं। तदर्थग्र
स्मात। इहानर्थक्यपदस्मवणात्के चिदेवसंदेहमुपन्यस्यंति किमर्थवंतो मंत्रा उतानर्थका इति। तत्रयुक्तं। स्पष्टे शास्त्रतो ति
र्थैनानर्थक्यं हि शंक्यते। अथ चोदह्रति दृष्टे वा दृष्टे त्वं किं विचार्यते। सर्वत्र हि कार्यदर्शनाशक्यः कल्प्यते। तच्चार्थप्रत्यायनम
त्रेषु स्पुपमाणेरुपलभ्यते न चाविशिष्टस्तव वाक्यार्थः स्वमादिप्रतिज्ञामात्रेणाध्येत्तरपक्षा भवंति। तस्मादयुक्तोऽयमुपन्या
स इति मत्वाह किं विवक्षितवचना मंत्रा उताविवक्षितवचना इति। न त्वेवमेवहेतुनेदमपि तर्हि न विचारणीयं नैष दोषः। अ

र्थवत्तमपि वाक्यालोचे द्वैविध्यदर्शनात्। उच्चारणार्थप्रत्यायनेत्यविनाभूते तत्रान्यतरविवक्षयापि प्रयुज्यमाने किं चिन्तान्तरीय
कं भवति पदार्थप्रत्यायनं विवक्षितं तदेवोच्चारणमर्थादर्थोच्चारणविवक्षातो ऽर्थप्रत्यायनं। अनुषंगाद्यथा याजपेषु विनिविद्या सुचे
ति अस्ति विचारावसरः कः पुनरस्य प्रमाणलक्षणेन संबंधः पूर्वमेवोक्तमेतद्यथात्र पूर्वपक्ष इति तदुत्तरेणे वचनेन काक्षत्वा
त्पुनरपि हि नेन एव हि मन्यते यत्र सारे दीक्षितवमादेः कथं वित्त्वं वेधोपपादनं तत्र मंत्रेषु कः संदेहः तस्मादुपयोगविशेष एव
चिंतनीय इति। तत्र विधिस्तुतिस्तत्ताकल्पयमेव निराकरिष्यति। अविधिस्वरूपत्वात्मंत्रे दृष्टांतरविदितेनलक्षणसंभवाच्च परिशेषा
त्स्वरूपप्रयोगे सति किमर्थोच्चारणयोः किं विवक्षितमिति विचार्यते। सामर्थ्यवाचकत्वाभावाद्वाक्यप्रयोगमात्राक्षरणाभिव्यक्ति
परत्वगतः संदेहः कथं पुनः पूर्वपक्षवादिनः प्रत्यसंयुक्तानां केषांचिन्मंत्राणां प्रयोगसिद्धिः। केचिदाहुः। अप्रयोगार्थेनैवा
साविवक्षिताश्चेते प्रयुज्यन्ते। नचनाशिक्तार्थान्मंत्रात्कश्चिदपि प्रयुङ्क्ते। अतो यत्किंचिदुच्चारणेनोपकुर्वन्तीति सिद्धवत्प्रयो
गाभिधाने नैतदंजसैव दृष्टं। अयं हि तत्स्वभावाभिप्रायः यदि नाम उच्चारणमात्रेणोपकारं वक्ष्यति तत्र शक्ष्याम्यस्याप्र
योगं वक्तुमिति। यदपि प्रयोजनकथने वोर्हेवैवसरं वदामीत्ययं चाहैवलनाल्पव्याख्यातेन तदैनेन प्रकारेण प्रयोगप्रत्यावनमेव द

ष्टव्यं। अथवायाज्ञिकदर्शनेन विज्ञानात्प्रयोगसिद्धिमविचार्येतेयो विचारः किमर्थं याज्ञिकप्रसिद्धिरूपेऽभिन्ना पुनस्तेवन्ताव
युक्ता युक्तत्वेन न विचार्यते। तत्रायमभिप्रायः। सर्वथा तावद्दृश्यमेषां स्मृतिन्यायेन प्रयोगितमवस्थितं। तत्तु न शक्यं वाधितुं। तस्येव
त्विदमूलं। अथैवं पूर्वपक्षोऽभविष्यति तेनान्यप्रमाणाभावाद्धि नियोजकः श्रुत्यनुमानेन [illegible] कल्पयिष्यामः सिद्धो तेतुलिंग
प्रकरणयोर्मूलत्वाध्यवसानं। अथ चैवं पूर्वपक्षेऽपि प्रयोगः स्वाध्यायाध्ययनविधेनैव मंत्राः पुरुषार्थायनीयंते तथा हि दर्शपू
र्णमासादिभिः क्रमप्रकारेणाध्यायाधस्तात्स्वरूपेण तावन्मंत्रेषु पकारकत्वेन स्वीक्रियते मंत्रस्वरूपमपि चातत्र प्रयाजादिवाक्यानि
अर्थसमर्थ्यचरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शेऽस्य तस्यापि प्रयोजपन्नं न प्रतिपद्यते। मंत्राः पुनः कर्मान्तोपयिकार्थाभिधायित्वात्तैनांशे नान
पेक्षिताः स्तुतिविधिस्तुतीनां च प्रकारान्तरेणसिद्धिरिति प्रयोगवचनेनैवेषां स्वरूपमेवांगीक्रियते। स्वाध्यायाध्ययनचोदनापि प्रत्या
सन्नतरं स्वरूपमेव समर्थ्यचरितार्थानि प्रकृष्टमर्थाभिधानं यावद्गच्छति। प्रयाजादिवाक्येऽपि तावद्रूपग्रहणेन च प्रसक्तमा
सीत्तत्राभिप्रेतार्थदानेन मुक्तं न त्विह तथा किंचित्। शब्देच कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं च विज्ञायते मंत्राणां तु शब्द एव संभवति
अवश्यग्राह्यप्रधान्यपक्षेऽपि पुरुषः शब्दे नियोक्तव्यः। तद्व्यापारोत्तरकालतार्थाभिधानस्य। तस्मादुभयमेवांगं। तथा च तदर्थ

अ० वा०
२८

शास्त्रादीननुचिंते। परिहारस्तत्र क्रमानुरोधेन विपर्ययस्तास्युदाहरणानि त्र्यादानप्रभृतिदानन्यानि। भाष्यकारस्तु तथात
थोदाहृतेरपि कार्यसिद्धिमत्वा एवमुपन्यस्तवान्। उरु प्रथस्वोरु प्रथस्वेत्यादि। यथा सा स्तृणाति नीलरोगाघ्रपहंतेन्द्रियस्य चक्षु
रसेवेति परेह रूपते परेणानीयमानमनुपलभ्यमानमपत्तीति विज्ञायते तत्थानं तत्र रूपमालोचनयतामेवार्थप्रकाशनाधि
घ्रपि भवति। तथापि परेण विनियोगं दृष्ट्वा। स्वयं विनियोजकं शक्तिर्नास्तीति गम्यते तत्त्वत्र्याग्येत्वं त्वत्रान्यथा हि स्वयमेव विनि
युज्येत न तत्त्वर्थवादार्थमिति लिंगप्रकरणानुमितमंत्रविधिस्तत्प्रतिप्राप्यानहीति त्र्ययचेदः विधिनैकवाक्यतयार्थवादा स्तुत्य
र्थकल्पिताः प्रदेशान्तरस्थस्य तु प्रत्यक्षस्यानुमानिकस्य वा विधेरात्मसमीपेऽर्थवादमपश्यतः स्वयं प्ररोचनाशक्त्या विनियोजन
आहृत्यापेक्षत्वात्तन्नद्रव्यस्थस्तत्ताकार्यं। तथाभ्यादानेरूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यस्यानर्थकं वचनं। चतुःसंख्या
मपि ह्युचैरेतन्मंत्रगतामेवप्रस्तान्नतत्क्रियागतां न स्वयं गुणोन्यगामी भवति। न च निष्क्रियत्वात्कर्मांगत्वेनोपदेशः स्तुवतेनेव वा
क्यं भवेत्। यएते चत्वारस्तैरभ्यादानकुर्यादित्येव प्रागेव वचनाच्चत्वार इत्यानर्थक्यं क्रियाननगत्वादेव चतुःसंख्यायाः समुच्चयप्रा
प्त्यभावाच्च प्रत्येकं सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसक्तो न स्यात् कोवा परिहारः। अस्मत्पक्षेपुनर्वचनत्वादगम्यस्यादहस्यानुचतुर्भिः प्राप्तस्तिलप

राम०
२८

माणमिति युक्तः समुच्चयः। उभयोरपि ज्ञावद्यनयोरश्वगर्दभमंवंधनार्थं आदानमर्थप्राप्तत्वान्नाभिधीयते। परिसंख्यापि रूपात्सा
प्रानर्थक्यं वचनं। परिसंख्येति परेवेज्जनार्थत्वात्तु हि षयाद्युदिरभिधीयते। सा पि गर्दभरशनायाः आदाने चास्यान्मन्त्रे वा उभयथा त्रिदो
षा। विधिपरः सन्नश्वस्य तु इति स्वार्थं जह्यात्। परस्य च वाक्यस्य गर्दभरशनां तेन तत्स्यार्थं कल्प्येत प्राप्तं च रूपादर्थादामंत्र। आदाने
वा बाध्येत। अश्वहणार्थे सैन्तु तद्धर्माध्यपत्रवनीयते तेनैवं वर्णिष्यते यदि चेत्स्वाभिधानीमिति संबंधः साक्षात्ः परिसंख्यैवं कीतापि तन्त्व
सावस्तिकारकारणं हि क्रियापरिहारेणान्योन्यसंबंधाभावात् विनवाक्यमपि क्रियायैव संबध्नीयात्। एकान्त्वसाप्रकरणापूर्व
संयोगस्याविशिष्टः तस्मान्न परिसंख्या। प्रयोजनं कथयन्नेतान प्रमाणं। वर्हिरित्यादितदादिमहाप्रयोगवचनसंदेहमंत्राः केवल
प्रधानार्थास्तत्प्रयोगाद्वहिर्भावतन्नयोनांगैः संबध्येरन्। पाठक्रमानुरोधात्तदापि तेनैवमुक्तक्रमेण प्रयोगः कर्मणामपनादत्स्य सह
देवानुवाकमध्यायं पठवाक्यात्नुष्ठीयेत। वाक्यानियमात्। अग्निमीळे इति यथार्थः प्रतीयते समस्तोऽग्निरित्यनेनापोत्सनर्थको नियमः
यस्मात्तत्तदर्थेतां तस्य क्रमात्प्रत्येतदुच्चारणाजन्यादृष्टप्रमाणाभावात्क्रमात्पत्तनयुक्तमिति नियमार्थवत्ता। अथ नियमप्रत्यापा
नादृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेवोपपद्येत तदधीनत्वान्नियतप्रतीतेः प्रस्तादृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययसमासपदेषु नियमोदृश्यते पर्यं

अ० वा०
२८

शास्त्रादीन्युच्यंते। परिहारस्तत्र क्रमानुरोधेन विपर्ययस्तानुदाहरणानि त्र्याऽऽदानप्रभृतिदानत्यानि। भाष्यकारस्तत्र तथात
थोदाहृतेरपि कार्यसिद्धिमत्त्वादेवमुपन्यस्तवान्। उक्तमाप्याउक्तप्रथस्वेत्यादि। यथा सा स्तुतिनीलरोगा द्रुपदेत्ते द्विपस्य वस्तु
रस्त्येवेति परैरुच्यते परेणानीयमानमनुपलभ्य परस्य वनपमपतीति विज्ञायते तथानेत्ररूपमालोचनयतामेवार्थप्रकाशप्रतिये
द्यपि भवति। तथापि परेण विनियोगं दृष्ट्वा स्वयं विनियोजकं मन्त्रेण्वस्तीति गम्यते तत्तस्माद्यातं त्रयं त्र्यन्यथा हि स्वयमेव विनि
युज्येत न तत्त्वर्थेवार्थं इति लिङ्गप्रकरणानुमितमन्त्रविधिस्तत्त्वभिप्रायानहीतिभेदेष्वेदः विधिनैकवाक्यतयार्थवादास्तत्त्व
र्थकल्पिताः प्रदेशान्तरस्थस्य तु प्रत्यक्षस्यानुमानिकस्य वा विधेरात्मसमीपे पर्यवारम्भपरपत्तः स्वयं प्ररोचनाप्रत्याविर्भावेन
त्याहृत्त्रापेक्षत्वात्तत्र दूरस्थस्ताकार्ये। तथाभ्यादाने रूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यनर्थकं वचनं। चतुःसंख्या
मपिपुर्वैरतन्मंत्रगतामेवद्रवयात् नक्रियागतां न स्यन्यगुणो न्यगामी भवति। नच निष्क्रियत्वात्कर्मागतत्वेनोपदेष्टुं शक्येनेवंवा
कं भवेत्। यएते चत्वारस्तैरभ्यादानकुर्यात्तेनैव प्रागेव वचनाच्चत्वारस्त्वानर्थकं क्रियानंगत्वादेवचतुःसंख्यायाः समुच्चयप्र
द्याभावाच्च प्रत्येकं सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसक्तो न शक्यो वारयितुं। अस्मत्पक्षे पुनर्वचनत्वादगम्यस्यादृष्टस्यन चतुर्भ्यः प्राप्तस्तिलेम

राम०
२८

माणमिति युक्तः समुच्चयः। उभयोरपि तावद्दर्शनयोरश्वगर्दभयोर्धनार्थं आदानमर्थप्राप्तत्वादभिधीयते। परिसंख्यापि रूपात्प्रा
प्तोनर्थकं वचनं। परिसंख्येति परैर्वर्जनार्थत्वात्तद्विषयापुद्देशेनाभिधीयते। सापि गर्दभरशनायाआदानेवास्यान्मन्त्रेवाउभयथातिदो
षा। विधिपरः सन्नगर्दभस्य तत्र इति स्वार्थं जह्यात्। परस्य च वाक्यस्य गर्दभरशनानीत्यस्यार्थे कल्प्येत प्राप्तं च रूपादर्थाद्धामंत्रे। आदाने
नावाधेत। अदृष्टार्थे सत्तुल्यधर्म्याये पत्रवनीयेत तत्रैव वर्जिष्यते न पदिचेत्सम्बाभिधानामिति संबंधः स्यात्। तः परिसंख्याक्षीणापि नस्व
सावक्तिकारकाणां हि क्रियया परिहारेणान्योन्यसंबंधाभावात् विनवाक्यमपि किंचिदर्थेवसंबध्नीयात्। एकात्वसाप्रकरणापूर्व
संयोगस्याविशिष्टः तस्मान्न परिसंख्या। प्रयोजनं कथयत्यतेन प्रमाणं। वीहीन्स्यादित्यादिनदादिमहाप्रयोगवचनसंदेहेमंत्राः केवल
प्रधानार्थास्तत्प्रयोगाद्वहिर्भावत्तत्रयोनांगैः संबध्येरन्। पाठक्रमानुरोधाद्यतरापि तैर्वत्सुक्रमेणाप्रयोगः कर्मोपनाहस्य सह
देवानुवाकमध्यायं यवादित्वानुष्ठीयेत। वाक्यानियमात्। अग्निमेदेतियोर्थः प्रतीयते सम्बद्धोग्निरित्यनेनापोत्तनर्थको नियमः
यस्मात्वदृष्टार्थतात स्यक्रमाम्येतत्तदुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावाच्चसाम्प्रतमयुक्तमिति नियमार्थवत्त्वा। अथ नियमप्रत्याप
नादृष्टं कल्पनेतदुच्चारणादेवोपपत्तेः तदधीनत्वान्नियतप्रतीतेः प्रस्तावदृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययसमासपदेषु नियमोदृश्यते यथैं

ऋ० भा०
२९

द्राग्नीनीजोत्पलं राजपुरुषश्चित्रगुर्निकोशांबिरिति। युक्तं तत्राविषयपेपशब्दार्थोन्पत्वानर्थकप्रसंगात्। अज्ञाघदंतविशिष्टा
त्वादिनिमित्तेनोहितत्रनियतः शब्दे निपातः स्मर्यते तेनाग्नीद्रादिवित्स्माकत्वंपुरुषराजरत्पर्यात्पलं कौशांविनिरिप्रनर्थकं। यस्त्वग्नी
द्रीविनिक्वचित्प्रयोगः सद्धारसोग्नेर्वा भ्यांहितन्तवविवक्षयेति मंतव्यं। तुल्यार्थप्रतीतौ हि रिद्रग्नीपदमेवव्यवस्थितं। नत्विहापिक्रमा
न्त्वादमंत्रत्वं स्यात्। लोके स्वार्थपरत्वे सति तदविनाशे च किंनिमित्तमिति न विदुः। तेन मंत्रप्रसिद्धौ वाक्यनियमादित्यपि सत्रं। अथ
वात्वमकरणाधीनवाक्यनियमात्। नत्वर्थाभिधानेऽन्यदीयस्यात्मीयस्य च विशेषः। अथवामंत्रपीहषेपवाक्यात्वं स्पर्थाभि
धानसामर्थ्यं मंत्रवाक्यनियमाददृष्टार्थत्वं। अथवानेकध्यानादिस्मरणापापप्रसंगे वाक्यनियमात्। नहि दृष्टेर्थे मंत्रस्यध्यानेरेवो
कश्चिद्विशेषवदस्य दृष्टार्थो ता। वृद्धशास्त्यात्। नत्वविद्वान्विहितो लोकत्पव शंपत्तावदग्नीध्रात्मीयाः पदार्थाः प्रागेवप्रक्रमादवगं
तव्याः तत्रैषः पिष्टपेषणान्यापिनार्थंज्ञापपितुमशक्तुवन्नदृष्टार्थो भवति। अथस्मारकोमंत्रउच्यते तदपि नास्ति ब्राह्मणा
ज्ञानाभ्यासपाठचनिमित्तसंस्कारदेवतत्सिद्धेः। संस्काराभिव्यक्तिहेतुरपि शब्दपदार्थसमाश्रितब्राह्मणमेववाभविष्यतीति नार्थो
मंत्रैः तत्रपदुच्यते संस्कारविशेषो भविष्यतीति नासावदृष्टादन्यः संभवतीति शब्देपसापत्तिः। परिदृष्टप्रतीतोऽप्यर्थो नैवदृष्टंसाधयति

राम०
२९

तेनोपत्तदृष्टमपि चगत्वावश्यं कल्पनीयं तदुच्चारणादेवत्वरमिति। अविद्यमानवचनात्। नचत्वारि शृंगादि किं चित्कस्मै तत्स्वंधिवाप्रक्ष
स्येते। विद्वत्तोवाविद्यते। यद्यपि चगुणवादेन किंचित्स्यात्तथापि नहृष्टानाभावात्रतत्सम्यक्कार्यं। नचक्ष्ययते ककपिदेशे पुरुपत्तामि
तितत्रमंत्रपादक्रमानुरोधे नोच्चारणमापद्यते ति सिद्धः। एवंपक्षः मामाहिंसीमासेतामिमित्यादौ निबंदिहविधौ नादिविधपत्वादचेतना
र्थेवेधनादित्पत्राप्युदाहरणमिहस्त्वप्रसक्तायांहिंसायां प्रतिषेधानर्थक्यं। अचेतनार्थबंधनात्॥ ॐ षधेत्रायस्वशृणोतग्रावाण इ
ति संबोधनं कार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थं नच्चाचेतनस्याभिमुख्यं संभवति नच पशुत्राणोपात्तनुवाकश्रवणे वा प्रेषणं हिरूप
पद्यते तस्मानर्थकमर्थविवक्षायां। अर्थविप्रतिषेधात्। एकत्वमंतरिक्षत्वं वादिते रेकानेकत्वं च रुद्रस्य विप्रतिषिद्धं नेचैषविप्रतिषिद्धोर्थ
ः कोपपक्तिकः स्यात्। कथंचादितिर्दिवतोऽनुरिक्षं वोद्योभाभवेत्। नचकस्यार्थेनयापिदंतुदृष्टपरिदृष्टेनं कं ब्राह्मणेहि विधिशेषभ
तास्तत्तयोर्थवत्तोभवंति। मंत्रस्तु तस्त्वप्रयोजनत्वान्नादनारभ्या। स्वाध्यायवदवचनात्। स्वाध्यायोऽध्ययनस्य कर्मोघर्थेत्साध
कर्मोस्तुपयोक्ष्यतदस्य वधार्येतेतदन्यस्तितव्यं। नैवैषविद्वांसः सतो वृद्धाः शिष्यानक्षरवराधारणाएवंप्रवर्तयंतिस्मि निहितेत्प्य
र्थेनतद्वचनाभ्यासेनेतेनावश्यं तेषामुच्चारणमेवांगत्वेनाभिमतमिति। अविज्ञेयात्। केचित्पदार्थाज्ञानेनाविज्ञेयाः केषांचिद्

श्रु॰ वा॰

३०

कार्थ एव न ज्ञायते। न च मंत्रार्थः सज्ञामात्रेणोपकरोतीति क्रियायेलायामस्मर्यमाणा इति पदे कोनेन कार्य मुच्चारणं तदेव शक्य
मित्यवधार्यते। अनित्यसंयोगात्। अर्थप्रकाशनयक्षेयस प्रयोजनार्थः सतेन प्रकाशयितव्यः। केचित्तु नित्यप्रेरकर्म्माणामेतेरयैर
र्थवंतो मंत्रा लक्ष्यंते। यथा किं ते कृण्वंति कीकटेषु गाव आर्ये हि दुह्रे नाशीत्तस्र गो न विश्वामित्रस्यार्थे गम्यते तेन किल कर्मा
र्थं धनं प्रार्थयमानेनेंद्रोऽभिहितः त्वैलोकाधिपतेयः कीकटेषु जनपदेषु गावस्तास्तव किं कुर्वते हि नास्तिकाः। किं कृतेनेति वदंतो
न किंचित्कर्मानुतिष्ठंति अत आतानाशिरं सोमसंस्कारार्थं दुहते। न घर्मं तपंति पयोदानेन अस्य धनी भवेति तस्मात्प्रमगंदस्य कीकटा
धिपतेर्यद्देवो धनं तदस्माकं नैचाशाखं नाम नगरं माभर तदपहाभेः छंदसीति भकारः अथवा अस्मात्मनि तदह्यते हि धारयतीत्यपेत्व
त्वाजन्तो मघवन्रंधयसाधयेति नः अस्माकं च्छरं तदोधनं यद्यर्थे वं विवक्षितं तथास स्यादि मरणोऽभिधानोद्देस्मह विमते
नाप्रमाणं प्रसज्यते। न चान्यो मंत्रार्थः शक्यो वक्तुं अप्रतीतेः अतो न तत्र सद्भावावगतास्मात्स्वरो उच्चारणं फलवदापादयितव्य
मिति। अविदितकृत्वावाक्यार्थः॥ ॥ मंत्रोच्चारणं तावदक्षरग्रहणेन निराकांक्षीकृतं न साक्षात्क्रतुलग्नं प्रतिपद्यते अक्षराणा
तु द्रव्यवदनितिकर्त्तव्यतात्मकत्वात्प्रकरणेनाग्रहणं एव पदार्थे ज्ञानस्य वाक्यार्थप्रत्यायने नैराकांक्ष्याद्ग्रहणं वाक्यार्थप्रत

राम॰

३०

यत्त्वकृतार्थः प्रकरणे विपरिवर्त्तमानः क्रियात्मकत्वात्प्रयोगवचनाकांक्षितकर्म्मसमवेतानुष्ठानस्य मानार्थत्वमिति फलत्वेनेतिक
र्त्तव्यता भवति। तत्रादृष्टकल्पनानिमित्ताभावात् समाम्नानान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्यते तेनोपपन्नेऽर्थवत्त्वे। यद्यपि च तत्कल्पनावस
रो भवेत्तथापि कामं वाक्यार्थप्रत्यायनेनैवोपयिकार्थप्रतीतिनिराकांक्षात् क्वातस्त्र व स्यवरहष्टस्यादृष्टस्योर्थ्वं नुयुज्यमानस्य प्रमाणा
मुपन्यसितस्य दृष्टस्य प्रकरणादृष्टार्थता लिंगादृष्टार्थता। न च प्रकरणाम शक्योऽर्थो विनियोक्तुमदृष्टाः तस्य कांते नेतरापत्तिः पश्चात्
यातत्त्वेनाकृष्येरिति। न चासावदृष्टं शक्नोतीति लौकिके वैदिके वा प्रमाणं विद्यते तस्मादुभयो लिंगप्रकरणयोर्दृष्टार्थत्वप्रत्यया
यथोरनेकवाक्यता। एवं च सति याज्ञिकप्रयोगप्रसिद्धे नैमूलान्तकल्पनाक्लेशो भविष्यति अतः स्वाभाविकमेवार्थप्राधान्यम
वस्थितं। नैवमिति निर्दिष्टार्थानि द्व्यतैस्तावन्नार्थ्यवद्यम्य वसीयेत। पुरुषार्थानुपयोग न स्वाध्यायाध्ययनविधेरानर्थक्यात्तच्चदुद
म्नाम्नविद्यमानवचनाचेतनार्थबंधनात्मंत्रार्थोपयोगः। तत्र यदि दृष्टेऽप्यदृष्टकल्पनं तिन मुच्यामहे तत्तो तिक्रमकारणाभावात्
उच्चारणादेव कल्पनीय प्रमुभयवादिसिद्धत्वादुच्चारणकर्त्तव्यतायां तत्र भवत्वादृष्टकल्पनस्य। तत्रोच्यते। यदेव यज्ञाग प्रकाश
नमिव प्रयोजनमिति यद्यपि लौकिक वैदिकेषु व्यवहारस्तथापि तत्स्वरूप प्रकाशन मात्रेमेवानुष्ठानं गणासुपकरिष्यति। अत्र अ

यावन्मात्रमेवानौपयिकं संबोधनादिकामं तन्न विवक्ष्यते। ननु तद्देशेन तर्हि मेव तत्पक्षत्वं नैवैकं रूप्यं नाम केनचिन्निपतं तत्ता
द्यथा दर्शनाभ्युपगमाद्वीहि हि द्वावसरं दर्श मीमांसादीनां तावद्विहितमर्थप्राधान्यं तावत्तद्भिराददन्नेदत्तत्राऽपि वदामः गुणार्थेन पुनः
श्रुतिः यद्यपि मंत्राः प्राप्ताः समर्थेन तत्राऽपि चतुःसंख्यामादानं विधास्यति। तत्रास्तां तौ कहायनीन्यायेन परस्परं नियामस
त्विं मंत्रमतः चतुःसंख्याविशिष्टमादानं चोदितं तत्समुच्चयपाठेन कर्तुं न शक्यते इत्यर्थात्समुच्चयः फलं। अथवा नयावद्भिर्गानुमि
ताः श्रुतयः प्रतिमंत्रमात्मानं लभंते तावद्भिर्न प्रत्यक्षवचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहिताः। तेनाप्राप्तविधेरेव वचनं तत्र तु वि
नाप्येतेन मंत्रेऽर्थात्प्राप्तं तत्र तु पुनः स्मर्यते मंत्रफलमित्यत्र मलभ्य चातुःसंख्यार्थेन स्मापदेशः परिसंख्या। यावद्भिर्मंत्रास्ता
नमनवगतप्रयोजनं प्रकरणाद्वा कृतार्थस्तावद्यद्यपि ध्यर्थंकल्प्यते तत्र संदेहे किं भवति नैराकांक्ष्ये उत्तरकालं तु कल्प्यत
मपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणं स्यात् न च प्रकृति कल्पयित्वा लिंगादेः स्वातंत्र्येण प्रमाणमपि नित्यं विवक्ष्यते। तदेतत्राहस्तिन्नवाक्य
लिंगविनियोगकं तत्रास्मनास्तीति यदैव हि प्रकरणादनेन यज्ञेन रशनामादत्ते इत्यादि तिकल्पयितुमिष्यते तदैव चाश्वाभिधा
नीमिमेतेनापहरामंत्रस्यापदर्थं नैयसंघधइस्मादत्तरतिकेयं नहीत्यस्याभिधानीमिति। तत्कारकसंबंधासंभवाद्धि पर्यायेवस

हृत्तसामान्याभिप्रायेणेदमुक्तं। तस्मान्नादानमात्रविधीयते किंतर्हि अश्वाभिधानीविशिष्टं। अथवा फलतः पश्चान्नतःकारकसंबंध
उपन्यस्यते। सर्वथानर्थकं शास्त्रं नास्ति। यदि हि यदेवं मंत्रवचनात्प्राप्यार्थं तदेव प्रत्यक्षवचनेनोच्यते तत्तावदयमुपालभ्येमहि
नन्वेवमप्राप्तविधिरेवायं संजातः इति न वक्ष्यं परिसंख्येति। फलेनैवमभिधानादेषः सर्वत्र हि परिसंख्या प्राप्तेरेवकारादृष्टिना
न क्वापि परिसंख्या नियमो वा प्राप्नोति विधेरेव तत्त्वज्ञापकस्य फलेनैवं व्यपदेशः। कस्तर्हि विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः उच्यते
विधिरत्यंतमप्राप्तेर्नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते। विधिरेवकेन चिद्विशेषेणैवं भिद्यते। तत्र योऽत्यंत
मप्राप्तः न च प्राप्नोति प्राग्वचनादित्यवगम्यते तत्र नियोगः शुद्ध एव विधिः यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति यत्तु प्राग्वचनान्नाक्षिकी प्रा
प्तिः संभाव्यते तत्र प्राप्तापक्षे पूरयन्यो विधिः प्रवर्तते स नियंतृत्वान्नियम इत्युच्यते यथा व्रीहीनवहंति। तंडुलनिष्पत्त्यर्थो हि
पायेवहननादिनापि प्राप्तिमात्रे विधेः फलं किंतर्ह्यप्राप्तांशपूरणं तस्मान्नियमश्चेत्तंडुलैरूपयांतरराया दिल्प्सरमुरोणानुसृत्तियानेवानिह
ह्निरसावर्थान्नवाक्यात्। न च तद्धारणायैवं नियमः इत्युच्यते परिसंख्या हि तत्र यास्यात् प्रत्यासन्नं चावहंति नियतत्वात्सुतरां तन
न्यनिवृत्तिफलकल्पनावसरः। तत्र सन्निधौ रचावहंतेरनिपतितरसीदृतेर्नियमात्तर्गतैवार्थान्निवृत्तिर्गम्यते। न च प्राप्तमेतत्ति विधि

श्रं० वा०
३२

रथंप्रवृत्तोयेनान्यनिरपेक्षार्थता कल्प्यते न भोगे वस्तुप्रवर्त्तमानेनार्थस्य प्रापकशक्तिनिरोधादन्यासासिः कृताः सा चार्थेलभ्येति
न तत्रैव वस्य परिकल्पनेयस्तु नः प्राप्तिर्योगान्तरवचान्यत्र माक्षयादिति संभाव्यते पचवात ज्ञाप्यत्र सा परिसंख्यायां यथोभैवोराहृतेय
थावाग् हमेधीयेपचनेपक्षेत त्रापि च न प्राप्तिसत्येवाप्रवर्त्तने प्रापकस्य शास्त्रस्यानतुमितत्वात्कथं तर्हि मयैवंवाक्यानां भवि
ष्यन्तत एव प्राप्स्यतीति। सर्वस्य प्रमाणक्षस्य वाक्यस्यनानुमितत्वात्प्रतिबंधमात्रं फलमित्युक्तं किं तर्हि तेन परिकल्पितेन यस्मान्यतो
प्राप्यर्थः सिध्यति ततः स्थाणुरंभरस्तेना निवृत्तिः फलं कल्प्यते कृत्वा चिंतान्यायेनयदिनो मेतद्वाक्यं न भवेत्तत्रतः कीदृशमनुष्ठानं स्या
त्। तत्र मंत्रप्राप्तिस्तावदेकां तेन न सिध्येत श्रुत्याभिधानयोर्न तु नहृदे वसुगरंभर श्रना यामपि प्रसज्येत यदात्वनेन वाक्येन प्रसक्षे
नैकांशस्य विशेषविनियोगसमर्थवाक्यानुमानं निषिद्धं तदा केवलाभ्यासाभिधानीविषयत्वं सिद्धमित्यपौनरुक्त्यादर्थवद्वा
क्यं। अर्थवादो वा। यद्यपि प्रदेशांतरस्य लाभमंत्रविधानं न विधीयते न लभ्यते तथापि प्रथमविधानात्तस्मरो वनायेव सफलं वाक्
यर्थवत्तस्यैवत्तदेवोत्पत्तिवाक्यं। नन्वेवा पुरोडाशान्यथानुपपत्तिप्रसक्तत्वादप्यर्थनं न विधातव्यमेतन्नियोगतः प्राप्नोतिद्
वत्तरं हि पिष्टं अप्रथितमपि प्रथयेत्तविधाने तु सन्निधानाद्दृष्टं कर्त्तव्यं। येन प्रथयितव्यं भवति। एवं चाध्वर्युकर्तृकतापि सिध्यति पद

राम०
३२

मानस्याध्वर्युवसमाख्यालभ्याकर्तृविशेषं नियच्छति। स्वार्थप्राप्तत्वसमाख्यानत्वान्न नियामकं स्यात्तएवमर्थे च यद्यप्येकां
तेनार्थालाभ्यायात्तथापि वाक्येनैव प्रापयितव्यं तत्स्यानुपपत्त्या प्रथनस्तुतिः। एवमपि यज्ञपतिमिव तत्तथा यथा तीत्यनेनैव स्तु
तेसिद्धायां मंत्रग्रहणमनर्थकं। न मंत्रस्यैव स्तुत्यर्थमुपपादनात्प्रथनं कर्त्तव्यं तस्य हि क्रियमाणस्यापि मंत्रसाधनं भवति
मत्रचारुत्तेयज्ञपतिः प्रथतामित्येतान्यक्षराणि प्रयुज्यंते तथा सति यज्ञपतिः प्रथितो भवतीति गुणेन लभ्यते किमेतदेवास्य फ
लमिति निरपाश्रस्य स्तुत्यर्थमेतत्। द्रव्यसंस्कारकर्मसु तिष्ठति न्यायात्। यद्यप्यत्र करणं मंत्राभिहितत्वात्फलं कल्प्यते तथापि द्रा
न्यरोगतावत्संकीर्त्तनेमेकांतेन स्तावकं। मंत्रोपि तु लिंगविनियोग्यानफलकल्पनायै प्रभवति। करणविभक्तिविनियुक्तानां
हि सकलोपयोगान्यथानुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता लिंगानुमिता पुनः श्रुतिराकांक्षावशेन क्रियाप्रकाशनमात्रविनियो
गार्थवत्तापनेतेनैवेज्ञातोपकमंमंत्रेपि प्रधानफलसंकीर्त्तनात्मिकाल्पनिरेवाभ्युपगंतव्या। कथमसति प्रथनद्दतिकस्या
यं प्रश्नः किंचिदुक्तदेशवर्त्तिनः पुरोडाशप्रथनस्य आद्यार्थवादगतस्य यज्ञपतिप्रथनस्येति द्वेधापि चायुक्तं पुरोडाशप्रथन
तावद्दिधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यं। न च मंत्राभिधानात्तस्यास्तित्वं किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्यतत्तरमप्यसंबद्धं अथ पुनरित

ऽर्थवादस्यायेन कथमरुदिति। अरेर्हीति तन्मन्त्रः। तथाप्युत्तरमसंबद्धं मंत्रेण। अध्वर्युः पुरोडाशमभिमिति पुरोडाशेन संबध्यते न य
जमानेन तस्य स्वार्थ इति केचित्। उभयथापि त्विदमत्रोक्तम्। अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथनेन तत्र हि प्रयाजिकानां केषांचिदयमन्त्रः कृता
प्रथनमाऽभिमर्शनेन प्रयुज्यते सांप्रत्यल्पसिद्धान्तेन पृच्छति कथमसतीति इन्नि प्रथनेन प्रस्तुतमाचेन प्रथयतीति। तत्राप्यर्थप्रस्तावादिना
न्तरं मंत्राभिधानादिति। यद्यपि प्रथनप्रयमकृतत्वान्नास्ति मंत्रेणानुसंधेयो अतद्रूपप्रपत्रः इत्यार्थः। अथवा सर्वप्रयोजक
व्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारस्यैकत्वमर्थरूपेणास्थितमिति शब्दैरपि तत्रैव प्रवर्तितत्वमिदं वक्तीति विषयसिध्यर्थं प्रथयती
त्यत्र द्विधीयते इत्युक्तं। तत्र नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः प्रयोजकव्यापारे हि प्रतीयमानस्तद्गोचरः स्यात् स चानुप
त्नप्रयोज्यव्यापारस्यैकत्वात् प्रतीयते तेन यथायं जनेत्यनुक्तेऽयापद्यते इति नोच्यते तथैव प्रथनेऽत्यनुक्ते प्रथयतीति नवा
च्यं नैवेह पुरोडाशः प्रथते तेन स्वप्रयत्नमिति स्वयाशानमस्ति तस्मान्नसतीति प्रथयतीत्यनुपपन्नं। तदुपपादयती मंत्राभिधानादि
ति प्रतीकं गृहीत्वमंत्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारे हि प्राक्करणं प्रथयतीति विधत्ते प्रथस्वेति उरु इत्यनेन पुरोडाशकर्तृके क्रियाम
ध्वर्युः प्रथयतीत्यपि तद्द्योपपत्तिः यद्यपि च संभाव्यमानक्रियाणां प्रयोज्यानामनुमाराद्यापि व्यापारश्चेन्न प्रयोजकव्यापारः सिध्यती

त्येतदप्युत्तरं संभावितं तथाप्युत्तरविभागदुपारान्वर्थकं तेनोक्तं। अथवा यजमानप्रथनेन कथमसतीति सर्वोक्तीनां किंचिद
दृगतमर्थगतमालंबनमुक्तं तदत्र किं निबंधनमस्तीति। इति तदभिधीयते मंत्रोक्तमर्थमाश्रित्य प्रस्तुतिः प्रथनेऽभिप्रेते मंत्रेणाध्वर्युः पु
रोडाशं ब्रूत इति न पुरोडाशप्रथनोपादानाभिप्रायं किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीतीत्युरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति। प्रथस्वेत्यस्यायमितिकरणः प्र
भृत्यर्थः न शब्दपरार्थपरतां ये। यस्य प्रथस्वेति ब्रूते तद्धेयमपि तदाधर्थ्ये एव प्रथतामिति ब्रूत इत्यर्थः यथैव ब्रूते स प्रथयत्सने
नैव गुणवादात्। अथवा तदावृत्त इत्येवं तु स्वमेव प्रथतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनवृत्त्या सिद्धान्तोक्तिः अविद्रूपं। अदृष्टार्थोच्चारण
वादिनोपि तन्नियमापपरमवश्यंकल्पनीयमदृष्टं तन्क्रमापि प्रसायननियमाश्रविष्यतीत्यविरोधः एतेन मंत्रवादादिनियमः प्रत्यु
क्तः सत्स्वप्युपायांतरेषु विशिष्टानुपूर्वीकमंत्रविशेषाम्नानादुपायांतरनिवृत्तेर्नियमादृष्टमात्रकल्पनया सिद्धमर्थाभिधानं। तं
प्रेषेक कर्मगर्हानुपालंभः संस्कारत्वात्। यथा संघोषेन्द्राग्नेदर्शी विहरेति अत्र बुद्धेर्बोधनासंभवादस्याभिधाने कर्मगर्हाभिहितासा
प्यनुपालंभः पुनः संस्कारस्मरणार्थत्वात् बुद्धानां हि स्मरणकत्वात्स्वाध्यायकालोत्पन्नानां प्रयोगकालेऽप्यावद्वस्थानं नोपपद्य
घेत तत्रावश्यंपेके न चिध्यानादिनानुसंधानेक तन्नियमंत्रो नियम्यते अथवा संस्कारत्वादिहि विधिरेवा वतिष्ठते तेनानवकाशलंभे

त्। इहतनीयसंस्कारमात्रावस्थानान्तरभिव्यक्तिर्द्वारेनास्तिज्ञानान्त्येन्तरवसरइतिनमेत्रानर्थक्यं अभिधानियेवार: चत्वारिशृंगेति
तूपकद्वारेणायागस्तनि: कर्मकारुत्रत्साहंकरोमिहोत्रेत्वयेविमुवतिहोतुरुक्तेपविनिमुक्तः।तस्यचाग्रेपत्तारद्रून्यादित्येवेवतावसं
स्तचारादित्यस्तपेणाग्निः स्तुतिनिरूपवर्णपतेतत्रचत्वारिशृंगाणीतिदिवसयामानामग्रहणात्रयोअस्यपादाइतिशीतोष्णवर्षकाला:
द्वेशीर्षेइतिअयनाभिप्रायेसप्तहस्तासोअस्याभिप्रायंत्रिधाबद्धइतिसवनाभिप्रायेणवृषभइतिदृष्टिहेतुत्वस्तुति: रोरवीतिस्तनयि
त्नुनासर्वलोकप्रसिद्धेः महोदेवोमर्त्यानाविवेशेतिउत्साहकरणोपकारेणसर्वपुरुषहृदयानुप्रवेशादेवमनेनमार्गेणाग्निस्तु
तावत्कर्मसाधनस्तुति: गुणाद्यविप्रतिषेध: स्यात्अग्नीदग्नीन्विहरेतिनात्रपुंस्त्वादीनिविवक्षितानिकिंतर्हिदेवतोप्रकाशयिता
व्यायामविद्यमानविप्रतिषिद्धधर्मोपादानस्तत्स्वार्थेगुणवादेनयोऽद्धुवराधिरणावत्तंवादोयोग्रपितव्य: विधावचनमसंयोगा
त्। यद्यपिपूर्वपक्षे।यमभिप्रायोनोपन्यस्तस्तथापिसंभवादुपन्यस्यते।यदिहिस्वाध्यायकालेमन्त्रार्थवचनमुपयुज्येतन्तदान्त्री
येतनन्वेवमस्तिकर्मभिरसंयोगात्वरन्यास्तस्तोप्रोक्षणादिवत्तोकर्यात्।सतः परमविज्ञानेयत्नुपरंकारणं। अविशेषात्तदुक्त
तस्युक्तंसतत्वस्यार्थस्यपुरुषापराधेनाविज्ञानात्तत्रचार्थप्रकरणलिङ्गदेवतापानिगमनिरुक्तव्याकरणज्ञानाभ्यविगमोभावात्तेषां

मेवमर्थमेवपरिपालनंयथैवव्याकरणेननित्यपदान्वाख्यानेक्रियमाणेलोपविकारादीनामुपायत्वेनोपादानंअसत्यावाक्यैते
रेवपदेरात्याइनमिवमन्यते।तथात्रनित्यवाक्यार्थप्रतिपत्त्यावर्णोपाख्यानमनित्यवराभाससमानमुत्पाद्यत्वप्रतिपद्यते।तत्रयथाकश्चि
द्यावक्षाणः परस्तद्वयवादीनांचेतनत्वमिवाध्यस्यविधेयत्वबाधादिव्यापारेनिरूपयतिअनेनेवमुक्तेपभिवप्रसारेहेतियथाअद्वेपक्षे
पक्षान्तरपक्षवादिनोसंव्यवहारार्थंकल्पिताएवमस्यापेयकल्पना।अथवापरमार्थेनैवेदमभिमित्तयोक्तं।नतुसमवेतोलोरेवक्षनस्त
दानेवापुरुषान्तरेषसन्नेवेतेषामाविर्भूत: किंतर्हियथाघत्वेकश्चित्कृतार्थविवक्षायांतरथैवाक्यमुपादित्समानस्तदर्थस्तरू
पमंत्रस्तोकवान्मदीयसत्त्वावबाक्यस्थानेप्रयुंक्तेतत्रस्थेनचान्येतदर्थमवधारयति।एवमिहपिवेदार्थविदिस्तदः।सितानकर
रोभग्वोरभिराम्नायव्यवदारेषुश्रुतिसामान्यरूपेणाविशिष्टार्थप्रत्यायनार्थमंत्रा: प्रयुक्ता: तद्देलेनवास्मरारीनो।तत्रहुत्पा
नित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति।प्रत्ययद्रत्वार्थमेववाचोस्मरणातेचेवमर्थमुपाख्यानेस्मरति। यथाकिलमूतोशानानकश्चिद्देवर्षि
रामरणनिराकरणार्थस्तोपचेत्यादिनाम्लेनाग्निनोऽभजवान्।भूतांशोऽग्निनो: काममप्राइतिचेतिकोऽत्रनात्तस्यार्थमान्धि
नस्क्रमितिघोतितंत्रस्तरणारंकुश: सरत्तसाधनत्वात्।तमहंतस्त्वयासाधस्तोपात्र्यथोकुंजरो।आकार: छंदतिद्विवचनादेश:

ऋ॰वा॰
३५

तविचात्यर्थेजंभमारोगोऽश्रुंगप्रहरणमाद्रेनोजंभेरीतुर्फरीत्नहिंसंतौ। निर्तोशतिर्वधकर्मातत्फारिरोगेनेतोपश्चेवयोहृतात्विचतुर्फ
रीचर्रमारोगहिंसकाविनिवाफर्फरीकाश्रोभायुक्तोऽउरस्मिनेः पिपासार्थस्तत्रजातोवस्यैयोमाहषिजोचातकोऽतेमन्नाऽउरकंवतो
जेमश्रद्धात्मामारिविदिनोनत्वर्थीयोनमस्ययः नौपश्चोरकलाभेनमत्रोभवतस्तथायोमदेर्जुतोमेजरायुमरायुजरामरणाधर्मेकम
र्थोछरीरमजरमस्मेरचेकुरुतामितिवाक्यशेषः तेनैजावावाक्यार्थः पार्वकुशवोदिनाविचक्रुंनेरोसर्वतोजंभमारोगाश्रत्संगानिर्दती
भवनःहिंसाविवर्हिंसनव्याश्नेताशक्षिरोपनशोभोपेतोचातकोविवोरकलामेनमशाल्मीयेतेतावुभावपिजरामरणाधर्मेयोः कुपित्तो
वजरत्तस्यामरत्वस्यवर्षीतावजरममरंमशरीरंविधत्तामिति। अस्यवत्सामर्द्रसंगस्याश्चंगमातेतेनकिलेंद्रोमरत्वधनंप्रार्थितः तथा
चोपदिजस्यार्थवित्तलनइंद्रइंतरपिंडारतिम्रयतो तदेवास्याम्मनुषगेनातिद्रष्टव्यम्। इयंचछंदोसद्दितीयेद्विनिमरुत्तनीयेशस्त्रैवि
नियुक्ता। तत्राम्पगिरस्ययममाशत्रोस्ययंसाहित्यवाचोयतोमात्मरतिभवनीति। महोचतोस्यस्यकृसातेदंद्रश्टिरायुधविशेषःपा
रिशिष्यः अस्मदूत्यस्माकंसनेमिपुरएगाश्चेतायमरुताजुनंति। क्षिपतिश्चाग्निश्रिदिस्तरूपमार्थः हिस्मांश्चतसिश्रुष्कन्नरोशुष्कुष्क
न्रीप्रवानापस्वहीपंरक्षतिप्रयांसन्नाघानि। वाक्यार्थेतुमथमरतीयंपाहितीयवतुर्थयोः पाटानांसर्वंधः तत्रसैस्तत्रादृक्षिसंायश्च

ग्य॰
३५

हृत्तोपयोरेकस्यतेश्रुष्कत्तरोदीप्तोग्निरिवयालक्ष्यतेतवसहचारिएों इनिसमृद्धिवेतभासाताबलस्यसारेनास्माकमेव। येष्यमी
पुरोगाजलहद्दिकृपेराक्षिपंतआपस्वहीपमनाद्या। निवारयंजितवभिपसरवाः तेष्वस्माकमेवसत्त्वमेवंसाधारणाइत्यः सत्त्वमंर
स्यमेन्नः केवलंरेहि। एककापानिधापिवर्दितोइत्येवस्तानिः सकैनेवप्रयत्नेनापिवनसाकंयोगपद्येनसंरांभिपात्रासोमनस्यहर्णे
निर्दुंदः काराुकाकामयमानःकाुकशहस्यछांदसोवर्णव्यत्ययः अकारश्चविभक्त्यादेशः अथवाकांतकानीस्मार्यानिरुक्ता
त्ताः काराुकशब्दविकल्पायोजनीयाः तदेवंसर्वत्रैकेनविस्मकारेणाभियुक्तानामर्थान्नेक्षोपपत्तेः प्रसिद्धतरार्थोभावेपिवेदस्यत
द्रम्फपगमासिद्धमर्थवत्त्वं। उक्तश्चानित्यसंयोगः परंतुश्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्रयजमानस्ताचत्तार्थपिताइंद्रश्चप्रार्थ्यमानःस
र्वेहास्तिकीकरानामयद्यपिजनपरास्तथापिनित्यात्प्रथवासर्वलोकस्याः कृपणाः कीकराप्रमगदः कुसीदहन्तिः सहिप्रमुतन
श्मागमिष्यतीतिएवंदशतिनीचाशाखः पेद्रः नदीपधनंनैवाशास्त्रं। तत्रसर्वमयज्ञांगभूतेनेयांकर्म्मराप्रहेतः नदस्माकंमाहरे
ति शेषंगतार्थं। लिंगोपरिशश्चतदर्थचत्। आग्नेयमग्निनोदेवतयालिंगेनतदभिधानसामर्थ्येनवापञ्चपदेशः सतदर्थोहेतो
मंत्रस्यद्योतयतिदेवताजहितोस्यिपसर्ययतेपंचार्थप्राधान्येनमंत्रः प्रकाशयतिसातस्यदेवतानाभिधानमात्रेणरुकेदैवत्यमंत्रेनेके

देवतां तत्र परप्रयोगे सति तैरेवमस्य पदेशाभावात् प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोपपद्यते ॥ ऊहः ॥ ऊहदर्शनं न मात्रावत्त्वेत इति
च्यर्थेवपः पुष्पादिहेतुः प्रत्यक्षत्वात् प्रतिषेधासंभवादनर्थकान्तरं गेष्विति शङ्के विज्ञापयते तत्रापि स्थौल्यादिहष्ट्यप्रसंगादधिका
र्थवाचित्वेन द्विवचनबहुवचनयोः प्रतिषेधः सर्वार्थपरत्वे सर्वप्रभुचिरिदशमासमात्राङ्कपादि सामांसत्यामवकल्पते च यावान्यपद
र्हदिसद्भावप्रतीतिरियं चायद्यपि मात्रप्रभृतीनां परार्थ्यात्संबंधिभेदादेव च भेदसिद्धेरत्यंतत्वं तदेवानुवदति तथापि सुम्यौन्याया
वगतान्यूहसंकीर्तनेनन्यापरीक्षितेषूहसंप्रत्ययात्प्रकृतौ विवक्षितार्थता ज्ञापते । अन्यथानुत्तरस्मिन्विकृतैरेव साध्येत तत्र याछ
प्यन्यदेवस्यापसुराग्नेय्येवमन्नोता कार्यं तदूहमात्रिरर्शनं सर्वं सुस्मार्गांनिषाराणामिति एवमादीनां यथार्थमूहितानामेवाम्नान
प्रत्येक्षितार्थं भविष्यति इतरथा प्रकृतच्छागपदस्यागेम्पपरकल्पने चादृष्टद्वयं कल्प्येत ॥ ॥ विधिशब्दस्य ॥ ॥ विधिशि
चब्राह्मणाभिधस्तत्र तत्र पर्यायैरव्ययवानुगतैर्निर्वचनादिभिश्चार्थप्रकाशनपरतां दर्शयति । अर्थानाश्रयत्वेऽहितरनर्थकं
स्यात्तस्माद्विवक्षितवचना मंत्रा इति सिद्धं ॥ ॥ इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते ॥ शाबरभाष्यवार्तिके प्रथमाध्याय
द्वितीयपादः समाप्तः ।

क्तमेव चोदनाफलत्वं निराकरणे स्मारयति न चेति। फलसम्भावेऽप्रमाणेनास्तीत्यस्मात्तदभाव एव तु सत्त्वव्याप्यस्मरणे
प्रमाणमस्तीत्याह यदि चेति। अनेन चारोपितनिबन्धने मुख्यव्यवहारेऽप्रामाण्ये हेतुभूतस्य फलस्य स्मरणे न व्याप्तत्वा
व्यापकस्मरणाभावेन व्याप्यफलाभावानुमानमुपन्यस्तं। अर्थापत्तिर्वा व्यवहारार्थिना व्यवहारहेतुफलविस्मर
णानुपपत्तेः। दृश्यादर्शनं च हास्मृत्यास्मरणस्याप्यनवगतपूर्वीतीताभावेऽस्तानेकारणतायाः स्वरूपमात्रे दृष्टा
च पश्चात् किं चित्स्मरन्त्यपि तत्त्वान्नतां नितांरूपफलं दैवमतिपद्यन्त इति व्यवहर्तॄणां यो प्रत्येकैच्छत्वादभावाख्यमेवप्र
माणमत्रेनोपन्यस्तं। न च विच्छिन्नपारम्पर्यदृष्टस्मरणमात्रेण व्यवहारसिद्धेरवश्यस्मर्तव्यत्वे विशेषणाभावात्
स्मरणमात्रस्य च चिरवृत्तेषु सत्स्वपि पदार्थेषूपलब्धेरभावासाधकत्वाच्चास्मरणेन फलाभावसिद्धिरित्याशंकते
स्यादेतदिति। निर्मूलस्यास्मरणस्याप्रामाण्येन व्यवहारासाधकत्वान्मूलस्यावश्यस्मर्तव्यत्वं साधयति तदयुक्त
मिति। अवश्यसमर्पणीयासमर्पणादपि स्मृतिमूलभूतानां चोदनानामभावोऽवसीयत इत्याहापि चेति। ननु
स्वयं दृष्टस्य फलस्यावश्यसमर्पणीयत्वेऽप्येवंप्रवादिभिः कस्मृतिमूलभूतानां चोदनानां स्वयमदृष्टत्वादशक्योऽस

१

प्र॰रा॰३

मर्पणमित्याशंक्याह यदि हीति। एवमपि मन्वादिभ्यः पूर्वैरेवार्थैः स्वयं दृष्टत्वेन समर्पणीयत्वापत्तेर्दृष्टत्वेवानित्यानुमे
यत्वापत्तेस्तस्य च निराकरिष्यमाणत्वान्निर्मूलत्वमेव बलादापद्येतेति भावः। ननु पूर्वाचार्यसमर्पितमपि स्मृति
मूलं प्रलीनत्वेन मन्वादिभिः स्वयमदृष्टत्वात्समर्प्यते इत्यत्राह यदीति। तेन तु मन्वादिभिः स्वयं दृष्टानामपि मूला
नामन्यैरपि स्वयं दृष्टत्वात् समर्पणमित्याशंक्यास्मिन्पक्षे स्मृतिप्रामाण्यं नैव यत्र्यमाह अथेति। इतस्यैव यस्यैमित्या
द्युक्तेनतरचेतिकिं वच्मैतैः स्वयं दृष्टानामपि वेदवाक्यानां तासमर्पितत्वेनेदमस्याः स्मृतेर्मूलमिति निर्णेतुमशा
क्यत्वात्तात्पर्येणापनार्थमन्वादिभिरवश्यं समर्पणे कर्तव्यमित्याह न चेति। प्रमाणमन्त्योमन्त्रविशेषनिर्णयोऽशक्य
इत्येतदेव दृष्टान्तमाह पदर्येति। ननु यः कश्चित्कस्यचिद्धर्म्मो मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो
हि स इति मन्वादिभिः सामान्येन स्वस्मृतेर्वेदमूलत्वाभिधानाद्विशेषासमर्पयोऽपि स्मृतेस्तद्रूपमूलविशेषनिर्णा
योऽभविष्यतीत्यत आह हानेवेति। अतीतानादतेव्यमित्युपसंहारभाष्यव्याचष्टे तस्मादिति। अपि वा कर्तृसामान्यात्प्र
माणमनुमानं स्यात् ॥ ॥ अत्र भाष्यकारेण प्रमाणस्मृतिरिति सौत्रे प्रमाणशब्दे सिद्धान्तप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्या   एम॰

ख्यापविज्ञाने हि तत्किमन्यथाभविष्यतीति कारणफलसम्बन्धेन विज्ञानशब्देन विज्ञानोत्पादकत्वं हेतुत्वेनोक्तं यश्च
हेतुः सर्वत्र्येति। पक्षहृदयेपि विज्ञानोत्पादकत्वं तावदविमतिपन्नमिति हेतलोपः सर्वत्र्यदर्शयितुं सर्वत्र्येसक्तोऽमन्वादिस्या
नोऽस्मरणानो पुरुषान्तरं प्रतिज्ञानोत्पादकत्वाभावमाशंक्य निवेधनेद्वारेण ज्ञानोत्पादकत्वस्वपितुं तन्निवेधना
द्युक्तं। विद्यमानिवेधनादृसर्पः शोभनार्थेन वा सच्छब्देनासाधुनिवेधनत्वाभिधानादसाधुशब्दप्रयिष्टनिवेध
नत्वेन वध्यादिवान्निवेधुर्म्मवादेरप्रसप्तित्वात्तानुमाने प्रमुक्तत्वमस्मृतिशब्दस्य धर्म्मशास्त्रैप्रसिद्धत्वात्पुराणा
दीनोप्रामाण्यमिहतप्रतिपाद्यतरतिकस्य चिंतकास्यात्रत्रिकस्यार्थवेदातिरिक्तसमस्तविद्यास्थानविषयत्वेदर्श
यितुं शेषाणि वविद्यास्थानानीत्युक्तं भाष्यकारेण एवं विज्ञानमस्य नास्तिकारणाभावादितिकारणाभावेन स्मृ
तिमूलभूतविज्ञानाभावमप्रामाण्यमिहन वविद्यास्थानानीत्युक्तो भाष्यकारेण एवं विज्ञानमस्य नास्तिकारणा
भावादिति कारणाभावेन स्मृतिमूलभूतविज्ञानाभावमप्रामाण्यहेतुं पूर्वपक्षेक्तमनुभाष्यतत्रिकारणार्थ
त्वेनानुमानेस्यादिति सूत्रावयवो स्याएवं स्मृतेरित्यादिनाप्रमस्तानुमीयतरस्नेतेन व्याख्यातस्तद्पपादयितुमा

हमन्वादीनां चेति। मत्समक्षत्वे मन्वादीनां तन्मूलमूलविज्ञानमूलत्वसम्भवाच्छंकावादद्रष्टकल्पनानुपपत्तेरमत्समक्षत्वादि
सृक्तो। ननु कल्प्यतां नाम। दृष्टो विज्ञानकारणेन त्वचोदनाप्रमेवेति कोयमध्यवसीयते तत्राह नत्वेति। श्लोके व्या
चष्टे सर्वेत्वेति। श्रोतेनैवानवतरदृष्टानुगुणेन साध्यत्वमाह नत्वेति। सम्यङ्मूलवद्भ्रान्त्याद्यदृष्टकादीनां धर्म्मेव
दर्शने तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः। मन्वादीनामिति कर्त्तरि षष्ठी। स्मृतिग्रन्थग्रहणे पुरुषान्तरेति ज्ञानसम्भावित
त्वपरिहारोपन्यासो मन्वादिकर्त्तृकः कल्प इति शेषः। अनुभवस्याह अन्तमवेपीति। पुंसा कस्याहपुरुषेति।
विमत्वेभनस्याह नयेति। अत्र शन्निहितो श्लोके विपरिहारोपन्यासस्यादिशब्देनोपादाने विमत्वेभे न केवलमनेका
दृष्टकल्पनाप्रसंगः। किंतु दृष्टमामाणविरोधोपीत्याह। उक्तश्च स्मेति। चोदनापाल्क दृष्टानुगुणेन साध्यत्वा
त्स्मायसी कल्पनेत्याह नस्मादिति न तु चोदनाकल्पनेहदृष्टानुगुणप्रसाध्यत्वस्य हेतत्वे केनस्मामास्मादिति सोत्र
हेतुमिधानमनर्थकं स्यादित्याशंका सम्भावनामात्रे श्रोतो हेतुर्नेनिर्णाय कइति सत्त्वपितुं मन्वादीनां विज्ञानस्
चोदनामूलत्वसम्भावनामात्रे हसम्भाव्यते चेति। एतन्मेवार्थव स्पमाणभाष्यारूढं करोति। तदधीमेवाहेति। नवेत्यं एवं

मप्यतेनैवहेतुनाचोदनामूलत्वनिर्णीयसिद्धेः किमर्थिकेन सम्भावनामात्रहेतुनेत्याशंकात्वे ष्टस्यं तिवैषम्यप्रदर्श्य
नार्थः सम्भावनाहेतूपन्यासइति स्त्वयितेत्वेत्यर्थस्मृतौ चैधम्म्यमाह। यानिपुनरिति। अनुभवपूर्वकापरंपरेया
र्म्मिप्याहेतुनामापाद्यचत्वयोक्तिः। मन्त्रस्यानुपलब्धेवेतिम्नोको क्तेयोग्यानुपलब्धिविरोधं परिहरतिमनुभाष
तेयविति। परेषां परिक्ल्परेहपियितुमुपन्यस्यति। नत्वेति। अनुच्चारितानाम ज्ञानचेनावोधकत्वान्मूलत्वानुपपत्तिमा
शंकतेकथमिति। मन्वादिभिरप्यस्मदादिवन्स्वाचार्यस्मरणान्यथानुपपत्त्यानुच्चारितानामपिज्ञानं तुशंका
त्वान्मूलत्वोपपत्तिरिति परिहरतितैषइति। दृष्टवीचार्यगणामपि वोदनोपलम्भविनाकुतः स्मरणमित्याशंकापरि
पर्य्येणेप्युक्तो। एवं सम्भवस्यापत्तिमाशंकापाठविच्छेदवदित्युक्तो। एकपुरुषपारस्याविस्मरणीयत्वेन चोद
नायाम्न्नितापकत्वायोगात्परंपरयाविच्छेदेनैव नित्यापकत्वमंगीकार्य्यमित्यनादिवाद्यानवस्थादोषाभा
वः तद्वदर्शयेत्याशयः एतदेवविवृणोतियथैवेहीति। मतिसमे एवं र्व्वीचप्येस्मरणानन्यथानुपपत्त्याक्तेति
तानेमतिज्ञात्येत्यर्थः। इस्मेपरिहारेहपपत्तिनैवेति। अयमाशयः पद्मपुष्पकादिकर्त्तृत्वव स्मरणस्य सर्वज्ञानाप

३

प्र॰रा॰

त्वात्तस्य च श्रुतित्वानं विनानुपपत्तेर्मन्वादीनां श्रुतित्वानेकस्यतेन प्राप्य तच्चारितानां मन्त्रसंयोगाद्याप्राध
भावेन चानुमानाद्यप्रवृत्तेर्मूलप्रमाणाभावात्स्मृतिमूलत्वापत्तेर्न्यायसक्तिः श्रुतिनिश्चयोपपत्तिरिति दृष्टान्ते वेद
मूलमाह लिङ्गादीनां विधिस्मृतेरनित्यत्वेन पूर्वज्ञानापेक्षत्वात्तस्य चानुच्चारितश्रुतिमित्तानामसंभवेनानुपपत्ते
पारिशेष्यान्मूलत्वादिमूलत्वापत्तिरुच्चनार्थलिङ्गादीनां नित्यत्वाभिधानेन परिहारोऽन्तरमाहानेनेति नित्यत्वव्याघा
तापत्तेरप्यपरितोषसूचनार्थं वरमित्युक्तं । अध्येतृपरंपराविच्छेदाभावान्मूलपाठानुपपत्तिमाशंक्याह न चे
ति । अन्यत्रासक्तिः प्रमादः तत्रानासक्तिरालस्यं च । आदिशब्देन विप्रादियोगः नैरध्यापकपुरुषक्षयाच्चा
लोके वेदोच्छेदग्रहणाद्विषयो दृश्यत इत्यर्थः । सर्वाज्ञायाः स्वपक्षस्य पूर्वोक्तदोषपरिहरणं तन्नेचेति । समर्थनमाहापदे
ति । अस्मिन्नन्तेऽनुपलब्धिविरोधं परिहर्तुमनुभाषते कथमिति । परिहरति उच्यत इति । नानादेशेषु प्रमादानानां
शाखानां प्रमादिभिः पुरुषैः सततं देशागमनाद्युच्छेदमाशंक्य न त्वक्तस्यानुपलब्धिसंभवः एकशाखागता
नामपि श्रुतीनां नाम्ना प्रकरणस्थानां तत्रैव तद्धर्मवाधेन पुरुषधर्मत्वस्य प्रमादिभिः पुरुषैस्तत्र

१४०

देशागमनाद्युच्छेदमाशंक्योक्तं न त्वक्तस्यानुपलब्धिसंभवः एकशाखागतानामपि श्रुतीनां नानाप्रकरणस्थानां तु
त्रैश्रुतधर्मवाधेन पुरुषधर्मत्वस्य प्रमादिभिर्निर्णेतुमशक्तेः स्मृतिमूलत्वरूपेणानुपलब्धिसंभव इत्यर्थः
स्मर्तृत्वास्मरणस्याभावसाधनत्वेनोपन्यस्तस्यापि स्मरणमुपपद्यत इति भाष्ये निराकरिष्यमाणत्वात्तदुप
स्य समर्पणीयासमर्पणमभावसाधनत्वेनोपन्यस्तं तिरस्कर्तुमनुभाषते । यद्वेति । निराकरोति । संप्रदाय
ति । समर्पणे संप्रदायविनाशापत्तिमुपपादयति विशिष्टेति । प्रसङ्गे सत्यनन्यस्यानो लेभ्रुकास्यान्नामप्रत्यूह
पजेनेति । अपरोधवचनाद्दर्शपूर्णमासयोरष्टकासेवादामसक्तेर्न्नीमलवद्दासमासेवदादिति प्रतिषेधः
प्रकरणाद्युत्पन्नोत्पन्नाधिकारणस्य सन्निधिगतमनार्थमसक्तावपि किमेतत्पाद्दलंघिवादान्तर्वैभ्यो
वरदानागवतेरवगोरणमतिषेधस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वावसायात्प्रकरणाद्दकर्षः कर्मापयिकमात्रे चे
तियिनयकर्मानुनिष्ठापितं सततोपयिकमात्रमधीपीतेत्यर्थः स्वयमपठितत्वाद्दृष्टसमर्पणमुपपद्यत इत्या
हन चेति । स्वयमपठितापाः श्रुतेः कथं मूलत्वमित्याशंक्याहनेहीति । यद्वा समर्पणे मूलविशेषस्य निर्णेतु

म॰ए॰

शमत्वात्त्ववश्यं समर्पणीयत्वमुक्तं तन्निराकरोति नचेति। असिद्धं चासमर्पणं सामान्येन वेदमूलत्वस्य हि स्मृतिसमर्पि
तत्वात्। अपि चेति। आम्नायैर्वेदमूलत्वाभिधायिनः पावधाति पम्यसमर्पितं तदर्थः। यत्तु वेदमूलत्वाभिधानस्य
लोकवंचनार्थत्वं शंकयानुमानस्य समर्पणसामर्थ्यमुक्तं तन्निराकरोति नत्वेतदिति॥ यद्यपि वशिष्टत्रैवर्णिकदृष्टप
रिग्रहान्यथानुपपत्त्या मन्वादीनां प्रकृतिदर्शने कल्प्यते तथैव तत्कालीनानां तत्सुम परिग्रहीतृणामपि तत्क
ल्प्यमित्यनवस्था॥ सिद्धान्तमुपसंहरति॥ अतइति। एवं समुदायेन दृष्टान्तत्वमाण दृष्टकल्पनालाघवतः कोपद्रेहि
तशिष्टत्रैवर्णिकदृष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवया मीमांसया वेदमूलत्वकल्पनेन स्मृतिप्रामाण्यं साधि
तं कर्तृसामान्यं तु वादेन मूलत्वसंभावनाहेतुत्वेन व्याख्यातं। अन्ये तु व्याख्यातारः साक्षात्प्रामाण्यानुमा
नेवेदमूलत्वानुमाने वा लिंगत्वेन कर्तृसामान्यं व्याख्यातेमन्वादिस्मृतिः प्रमाणं वेदार्थानुष्ठातृभिरनुष्ठीयमाना
वान्वेदमूला वा वेदवादिस्मृतित्वात्प्रत्यक्षवेदार्थस्मृतिवत् स्मृत्यर्थो वा अस्मिन्मोहे तर्हि वेदमूलो वा वेदार्थानुष्ठा
तृभिरनुष्ठीयमानत्वात्प्रत्यक्षवेदार्थवदिति। तद्दूषयितुमुपन्यस्यति। यद्यपीति। स्वतंत्रशब्देन संभावनानैरपे

एम॰

स्यमुक्तं दूषयति। नत्विति। अनुमानस्य स्वसाचारपोक्तत्वाद्वाचारग्रहणेन स्मृतिमप्युपलक्षयति। प्रत्यक्षमा
नस्य तावद्वेदवाक्यस्य श्रूयमाणस्यैव श्रोत्रेन्द्रियतिप्रमाजनकत्वे अश्रूयमाणस्तु प्रमानुत्पत्तेः लिंगादिकल्पस्यापि
श्रूयमाणमेतत्वादिस्मृत्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रमाणपदेहमिति स्वयमिवाण्मन्वादिस्मृतेरपि श्रूयमाणश्रुत्यनुसंधानेनैवास्म
दाढेन मतिमाना एतेप्रसक्तेनेति साध्यधर्मिविशेषविपरीतसाधनादिदृष्टत्वेन वमन्वादिभिः श्रूयमाण
वाक्यिदृसाध्यतांशे कालान्यतिस्मृतेः प्रामाण्यामाणावा न प्रत्यक्षवेदार्थस्मृतौ वेवमेव वेदवादिस्मृतित्व
स्य श्रूयमाणश्रुतिमूलत्वलक्षणेन श्रुत्यधीनत्वेन सह व्याप्त्युपलब्धेर्द्धर्मिविशेषविपरीतसाधनत्वेन तदा
चश्रूयमाणश्रुत्यधीनत्वापत्तेर्विरुद्धत्वेति योऽसौ कथंतर्हि सूत्रभाष्ययोर्वर्तमानशब्दोऽतआह। तस्मादिति
एवमस्याएवेत्यादिभाष्योक्तं चोदनाकल्पनमनुपपादयन्तेदेवभाष्यमवयवयशोव्याचष्टे। अस्याएवेति। दृ
ष्टिप्रदृष्टिपूर्वमिति षष्ठीवेव्यर्थः। कारणविशेषाकांक्षापामनुपपत्तेरेव तत्स्मृतिस्वरूपकारणत्वमुक्तान
ह्यादिभाष्याणामनुपपत्तिरुपपादिता। तत्र मन्त्रप्रग्रहणास्यकर्मफलसंबंधानुसंधानासंभवकारण

प्र॰ए॰

शमत्वात्तदेवंरूपस्य समर्पणीयत्वमुक्तं तत्त्रितयकरणमिति नचेति। अस्मिंश्चासमर्पणे सामान्येन वेदमूलत्वस्य हितस्य समर्पि
तत्वात्। अपि चेति। आत्मा वेदमूलत्वाभिधायितया बाधितं यस्य समर्पितं तस्य धर्मः। यत्तु वेदमूलत्वाभिधानस्य
लोकवंचनार्थं दशेकपामूलसमर्पणं सामर्थ्यमुक्तं तत्त्रितयकरणमितरत्रेतदिति॥ यथैव शिष्टत्रैवर्णिकदृष्टप
रिग्रहान्यथानुपपत्त्या मन्वादीनां उक्तं तिरस्कीनेकल्प्यते तथैव तत्कालीनानां तद्दुष्टपरिग्रहीत्वदर्शनमपि तत्क
ल्प्यमिति साम्यम्॥ सिद्धान्तमुपसंहरति॥ अतइति। एवं समीतेन दृष्टान्तसारादृष्टकल्पनालाघवत्वं कोपि हेतुर्हि
त शिष्टत्रैवर्णिकदृष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्तिमभिव्यापार्थीप्स्या वेदमूलत्वकल्पनेन स्मृतिप्रामाण्यं साधि
तं करसामान्येन तु वादत्वान्मूलत्वसंभावनाहेतुत्वेन व्याख्यातो। अनैकत्व्याख्यानतमिः साक्षात् प्रामाण्यानुमा
नेवेदमूलत्वानुमानेवालिंगत्वेन कतसामान्येव्याख्यातं मन्वादिस्मृतिः प्रमाणं वेदार्थानुष्ठानाभिरनुष्ठीयमानत्वा
त्तिवेदमूलावावेदवादिस्मृतिवत्तान्मतक्षवेदार्थस्मृतिवत्स्मृत्यर्थावाक्येयोहितवेदमूलो वा वेदार्थानुष्ठा
नमिरनुष्ठीयमानत्वान्यक्षवेदार्थवदिति। तद्रूपपित्तमुपन्यस्यति। यस्थितिः। सतंत्र शब्देन संभावनानेरपे स्म॰

स्यमुक्तो रूपयति। नसेति। अनुमानस्य स्मृत्याचारयोः स्मृत्यन्वादाचारग्रहणेन स्मृतिमप्युपलक्षयति। पश्यमा
नस्यतावद्वेदस्य वाक्यस्य श्रूयमाणस्यैव श्रोतृत्वमतिप्रमाजनकत्वे अश्रोतुः प्रमानुत्पत्तेः लिंगादिकल्पस्यापि
श्रूयमाणमेव ताद्दिक्स्तन्धीनमेव प्रामाण्यं पदृष्टमितरस्य मिवारणन्मन्वादिस्मृतेरपि श्रूयमाणश्रुत्संधानेनैवास्म
दादीन प्रतिप्रामाण्यं प्रसंजेतेति साध्यधर्मविशेषविपरीतसाधनाद्विरुद्धत्वेनवमन्वादिभिः श्रूयमाण
वाक्यैः साध्यतोऽशेकानाश्रितिस्मृतेः प्रामाण्याभावान्मतक्षवेदार्थस्मृतेर्वेवमेववेदवादिस्मृतिव
स्य श्रूयमाणस्मृतिमूलत्वलक्षणेन सम्बन्धीनत्वेन सहव्याप्त्युपलब्धेर्द्दृष्टी विशेषविपरीतसाधनत्वेन तदा
च श्रूयमाणस्मृत्संधीनत्वापत्तेर्विरुद्धत्वमिति यो ऽशोकर्षेतोहि स्वभाष्ययोरतमानशब्दोऽन आह। तस्मादिति
एवमस्याप्येवं सादिभाष्योक्तचोदनाकल्पनानुपपादणेतदेव भाष्यमवयवयशो व्यावष्टे। अस्यापेवेति। दृ
ष्टिमदिति पंचमी षष्ठीवेव्यर्थः। कारणविशेषाकांक्षायाम नुपपत्तेरेव मवस्याकारणत्वमुक्तान
हीव्यादिभाष्येणानुपपत्तिरूपपादितातत्र मन्तव्यग्रहणस्य कर्मफलसंबंधानुसंधानासंभवकारण

भ.ग

मरणावस्थकैव प्रदर्शनमस्मिंस्तत्त्वन्तिविश्वन्तिन्मावगतो विमिश्रसत्त्वात्मकस्वर्गाख्याष्टकादिफलोपभोगस्यम
नुष्यशरीरेणासंभवप्रदर्शनमिति निमयोजनेदर्शिषितं व्याचष्टेन हीति। तन्मोनरीयस्य कस्य विदर्थस्यास्मरणा
न्ति: शेषस्मृतिविज्ञसंस्कारनाशकं च मरणस्यावसीयते। जातमात्रस्य तु स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्पीदृष्टिकी प्र
यमन्त्वीभोगमप्रवृत्तिवत्। किं तेहि कारणमनुमीयते तदस्यपास्ते त्रेयमत्स्तनुमीपानप्रसुस्त्कोऽत्रेहेतव्याख्या
नार्थं कर्तृसामान्यात्तस्मृतिर्वैदिकपदार्थद्योरिति भाष्यकृतोक्तं तेहेतानुमानेकर्तृसामान्यस्य हेतुत्वं दर्शयतो
तिस्मृतिं व्यावर्त्तयितुमाह स्मृतीति। मन्वादीनां वेदसंयोगोपपत्त्यर्थं त्रैवर्णिकत्वे विशेषणत्वेनोपात्तमुपपा
दयितुं स्मृतिर्वैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादित्युक्तौ पदार्थशब्दः स्मृतिशब्देन स्मृतेः पदार्थे इति वैयधि
करण्येन संबध्यते वैदिकशब्देन सामानाधिकरण्येन वैदिकपदार्थकर्तृभिः त्रैवर्णिकैः स्मार्त्तानां पदार्थो
नो क्रियमाणत्वात्तेषां चात्रैवर्णिकोक्तपदार्थाननुष्ठानत्वस्वभावदर्शनात्स्मृतिप्रणेतृत्वेनात्रैवर्णिकत्वेकल्पनतरसः
यद्वा स्मृतिकर्तृत्वेन मन्वादीनां वैदिकपदार्थकर्तृत्वेन चेदानींतनानां त्रैवर्णिकत्वेन समानत्वादिदानींतनवन्मन्वा

राम०

योगस्य प्रतिपादनप्रयोजनेन चोदनास्यस्य भूतस्य संभावनापरत्वाभावेऽपि चोदनेत्यनेनोक्तं निवर्त्तितं भाष्येण
नुपलब्धिविरोधाद्यादनाकल्पनानुपपत्तिमाशंक्य अनुपलभमानानामपीमनेन विप्रकीर्णत्वादनेकप्रकारस्य
स्य चैनोपलब्ध्युपायाद्वानुपलब्धिमात्रस्य चाभावासाधकत्वाद् विरोधमुक्त्वा विस्मरणामप्युपपद्यत इत्युक्तं तत्
त्तुल्यानवर्णिमितानुपलंभप्रतिपादनपरत्वेनतावत्सोपपत्तिकेत्यावेद्य। विस्मरणमपीति। निसर्गव्याघातोपत्ते
स्तितस्यशास्त्रापरितोपाद्भिपमानशास्त्रामूलत्वपक्षएव सम्यक्त्वं व्यासस्मरणात्त्वदभावमाशंक्य सामान्यतो वेदमूलत्व
स्याभिप्रेतेः स्मरणाद्धिशेषस्य चनोपपादकत्वेन ग्रंथकृत्स्मृतेपल्याभावाद्स्मरणमात्रस्य चाभावसाधकत्वा
दविरोधप्रतिपादनपरतयास्यमतेन व्याखेयपदार्थोत तदुपपत्त्यादिस्मृत्युपसंहारभाष्यमन्वादीनां त्रैवर्णि
कत्वेनसंभवत्वेदसपागततपापर्यवितानोपपत्तेरिदानींतनानामवैत्रैवर्णिकानां मूलश्रुतिविशेषविस्मर
णस्यानुपलंभस्य चोपपन्नत्वेनाभावसाधकत्वाद्भावानुपामानाविरोधोपसंहारार्थतयास्य चात्रव्याख्यातत्वे स्मृ
तिप्रामाण्योपलिंगदर्शनानुपपन्नस्यतावत्कालिकमन्वाभाष्यकारेणोदाहृतेपाठेनाष्टप्रतिनेदितिरात्रि धेनुमिवाप

६

प्र०न्या०८

नो। स्य सत्त्वस्य पापक्षीमानो अस्तस्त्वमगली अवबन्धेपसुमापसेरपाहेति। तस्याथकार्येवनाप्रविपुकाशकचा
देषावैसंवत्सरस्यपलीपद्दकेति संवत्सरपत्नीचेसस्कृताषकाप्रकाशकजा घाषकालिंगत्वस्यषमेवेति
तदपिनस्यान्याख्यातातेषत्तिभाष्यस्याविषतत्वे। अग्निहोत्रपाति। एतदिति श्लोके स्याचेषानहीति ननु धर्माप्रामाण्य
मेवानेनप्रकारेणोक्तमितिशंकते स्यादेतदितिनिराकरोति तन्यसतीमितिवेदस्मृत्य च निगकस्यार्थस्तु हि दषार्थ
चोपन्यासो भविष्यत्यत आह नचेति वैदिके ऽपि च सर्वत्रदष्टार्थत्वसोत्पत्तिनुशक्याचेत नावेदिकच
सिद्धिप्रसादह सर्वत्रवेति। लोकपङ्क्तिर्लोकेपसंग्रहः तदुत्पादकत्वस्य पालनादेरदष्टार्थता। अध्यापनादेः शि
ष्यादिसंग्रहोपायादानोत्पादकत्वरूपासक्तस्य क्वचित्पवैश्यवधेपुत्यहसेजिपागस्यालरक्षणोत्पादकेच
रूपानुदेवमस्यास्यप्रोत्सुत्पादकत्वेरूपेसर्थःपारमार्थिकापिदष्टार्थतानावेदिकचेसाधिकेत्याहनचेति। दष्टा
र्थत्वस्यवेदमूलत्वाविरोधि च मुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। अवचवपतारीनोनियमादष्टार्थत्वादेदमूलत्वगु
वेनुगमनादीनांतुकथमित्याशंक्याह अन्नेत्येति। निषद्धविधेरस्यानुष्ठापमानस्यगुर्वनुगमनादेरदष्टार्थतायां। राम

रदषपकत्वेन्यतान्यथानुपपत्तेरकस्मान्निमित्तेपुरुषस्याचरणमित्यर्थस्यापत्तास्यचानन्यप्रमाणकत्वाद्वेदमूलत्वसि
द्धिरित्याशयः पुरुदषार्थत्वे भाष्यकृतोक्तं तदनुषंगिकमित्याहदष्टे चेति। निष्पद्यतेऽस्मेनानुषंगिकत्वदर्शितेदष्ट
र्थेऽपि नियमस्यादष्टार्थत्वाद्वेदमूलत्वंसत्यतीत्यभिप्रायेणाह नियमाद्यत्तिबचेसन्तरस्यदनुष्ठानविचारास्त
त्रकारस्याविकवलदष्टार्थत्वाभावाभिप्रायान्तस्ततदत्याह एवचेति। गुरुगमनादेरेतत्तदनुगमनमावस्तुरस्त
दनुष्ठानविचारास्तत्रकारस्यापिकेवलदष्टार्थत्वाभावाचनैवापनेचेति सदिस्यगुरुगमनस्यनिमित्तद्वभावेपित द
भावेनुगमनस्यासंभवात्वकालेनुपपत्तोपपत्तेर्निमित्तद्वेप्रमाणाभावास्तरदनुष्ठानेनशास्त्रार्थसिद्धेरनादृत्ते
प्रसेविवक्षते। आचारानुमितस्य विधेरधिकारविशेषणापेक्षायां आवश्यकत्वोपपत्तेपुरुगमनस्यनिमित्तत्वेना
धिकारविशेषणतावसायामेवदनहोमादिवन्नैमित्तिकत्वात्पर्वनुगमनस्याप्याश्रितिरतिकिंपतेहि दष्टार्थत्वा
देवेसबकारोऽत आह एवं चेति तत्याचेति गुर्वनुगमनलिंगादृष्टेनमाध्यतावदतिरेक्तमप्रमाणत्वातिभाष्येनैषमुपेस्त द
ष्टार्थत्वनिषेधेनप्रमाणदेगुर्वनुगमनादेरवकेवलदष्टार्थत्वप्रतिपादकवेनर्दिस्यतोप्याचेषसमेतिप्रपादिष्टप

श्री

सम्पत्त्यनुरूपानेकस्फूर्तिकत्वेनोविद्यात्वं भाष्यवस्यास्यातिशयार्थस्य स्वनोर्थपयपीस्तुत्ये परोपकारस्फुरते सर्वस्मा
धास्स्य प्रदर्शनोर्थ समस्तत्वयहस्या। श्रुतिकोत तल्लिंगादर्शनेत्याचक्षते तस्मादिति प्रमाणलिंगमपि स्मृतिपरमेवाथपर्वेष्णा
चेषयस्त्वेति। स्थलयो राद्दके परिरुत्तीति ज्ञानपदस्ये रोगा नास्थले याहिस्सेत्याना रविमेछलेः शिष्यस्यपश्यिधानाकेवि
मेयपुरुषयानपवाद्रपुत्तीति स्थलेनास्यस्थ रत्रिमतां वा विद्यातःशालिना स्वस्य प्रत्यानव्याख्याते। शिसावाकर्मणस्त्र
र्थत्रप्रतिपादकेगो व्यचिद्र मित्यपि भाष्यमतिशयार्थमेवेति व्याचक्ष्णोतेति। चतुरवत्तस्य सामान्येन विहितस्य पत्वा
वत्तेन समसाम्यस्य पदाहान्यनुस्वत्तपदावत्तविभागः कर्माणां वसिष्ठस्तु नकाद्रिवंशस्यादिनानाशेषाशेषाहितांशस्य
याजेः तस्य पादस्य भाषामिति द्वित्व यप्रयुगान्यिभागः तामिथं यद्धयप्राप्री। सापादिस्तापीस्तत्विभागस्मादिति। लोपानः
ततुपयोगिदर्शहोपवादिकीरणवत्सकर्माङ्गमनतोत्रात स्य चार्थस्यास्थाशिमवाविधानाच्छिस्वाकल्प्यं द्विशिखपच
शिखचोदिरूपश्चिहेमिति। दर्शनेचेति भाष्यानुसाराविशिखाद्वेतिना नाशिखवेत्यातके शिखाकर्मलिंगास्दर्श
नप्रतिपादनार्थतयास्य यद्धाप्यव्याख्याते। तेनेस्तुपसेहास्य भाष्यस्य तात्पर्यं व्याचष्टेति। तेनेति। पद्यपत्रवेदसमलत राम

यास्मत्तीनीधर्मप्रामाण्यप्रतिपादयतेत्याम्यर्थकामविषयास्तुप्रमाणानितेरमलचेनप्रामाण्यापोपपन्नेस्तत्स्मृतोत्स्या
मास्यवादवंधारणाद्दृष्टविषयास्वेदेरमलचेस्तुकर्ममितिदर्शापिसामान्यतःप्रपालनवामिधाने स्मृत्यर्थस्मृति
प्रामाण्यप्रामाण्येनेहप्रतिपाद्यमिति सर्वापिनेष्टकेनराविवेककथनेधर्मविशेषस्यापिमोहस्यधर्मस्मृत्याप्रमिद्वा
ज्ञकर्मदेहपादानेभाष्येतुकर्मफलस्याप्राप्तप्रामाण्याभिधाने। स्मृतेनेनच भाष्यगावेदृतिमिज्ञस्यकलावधास्या
नप्रतिपाद्यानापदस्थानेरथारस्यप्रयोजनमेदेनमलविवेककथने दृतमितिदर्शापितुप्रासतोतिहास्यागतेषुदृष्टा
दृष्टार्थदेशावांसघुतावद्धर्मशास्त्राज्ञे। विवेकमतिदर्शातिएषवेतिनन्पास्यानास्मस्वत्वेनेति हास्पुराणप्रगोहे
गा स्मृतास्यवास्सापाकेयतेत्रापदस्यचास्सानोमतलप्रमाणके स्मृनमिसाशेषाहेतु पास्यानानिविधिततेषामप्यर्थ
वादस्यापेनप्रयोजनवदेप्रामाण्यचोक्ते मिलसर्वार्थविविभागकथनस्यकेयप्रयोजनवच्चप्रामाण्यपोः सिद्धेः प्रिय
येस्यायामारस्तपद्धितिधर्माधर्मसाधनप्रदेशोक्तेवद्धी। पस्माभातवर्षेतत्कथनेदर्शनफर्वकेतद्दतिप्रकृतलोपमो
प्रप्रदेशकथनेभारतवर्षस्यचधर्माधर्मसाधनेचेवेदमलचेयानुक्तमतास्यप्रयोजनमलचेवाहवेशांतितिर्प्यं

प्र॰प्रा॰३

ग्यवोदयमपश्वावद्वेयोघाशीहयश्रुपप्रमाणमेगुलस्याकेवितस्मिन्देवहशागुलाहस्तो वितस्तिर्हस्तपदंडेत्याप्रवतुश्प
तन्सस्रश्रुदयकेशपाश्रुवेत्तचतुश्पम्मितिदेयपप्रमाणानिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रमासवर्षमेदेनकाल
पप्रिमाणलोकव्यवहारसिद्धव्यवहारसिद्धार्थस्यातिशाअव्यवहारसिद्धार्थवदर्शनयवेकेचेद्रसंख्यातराजादिदेश
पप्रिमाणपुराणादिकालप्रिमाणाक्ष्योतिशाअनुप्यवहारसिद्धार्थंग।। शितविषयस्यप्रहारपापअनुमानपूर्वमेने
साहदेशेनतावकालावधर्मभविष्यन्स्वेभविष्यतिअल्पीयस्रापिध मेराममयानन्तुहयो भविष्यतिदेसादिभवि
ष्यकथनस्यप्रयोजननेपुराणस्वभावनिवर्तनस्यधर्माधर्मानुष्ठानवैचित्र्यस्यफलविपाकवैचित्र्यस्यचज्ञानेतत्का
राजेवाघातागच्छानुत्तराप्रतिपश्चान्मापः रुणवन्ताम्निदयादिदेवेरमत्वमिसाहभाविष्यकथनमपीति।निय
वेदविषयवाविरांधायानास्तिकालप्रवृत्तेवपुराणस्वभावस्याक।अनुमानानामस्वप्रयोजनेचिचेयप्रत्यानात्पनतस्यावे
घयासंभवके।चार्थप्रतिपादनेपुरुषार्थप्रतिपादनेवप्रयोजनेलोकोवेदश्चप्रमाणमिसाहअगोतिाशिक्षापावर्ता
दिस्वरूपकथनेलोकप्रमाणेताद्विज्ञानपर्वस्यस्वाभावस्यकेवपुरुषार्थयकथनेवेदप्रमाणमिसाहतत्रेति।अका राम

रादयोवर्णासेदृताविनिकस्याणिनिरुक्ताताददयःस्वरुपस्वादयःस्वलाकेपरिस्फुलानाम्यादिशब्देनोपात्तानिकल्पेषु
सूत्रेषुपुरुषार्थयपुरुषार्थप्रधानप्रतिपादनेप्रयोजनेवेदश्चप्रमाणमिसाहवेसेति।असुर्धवाहमेवमित्यात्पविधी
नासुपस्येहावेविवित्रलोकरणशास्यातिप्रवृत्तानामेव।चसन्निवेशः न्यायस्तुमानोनासर्ष्यानिरोपःतत्रहि
धिसूपदसार्थःपेनुक्तल्पसदेवप्रयुक्तिविगाहीनोकोपत्रदःतिप्रख्यातरादियवहारास्तेषामनुष्ठानलोकप्रयोहिसखे
प्रयोजनेदृष्टिसाप्रख्यातेमादिव्यवहारमणावार्थप्रयोजनेलोकस्याभयत्रप्रमाणमिसाह।लोकेतिप्रख्याकरोशास्त्र
वास्यानेलोकप्रमाणेसाधुसाधुप्रयोगायोस्त्रिवानिबहतुवेकथनेवेदप्रमाणमिसाहव्याकरणोपीति।निगमनिरुक्ते
योहेवकस्वपदार्थज्ञानप्रयोजनेषुस्यस्यवृक्षादनुपन्यासः छन्दोविचितिरागापञ्चादि विवेकदपनेलोकप्रमाणेत
दिज्ञानपर्वकस्यसुस्वरानस्यकेचेपपुरुषार्थकथनेवेदप्रमाणमिसाहछन्दोविचितिसामयीति।पुराणस्वाभासोस्मृतिरि
साहतथावेतिस्यातिःशास्त्रुतिख्यातिदिकेथनप्रख्यातानुमेयचासाकप्रमाणेपदसोस्याम्हिनिमित्तेष्यनिषद्कलविपा
कसस्यनेतुवेदप्रमाणमिसाहसोतिःशाअपीति।कल्याहावेकनलक्षेस्थताम्भेतुहृदयःतेतप्रमाणेत्याल्मवोगातिवि

प्र०मा०३

ग्पयोरुपमापमावयोर्ध्यापाली हृयय सुप प्रमाणमंगुलस्याके वितस्तिर्द्वादशांगुलहस्तो वितस्तिद्वितयं दंडो हस्तचतुष्ट
तत्सहस्रं क्रोशः क्रोशपाद्युग्मेन तच्चतुष्टयं मितिदेश्यपरिमाणं निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तोहोरात्रमासवर्षभेदेन कालप
परिमाणं लोकव्यवहारसिद्धं व्यवहारसिद्धं च्छादिसंख्यातिशयाद्यव्यवहारसिद्धं च दृश्यते यथैकैकत्वसंख्यातरारात्रिदश
परिमाणं पुरुषादिकालपरिमाणं कल्पांतः शास्त्रव्यवहारसिद्धं यथा॥ शीतविषयस्य प्रत्यक्षानुमानपूर्वकमि
त्याहेदृशंतत्कालावधर्मभविष्यत्संबंधभविष्यतीत्युल्लेखमतापिध मेघागमयानपुरुषो भविष्यतीत्यादि भवि
ष्यत्कथनस्य प्रयोजनं पुरुषप्रमावनिषेधनस्य धर्माधर्मानुष्ठाने विघ्नस्य फलविपाके विघ्नस्य च ज्ञानेनेत्यर्थः
शास्त्रे वा धातादिशब्दानुशासनपूर्वकं तत्संप्रति कथनंतासिद्धयादिवेदस्य मूलमित्याह आदिष्टकथनमपीति॥ निस्य
वेदविषयवाचिपद धायानामिकालप्रवृत्तेर्वेपुरुषप्रामाण्यव्याघ्नः॥ अप्रमानामप्रयोजनेविवेचयष्टुरामाम्नातस्ताव
घ्यासंभवेन चतुर्थप्रतिपादनेपुरुषार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनेनलोकोवेदस्यमूलमित्याह आगोति॥ शिक्षापावर्णा
दिस्वरूपकथनेनलोकमूलेनेतोद्विज्ञानपर्वस्यरचनासारस्यकेच चतुःपुरुषार्थकथनेवेदमूलमित्याहतत्त्वेति॥ अका राम

रादयोवर्णा इत्यत्ताद्दी निरुक्तस्यानिरुक्तानादयः स्वरास्वरादयः स्वरावादेवर्णादिस्वरूपानान्यायिशब्देनोपात्तानि कल्पेषु
सूत्रेषु कल्पचतुर्थपुरुषार्थाचारप्रधानप्रतिपादनेप्रयोजनेनवेदस्यमूलमित्याह कल्पेति कल्पशब्दार्थकेतुमिमांसाविधि
नामुपसंहाराविविक्तान् कल्पसूत्रशास्त्राणि पृच्छन्ति नामेव चमस्वरिचेशः न्यायनिर्माणं सम्यक् निरोपः तत्तद्वि
धिरूपत्वसर्वविधेनुकल्पसूत्रेषु प्रवीणाहीनो कोपनादिः प्र्याप्तेरादिव्यवहारास्तेषामनुष्ठानेसौकर्यादिस्वरूप
प्रयोजनेनाद्विसर्गप्रख्यातेरादिव्यवहारमपायाचार्यप्रयोजनेनाचिन्त्यभयं च मूलमित्याह लोकेति प्रव्याकरणशब्दा
नांस्थानेलोके म्लेच्छसाधुसाधुप्रयोगपोल्लिखानिबद्धं तत्तु चेत्कथनेवेदस्यमूलमित्याह व्याकरणेपीति निगमनिरुक्ते
यादेकमूलपदार्थज्ञानप्रयोजनेनवेदस्यस्यवादनुपन्यासः छंदोविचितिः सागपत्र्यादि विवेककथनेनलोकमूलेत
द्विज्ञानपर्वस्त्वरचनासारस्यकेच चतुःपुरुषार्थकथनेनस्मृतम्मिसाह छंदोविचिते सामर्थ्यातिः पुरुषस्यार्चा श्रुतिरि
त्याह तथा चेति॥ साति शाखुत्तिष्ठाद्विकथनान्यातानुमेयवाचो लोकमूलेनेपदेहसोमथ्यात्रिनिमित्तेष्यमित्ययत्प्रापा
कमूलवेनेत वेदमूलमित्याह सोतीति शाखापीति॥ कल्पात्यायेकनरत्नेदेस्यताम्ये तृतीयः तेन प्रमातिप्राप्तवेनाति दि

पू०अ०३

शेषे गात्री षु मेदत्वरूपेण स्थान्यानि नखदुःखशिशुपर्से कामे तितिते वाचनरूपत्वचे के संक्रमतो गात्रीषु मेदत्वविशेषेण गति
पश्यापचे लक्षणं भवति। तेषु हि स्पर्शगति विशेषावच्छिन्नस्य चकारस्य तिथिनरूपत्वस्य पदे रूपत्वा द्युद्गुहि गतिर्वि भ
गज्ञानेन तिथिनरूपत्वज्ञानं भवति। एतावत अहं इस यो गतिपश्यापारांक स्मिन युगे भवेत्। सर्वगते तेष्वास गाषु सव
त्स्यादिषु रहे देनी वे दुमा इहे दानी म्यादि स्य इस्य वेद्युहि स्य दि गति विभागज्ञाने स्याति च्या दिज्ञानो पपोगि धा एता
व हि पूर्वगपश्यादि रे तावेत स्य द्युहि स्य गति य पापाइति व युगपवित्र तं पश्चिमा गाह्रैरया वे कुहि स्यादि गति विभागे
ज्ञायते एतावे ता पुरुष वे यो ज्ञा तादृति ज्ञाते स्य युगस्य तावे देहस्य चाभस्य स्य ज्ञा वती ति समस्ता ति। तहो रात्र प्रत्यान
स्यकम्महर्ग मारवास्य पह स्य दानीम्य दृशी गतिर्वर्त्तते स्य दृशी। ति ज्ञाने भवती। ति युगपविवर्त्तपश्चिमा ज्ञानस्य वदु
हि स्य दि मति विभागज्ञानो पयोगि वे पच्यादि च सस्याधर्मा यम्य हूर्ते तेना स्मिन्मुहूर्ते नेनो म स्य स्य पदति मुहूर्तेनस्या
नेनाहि स्याति विशेषज्ञानेन भवती। स्यच अपवाद पुरुषि तिषु स चादिषु तिथि सा सायु श स्या च धाय सा स्मि गते पाव ग स्मा ता ता
स्य चास्मिन्न्राशि ति ते स सस्मिन्देशे वह्नायो भवती। ति पुरुस्य स्य गाव के न वि ह स्मि पुत्रे नेपा सिद्धे ही ला न्यस्मै गराशि तस्मिन्गो राम

परेशास्तत्तस्या व्याख्या परेशा धाता च यस्मात् सुमाने ज्ञातेस्य प्रतिपत्ति वसस्यापि प्रतिपत्तिकेतुरपरेशस्तत्तस्य प्रहा
पाविष्ठसन्नचिनिमित्त्वयाश्चके। तत शोधितुमर्विच्छेत्रमुक्तं। यः स्वः सा म्लेच्छस निमित्तप्रकारस्तस्य शुभकर्म्मणा फल
विपाकः यः रहस्य निमित्तो शुभस्य तद्रूततश्च वेनमो स्थिरसहोस्थि सविषयतो तं स्योति शास्त्रयदहो स्थिसेशाति वि
धानात्स्य स्थि स्येचापकल्पना दिविभन्या तेस्य वेदेमत्वज्ञाचको फलविपाक सवचवेदमत्वमिसर्थ स्योति आश्रयस्ये
सानुहारि छिप्तिहिशक्ति एतेनेति एतेनेति परेशामा दिविभिन्न दाश्या वेसम च च मुक्तं। परमस्य स्य हि वत्तस्तुति पा
दकाविषयानुसातत्यार सार्हरे दृशा वत्ति मर्त्युस निवेशावास्य विषयाविषयः शरीर सन्निवेशस्य सुरविषयः आदि
शब्दोपात्तानो यहस्य मास्यो स्थिरसहो स्थिरस्य पसन्निवेशास्योति शास्त्रविषयस्मीमांसायाधर्म्मज्ञानपयोत्तनवस्य
प्रथमसन्तो वाक्त्या तेतु पश्यलोकाम लभ्यात् मीमांसाविति कृत्य लोकस्य प्रवृत्तस्यपि हि त पुरुषस्तत्तुमानादि
भिप्रयुक्तो। प्र स्या हि सिद्धचेशाखानर्थ समास सावि च्छिन्नस्य प्रहाया नापदितानो स च स्यापे भिस्युक्ता संप्रदाया वि

१०

प्र०व्या०३

१४/८

छेदस्य प्रयोजनमाह नहीति मीमांसामतप्रयोजनेन व्यापविस्तरेति दिशाति । एतेन जिनेन तु प्रसङ्गादिना लक्ष्मणापास्यना
पविस्तरस्यारक्तपथधर्मज्ञाने प्रयोजनं न मिमांसाशास्त्रवाक्यार्थधर्मे प्रतिपत्सु पापभञ्जपहार्थविवक्षाहेतु प्रसङ्गादि विधे
यतेनेति श्लोकद्वयेनाह विषयइति वेदस्य रूपावधारणाद्वयमाणाध्यसधर्मज्ञानोपपद्यते न मार्ग वेदार्थाति प्रसङ्ग
माक्षेमाणा यथा रत्नामिकेषु हि शब्दानेर्थे वेसमाश्च कर्थंचित्प्रवर्तमानं सम्यक् तत्प्रतीत्य यहेतानामेव शब्दस्या वेमेपद्या स्यम
स्य तन्त्या पिवक्षस्यविवेदस्याम्यास्यासवाक्यावेस्य यन्द्विस्यत्तिरैवोड्यो निधानं नृवहित्मादि वाक्य शास्त्र पमानादा
नावगतिवाहरस्वर्गकामइत्यस्य वाक्यपतिलम्पत्रावाहि वित्र प्रमाणागम्यत्वस्यार्थ । व्यापविस्तरस्यास्य

१५/४

श्रीमत्कुमारिलभट्टविरचिते पूर्वमीमांसाशाबरभाष्यवा
र्त्तिके प्रथमाध्यायस्य स्मृतिपादसंज्ञकतृतीयपादारंभः।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ शिवः ॥ ॥ धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ ॥ एवं तावद्विध्यर्थवादमन्त्रात्म
कस्य वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोगः । इदानीं पौरुषेयेषु स्मर्यमाणाष्टकाविधिषु मन्वादिस्मरणी तन्निबन्धनासु स्मृतिषु नवहेष्वपु चाचा
रेषु चिन्ता । तत्र किंचिद्दूरास्वल्पविचारः कर्तव्य इत्यष्टकादिस्मरणानिमित्तादिस्थानि तत्र दृष्टसमर्पितानि प्रमाणानि प्रमाणाविचा
रविषयत्वेनोदाक्रियते । सेदहहेतुत्वाभिधीयते । पारतन्त्र्यात्त्वनौ नैषां प्रामाण्यं तावधारणा । अप्रामाण्यविकल्पस्त्वेदो हि
न्नेव विरुध्यते । मन्वादिवचनेस्मृत्यपेक्षं स्मृतिमूलत्वप्रमाणानुपलक्षणीति नैकस्यापि वेदवाक्यनिरपेक्षप्रामाण्यनिश्च
यः । यतः ष्टकवेदवादिनां मन्वादीनामेवं विगानेन विधिच्छन्दपाण्यपरिग्रहदर्शनादृष्टमतेनाप्रामाण्यमवसानमिति पुत्तः
सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैतेषां प्रामाण्यमेवावधेयं तव्यमिति कुतः पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्य
ते । स्वर्यतानादिना तस्याः प्रामाण्यं नाववध्यते । सर्वं स्मरणं निमित्तप्रागवगतेऽर्थे तदा तु रूपेणोपजायमानं न
यति । तदिह ष्टकादिस्वर्गादिसाध्यसाधनभावे प्रसक्तानिता वत्तगहत्वीतिसाधितं । हि न शाखिष्टेऽपि प्रायमिहे ज्ञानादिषु

प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैव मतः प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे स्मृतिकावकल्पना । धर्मोक्तिस्वप्रमाणादिविप्रकृष्टतराभवेत् । शादस्य
तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणं सचेन्नेनानवगम्यमानोप्यस्ती सुष्यतेऽन्तोवरं धर्मोक्तित्वमेव विनिः प्रमाणक । मन्युपगत
मिति न चानुमानमप्यस्ति सम्बन्धरूपका श्रुतिकल्पवेन हि स्मृतिस्तत्पाद्यामादृष्टाः न्यष्टानुमापकं । एषेत्र धर्मे संबन्धादर्श
नान्नकिंचिल्लिङ्गं क्रमते तथा । ष्टकादिश्रुताव्यपि न चागमेन तद्बोधे नित्येन कृतकेन वा विलम्भ कृतके नास्ति नि
त्ये नैवोपपद्यते । यद्यष्टकादिपकल्पार्थकादिस्मृतीनां पौरुषेयागमगम्यत्वं सम्भवति । तथापि विप्रलम्भनसम्भवित्वात्
अस्मदादिषु पौरुषेयवचनेषु स्वनव्यवसानं । दृश्यते स्वागामिकानप्यर्थनागमिकत्वाध्यारोपेण केचिदद्यत्वे
पि अभिदधानाः । तेन मन्वादिभिरपि किमष्टकादिस्मृतीरुपलभ्य वेदमूलत्वं सन्निबन्धनानां प्रतिज्ञानं उताऽनु
पलभ्य वेदमूलत्वं प्रवादमात्रार्थमिति । दृष्टपुरुषाञ्जलिनचेतसां भवति संदेहः । नाक्ता च प्रामाण्यविघातः । नित्यस्य
तु वचनस्यादिमत्स्मरणमूलत्वप्रतिपादने व्यापारएव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वपमूलत्वं प्रतिपद्यन्ते । विधिमः

बृहस्पः
२

न्यस्यात्। न चमूलं नीतं अन्यापावगतं मूलं च पंति। अनुपपत्त्वा तान चसर्वेषां स्मृतिप्रमाणानां अविगानं येन पौरु
षागमवत्ता नुपलब्धपूर्वं श्रुतिमूलत्वं स्यात्। न चाविता पतिवाक्यं कीदृशं तौ निरूपितं। अर्थवादादि रूपाद्विपरूपा
मोक्षाम्यते चकून। यदि हे तदेकां तेन कल्प्यो तेप्यथा विधिवा कृत्नेवमन्वादिभिरुपलब्धानी। तितत: कात्वित्केल्प
तास्यात्। अघत्वेप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्यो ध्याम्यतः पुरुषाद्रूपतेः तेनतेषधार्थका भवति। ० स्तनसान्ति कव्य
वहारवत्प्रलीनशाखामूलत्वकल्पनापां यस्मैयद्वे चतेसन्तत्स्वं प्रमाणीअर्पात्। तस्मान्नागमेनापि मूल
त्वोपलब्धि:। उपपान्नं त्वदृष्टे ये सार रूपेवा निरूपिते नि वेष्टमितितेनायं यन मूलं श्रुतिसाधनं। अर्थापत्त्यापिय
त्किंचिन्मूलमित्यवगम्यते। न घाप्रमाणाय क्षेपिध्यांन्यादितिविरुध्यात। यदि हि का श्रुति कल्प्येन ये वृविना स्म
तिर्नोपपद्येत ततः सम्यङ्मूला स्यात्। संभवति तु स्वप्नादिमूलत्वेन तेनानैकांत्यादर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य
चानवकाशः। तस्मादनुपपत्तेश्चिगो चरापन्नापांस्कृतौ मन्त्रापि मूलं तरेष भिप्रेतमूलं नाभावान्निर्मूलत्वाभिधा

रामः
२

नान्नु येविदुरेवमिति कर्त्तव्यता कयं वंपू लकश्चासौ पदार्थ इक कर्त्तव्य इति तन्मयत्वायेकर्त्तव्यो सावितीत्लवि
दुस्तेन यथाविज्ञानं ततः स्वात्द्रागः कथमिवास्मान्विप्रलब्धुमकर्त्तव्यो सावितिवदेषु: नन्वन्ये एवं वदंति कर्त्तव्य इत्यन्ये
चाकर्त्तव्य इत्याहु:। कथमन्यत्वेपयद्यातेषामप्येवमपेक्ष्यंत इति कथितेभवत्येव प्रतिपत्तिः। अथ यायेन मन्वा
दयो विदुरकर्त्तव्योयं पदार्थ इति कथमिव तेविना परोधेन तोकं वन्वयितुं वदिष्यंति कर्त्तव्य एवायमिति। स्मरणा
नुपपत्त्येप्रियेतावत् मन्वादिभ्यो वीचः पुरुषाः तेषां यत्तावत् स्नानं तदनवगता एवा थैता अस्मृतिः। मन्वादीना
मपियदि किंचित्प्रमाणं प्रथमं संभाव्येततततस्तत्स्मरणं संभवेत्नान्यथा। कस्मात्पुनः पुत्रं दुहितरं वा ति अ
न्यं वंध्यादौहि क्षेत्रे हरणं कृते। स्थानतुल्यत्वात् पुत्रस्थानीयं कं हि मन्वादेः पर्वीविज्ञानं दौहित्रस्थानीयं
कं स्मरणं। अत एव यथा दुहितुरभावं परामृश्यते। हि त्रस्मृत्तिं भ्रांतिमन्यते। न यथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षायसं
भवं परामृश्याऽष्टकादिस्मरणमभिप्येतिमंतव्यं। यथैव पारंपर्येणाविच्छेदादयंवेदइति वाक्यानुमानाभिप्रा

न्यस्यात्। न च मूलीभूतं स्मृत्या प्रावगतं स्वरूपं चपंति। अन्यपरत्वात्। न च सर्वेषां स्मृतिप्रणयिनां अविगानं येन यो ह
पागमवत्त्वानुपलब्धस्य सर्वस्य श्रुतिमूलत्वं स्यात्। न च वित्तापहती वा कंसकीदृशं तैर्निरूपितं। अर्थवादादिरूपा हि पर
मोक्षाम्यते। च कृत्न। यदि हेतु तद्दकां तेन कल्प्यो तेप श्याविधिवाक्यान्येव मन्वादिभिरुपलब्धानीति ततः कावित्कल्प
तास्यात्। अघलेऽप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्यो धाम्यंत्त्वपुरुषाः दृश्यंते तेन ते यथार्थका भवंति। ० मन्त्रलाक्रिकल्प
वहारवक्ष्य प्रलीनशाखामूलत्वकल्पनायां प्रमेयं द्वो च ते सन्तः स्वंव प्रमाणीजर्यात्। तस्मान्नागमेनापि मूल
त्वोपलब्धिः। उपपन्नं त्वदृष्टेऽर्थे सा दृश्यैवानिरूपितेति वेदैरभि तितैनां यन मूलश्रुतिसाधनं। अर्थापत्यापि य
त्किंचिन्मूलमितृपवगम्यते। न यथाप्रमाणाप श्लेपि धांन्यादिनविरुध्यानेपदि हि का श्रुतिकल्पनये वृ विना स्मृ
तिर्नोपपद्येत ततः सम्पद्यमूला स्यात्। संभवति तु स्वप्रादिमूलत्वेन तेनानैकांत्यादर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य
चानवकाशः। तस्मादनुपलब्धिगोचरापन्नायां पाक्षतौ मन्त्रापिमूलांतरे यमिप्रेतमूलताभावान्निर्मूलत्वाभिधा

नानन्तु ये विदुरेवभिति कर्त्तव्यताकम्पवं पालकस्यासौ पदार्थेऽकर्त्तव्य इति लक्षयवायेकर्त्तव्योसावितीत्येवि
दुस्तेन यथा विज्ञानेन तःस्तादृशः कथमिवास्माद्विप्रलब्धुमकर्त्तव्यो सावितिवदेषु। नन्वस्येवं वदंति कर्त्तव्य इत्यन्ये
चाकर्त्तव्य इत्याहुः। कथमन्त्यत्वं प्रपद्यते तेषामप्येवमपेक्षापत्तइति कल्पिते भवत्येव प्रतिपत्तिः। अथ वा येन मन्वा
दयो विदुरकर्त्तव्योयं पदार्थ इति कथमिव ते विनापराधेन लोकं वंचयितुं वदिष्यंति कर्त्तव्य एवायमिति। स्मरणा
नुपपत्त्येऽपि येतावत् मन्वादिभ्यो वीचः पुरुषाः तेषां प्रत्तावृत्तानंतदनवगतायेवा यतास्मृतिः। मन्वादीना
मपि यदि किंचित्प्रमाणं प्रथमं संभाव्येत ततस्तत्स्मरणं संभवेन्नान्यथा। कस्मात्पुनः पुत्रं दुहितरं वातिक्र
म्य वंध्यादौहित्रे केदाहरणं कृतं। स्थानतुल्यत्वात् पुत्रस्थानीयकं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं दौहित्रस्थानीय
कं स्मरणं। अत एव यथा दुहितुरभावं पराम्रष्टदौहित्रस्मृत्तिर्भ्रांतिमन्यते। न यथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षाय सं
भवं परामृश्याऽष्टकादिस्मरणमिथ्येति मंतव्यं। यद्येवं परंपर्येणाविच्छेदाद यं वेद इति वाक्यानुमानाभिप्रा

वेदोक्तो । इतरत्वपि स्वेदाविच्छेदस्मरणमप्रमाणमिति मत्वा पुनर्निर्मूलत्वमाह । वेदःपुनःसविशेषः प्रत्यक्षगा
म्यः तत्र घटादिवद्देवपुरुषांतरस्यानुपलभ्यस्यरंति । तेष्वपि स्मृत्यनुपलभ्यान्यपि स्मृतेरन्येभ्यः स्मृत्यवेक्षयैव तत्समर्पणीति
त्यनादित्वात् । सर्वस्य चात्मीयस्मरणस्य वेदानुपलब्धिर्भवतीति न निर्मूलत्वाशंका । इत्येवं सर्वे व्यवस्थापितमा
त्रमेवं चेह स्मृत्यव्यवहाराधीनं प्रामाण्यं हि वरशब्दादन्यवक्तृविलक्षणवेदांतरविलक्षणं वा ध्येत स्मृतम
विशदिरूपं मन्त्रब्राह्मणादिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चान्नाद्वयः संतानमिति तद्द्वारेण
न्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्वं साधितं । न त्वष्टकादिषु पुरुषांतरस्यापि स्वप्रत्यक्षं भकारकिंचिपास्तिवकिंचि
हितानं मूलमस्ति । यदिकमेस्वरूपमात्रं समर्पितं । ततः पाकादिवदिंद्रियस्यानन्तुतिष्ठतो दृष्टापरस्मरेपुः ।
पतस्त्व स्वर्गादिसाध्यसाधनसंबंधः समर्पितेनासौ पुरुषांतरेष्वप्रत्यक्षमानः केचिद्दृश्यते । इदं स्वेतरं परिण्ना
येनाप्रमाणता । सर्वस्मान्नादिव्यवहारोपन्यासे तत्वेदवत्स्मृतिष्वपि अभिमानो भवति । यत्तोक्षपरंपरा निदर्शनं ।

वेदे हि प्रामाण्यस्यानादित्वं रक्षा प्रामाण्यस्याकथंचिदपोहाग्रहीतो जायते बंधः सत्यतो नोपलब्धवान् । स्वातंत्र्येणाग्रही
तेव प्रामाण्यस्यानादित्वं रक्षा प्राप्नोति वतिष्ठते । तादृशं चाष्टकादिस्मरणं । न च चोदनामूलत्वमुपलभ्यते । न चा
ननुमूलत्वं संबंधानुमातुं शक्यते । यदि च वेदामवनुपलभ्यमानतयः प्रणीताः स्मृतयः यस्मरणवदितरेपलभ्यापं
मन्वादिभिः प्रतितरस्यापि यारंपर्येणासमर्पिता स्यादेतत्तत् । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निःप्रयोजनो मूलस्मरणमनाद
रात्तत्विमिति तदयुक्तं । न हि यत्कृतं प्रामाण्यं तदेव विस्मर्तुं युज्यते । अर्थस्मृतेः स्वतः प्रमाणभावात् सर्वेषु
रुषास्तावदेवं जानंति । यथा वेदमूलत्वहानाहि नात्र प्रामाण्यं निवर्त्यते इति तत्कथमिव तज्ज्ञानादरं कुर्युः ।
अपि च येन यत्नेन मन्वादिभिः आत्मवाक्यं प्रवर्तितं । तस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदनान समर्पिता । यदि हि तेऽर्थमात्र
मेवान्येभ्यो निगतं न वेदेरस्मरंतीति न तत्स्यवक्रेष्वप्युपमेवपर्वनुयागा इति । निर्मूलत्वं प्रसंगातत्रिमू
लत्वानमुच्यते । यदि तु प्रलीनशाखांतरमूलत्वाकल्प्येत ततः सर्वासां तु क्षुद्रादिस्मृतीनामपि तद्द्वारं प्रामाण्यं

ब्रह्मसू
४

प्रमन्त्रेणप्रस्पैव पदशिविते लप्यवत्तेभ्यलीनप्रकालकालकं निशिष्यप्रमाणो ऊर्यांत। अपि च पानान्याला
गतमवेते शोः। तपापिमन्वादपरत्वमूर्वेपुरुषालितपक्षो पलम्भते। पाकेवराद्वेलत्वाध्यापाद्युपलब्धिः॥
भाष्ये वासनप्रतीति तिस्मिन्निप्रमाणपन्नेष्वपूर्वमपालानेचेतापुलापते कोदशाद्यकृपा दिक्मन्वादिभिः प्रतिप
न्नाः किं निश्चिपयानुतात्वदेवारच पादितिः पश्यपावहनात्प्रिमपलेनलोमिन्द्रापापराकालं कृष्णप्रति विविक
हिनवक्षारघिपाठितिः नचमन्वादिरवचनादेवमतं तेभिः किन्तु नतोहि तिमेलत्रमपाहिन्द्रप्रत्यलोमादिदेवो कतो
लोकप्रतापितमेवं वदेपुः तस्मादप्रामाण्य॥ अपि च वाक्येभ्यामान्याकिमागामनुमानेस्याता॥ सर्वथात
वनमन्वादिप्रणीतासु निवद्धानास्य तथ्य कोषणिचोदिदानापेक्षानानेत्वा पर्मातपावधानुपलभ्यंत। मन्वादि
नो वा प्रत्यक्षत्वात्तहेतानन्तरं लभनं किंचित् रुपपकल्पनीयं तत्र भ्रान्ति तानुमवास्ते विप्रलम्भादिप्रल
म्भाना। दृष्टान्तरपपत्ताध्यत्वाद्वीदनेषुलघोपपत्तो॥ सर्वत्रान्यो दृश्यकल्पनेतो धातादशमेरक्षाकल्पेपत

रामस
४

कुःपवर्ष नचिरुणादिना चास्हांतरमासंनयतीति तत्र भ्रान्तौ तावन्नसम्यक् निबद्धशास्त्रदर्शनविरोधापत्तिः॥ सर्व
लोकाभ्युपगतस्य प्रामाण्यबाधकस्य दर्शनात्। तेन भ्रपुरुषे भ्रान्तिरपि मन्वादीनामनुवर्तितो। तस्मादारोपस्या
सकलमन्वादीनामिष्टनेकादश कल्पना। अनुभवेतु समस्तावदनुभवः कल्पयितव्यः। इदानीं दानीतन सर्व
पुरुषजातिविपरीतसामर्थ्यकल्पना मन्वादेः तेहि तत्सर्वे तत्वादिनिराकृतागुरुषवाक्यपरंपरयाध्यक्षपरंपरा
निराकृता। नहि निश्चिति ह्यप्रमाणान्तरलाभोदयपते। तथा विप्रलम्भे पितत्कल्पनाविप्रलिप्सा प्रापोपेनेलोके
सचतत्र भ्रान्तिः तस्माद्विपंतकालमनुवर्तितोरिशाधाभ्युपगमे तन्मात्रादेरस्युपगन्त शेषास्तु स्वमस्पष्ट
प्रत्यपस्य प्रामाण्यनिराकरणादृष्टविरोधः। तस्मात्सर्वेभ्य इत्रोदनाकल्पनेदन्यापन्नो। तत्र हि तन्मात्रादश्चाभ्यु
पगमः शेषास्तु महाजनपरिग्रहाद्युः सर्वेनुसविशीपंते। सम्भाव्यते च मन्वादीनां वेदनापूर्वं वितान
कालान्तरेषु नतदर्थमिवाह। उपपन्नो वेदसंयोगस्त्वर्वपिकानामिति। पानिपुनरनुपपन्नेदं तं पोग्यानांस्त्वे

वा॰ स्मृ
५

ष्टादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषां मूलकल्पनावेलायामेव चोदनासंभावनापदं नाधिरूढेति। मिथ्यात्वहेतु
मूलचतुष्टयपारिशेष्यादप्रमाणत्वं। संभावितायां पुनश्चोदनायां कारणांतरनिषेधकृते निर्मूलत्वासंभवा
त्पारिशेष्यात्सिद्धे चोदनामूलत्वे। यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यत इति अत्र केचिदाहुः। नित्यानुमेयास्ता न कदा
चिदुच्चार्यंते। यथा लिंगादिकल्पिताः। कथमतद्वाक्यानां मूलत्वोपपत्तिरिति चेत् नैष दोषः। यागेषु वेदस्वा
ध्यायेन स्मरणात्सिद्धेः। येषु वा हि ग्रंथः संप्रदायाविच्छिन्नोक्तित्वं लभते। तथैवाह प्रतिरूपाणि तास्तानुमेयश्रुति
संप्रदायाविच्छेदसिद्धिः। तत्त्वयुक्तमंशयंशयोरन्यायादेवयाहि चोदना न कदाचिदुच्चार्यंते तस्याः सर्वेषु रूपप्र
सक्तादिप्रसंगाभावात् दुर्लभतरमस्तित्वं। तथा श्रुस्मृतेरपि सैव वंध्यादौहित्रतुल्यता। लिंगादीनां तु नित्यस
त्त्वान्नित्यमनुवर्तितश्रुत्यनुमानकारणत्वमविरुद्धं। तेन वरं प्रत्यक्षीनु श्रुत्यनुमानमेव। न च प्रत्यक्षेण संभाव्य
ते। दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषप्रत्ययाधल्पविषयत्वेन चैवं सति पक्षिच प्रमाणमापद्यते। वि

राम ४
५

शिष्टत्रैवर्णिकदृढस्मरणान्यथानुपपत्त्यालभ्यत्वात् श्रुत्यनुमानस्य। यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवा
स्तु। कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते। शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमाददोषान्नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृ
तेर्मूलं न दृश्यते। यत्तु किमर्थं वेदवाक्यान्येव नोपसंहृतानीति संप्रदायविनाशभीतेः। शिष्टानुपदेशा व
सितो हि स्वाध्यायोऽध्येतव्यः रूपं तेषामाम्नाताः केचित्क्वचित्केषांचिच्छाखायां तत्रापि केचित्पुरुषमे
वाधिकृत्याम्नायंते। अपरे तु क्रतुप्रकरणाम्नाताः केनचित्त्रिमित्रेनोत्पन्नाप्रमाणाः पुरुषधर्मतां भजंते।
यथा मलवद्वाससा सह न संवदेत् तस्माद्ब्राह्मणायावगुरेदित्येवमादयः। तत्रोपदिता वक्तान्येव वाक्यान्युद्धृ
त्याध्यापयेयुः ततः क्रमान्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोधः स्यात्। अनेन च विदर्शनेनान्योऽपि अर्थवादोद्धरणेन विधिमात्रे
नवाधीयीरन् कर्मोपयिकमात्रे वा तत्र वेदप्रलयः प्रसज्यते। न चावश्यं प्रत्यादयः सर्वशाखाध्यायिनः। ते हि
अपलेन शाखांतराध्यायिभ्यः श्रुत्वा तदर्थमात्रं स्ववाक्यैरविस्मरणार्थं निबध्नीयुः। न च वाक्यविशेषो न त्वापत्ते।

पथ्येव हि स्मृतेर्दृष्टत्वात् भ्रांतिमूलत्वं नास्ति। एवमर्थवादमूलत्वमपि। शाक्यसुखेति हि ते विप्रयथा वा दृष्टं वि
वेकुं नन्व स्मृतेर्विध्यात्मकत्वात्प्रकृति ताद्रात्म्यानुमानेनत्वर्थस्यादर्थवादपूर्वकत्वनि। प्रमाणकं। अपि च
वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति हि तो वेद इति च स्वयमेव स्मर्तृभिरात्मा वभ्यासमर्पितः। तदेव तन्निपोगतः
तत्कालजैः स्मर्तृभिर्वुद्धिपूर्वकारित्वादुपलब्धमतः सिद्धं वेदहेतुं प्रामाण्यं। पस्तु कर्तृसामान्यात्स्वतं
त्रमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं चानुमानेन साधयति। तस्यार्थकामानुसारिभिर्दृष्टार्थैराचारैरनैकांतः। अ
प्रमाणामुत्पधीनप्रामाण्यापत्तेश्व विरुद्धता। तस्माद्यापतिरेवात्रोपचारात्प्रत्यानुमानादनुमानत्वेनो
क्ता। अस्या एव स्मृतेर्दृष्टिमूल इति दृष्टत्वात्काप्यौक्तारणानुमानमथवा दृष्टतस्य न हि मनुष्यारहैवेति।
निःशेषसंस्कारच्छिद्रास्मरणेनांतरितत्वात्कर्मफलसंवंधानुसंधानासंभवेनोत्पते। स्मृतिर्वेदिकप
दार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपन्नो वेदसंयोगस्तैवर्णिकानामिति। चोदनामूलसंभावनापदत्वाभार्थ

विस्मरणमथ पुपपद्यत इति। दृश्यते स्वथ तो प्यर्थास्मरणं ग्रंथनाशश्चापदातु शास्त्रांतरेषु विघेत एवता। श्रुत
यः तदापिकस्यांशा रजापांकाः पर्यं तरस्यस्यांशास्य विस्मरणं वैदिकत्वमात्रेण प्रामाण्यसिद्धये परिपालयति।
तद्विशेषत्तानेपुनरेनोपयिकत्वादनात्त्याग्येव। यथा प्रत्युपस्थित नियमानामिति। आगमानागतं तिमिर्त्रंप्रति
पेनिपम्यं तेन दृष्टवपुः प्रत्युपस्थानारपः। तेषां दृष्टार्थत्वादेवप्रामाण्यमित्ये। तदयुक्तं। ऊतः। धर्मप्रतिपत्तौ वे
दं प्रामाण्यं प्रसक्तं तेस्मृतेः। तस्मात्कृष्यादिवत्तेषामुपन्यासो न युज्यते। न हि यावत्किंचिदाचरणं तस्य सर्वस्य म
लमिह प्रमाणीक्रियते। धर्मं तिसाधिकारात्। यदि च गुर्वनुगमनादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्ततः
कृष्यादिवद्धर्ममति अप्रामाण्यमेव स्यादिति नो पन्यसितव्याः स्यादेतत्। अप्रामाण्ये नैवैषामुपन्यासः इति
नातत्थास तथासतिहेतुदर्शनादित्यत्रोपन्यस्तत्वाभवेयुः। तस्मादुपांसमिति च दर्शनेनिष्कलत्वे। न च नियोग
ताख्यस्मादते प्राप्तिः। शक्यते स्वयपांतरेणापि सामरणनादि नागुरूरध्यापनादीकारपितुं। तत्राप्तिनिपम

वाः स्मृः

विधेरवकाशः। सर्वत्र यथाकथंचिच्छिष्टोकपंक्तिसहायोपादानान्सपरिग्रहणाप्रीत्युत्पादकादिकादृष्टार्थता भाष्य
कारोक्ता शक्या वक्तुं। न चाविधातीदीनां वृद्धिकामपागादीनां च दृष्टार्थानामवैदिकत्वं। यस्मात्सत्यपि दृष्टा
र्थत्वे संभाव्यते वेदमूलत्वं। नियमादृष्टसिद्धेरन्यप्रमाणकत्वाद्ब्राह्मणगुर्वनुगमनादीनां निमित्तिकत्वा
दक्रियायां प्रत्यवायः करणेन च भवति। दृष्टं च प्रीतो गुरुः स्वाध्यापयिष्यतीति। एवमाद्यनुमिष्यद्यते। नियमाद्या
विघ्नपरिसमाप्त्यर्थाप्यूर्वशिष्टाः। एवं चाचारात्स्मृत्यासमारोपेणुतया स्यादित्यत्र मकरंद सकृद्द्वानुष्ठानमिति वि
चोदिपुक्तः। रंतरयातु दृष्टार्थत्ववशेनैवोदकयानादिवद्द्वानवधारणं स्यात्। यत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वा
देवप्रामाण्यमित्युक्तं तत्सर्वपसवाधातिशयार्थः। एतदुक्तं भवति। यास्ता वेददृष्टार्थाः स्मृतयः ताः कथं
चिदप्रमाणीभवंति भवार दमाः। गुर्वनुगमनादिविषयाः कथमिवाप्रमाणं भविष्यंतीति स्मृतिं पांस
मिति श्वावेगर्दभेनानुगंतव्यो। निःसभाप्रपादीनां। यद्यपि विशेषश्रुतिर्नेवकस्यते तथापि परोपकार

एम४
७

श्रुत्यैव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यं। तस्माद्धेयांसमिति। श्वावेगर्दभेनानुगंतव्यो। भिद्रुवद्वेषसाम्नेरन्तुग
म्ने दर्शयति। यथा च धन्वन्तिवनिरूदके कृताः प्रपाः परेषामुपभवंति एवं त्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्येपि द्रव
त्यपासद्भावः। तस्मात्स्वपाराण्यर्थ्यं दृश्यते। गोत्रचिह्नं शिखाकर्मेति तत्त्वाथाचारनियमस्यादृष्टार्थत्वात्तेतावं
न्यात्रमेवप्रयोजनं। शाकं सूपायां तरेणापि गोत्रे स्मृतेस्तु तेनाप्यमेवाभिप्रायः कर्मांगमनुतंतावद्वसतु खेतपंचा
वत्तादिविभागसिद्ध्यर्थं श्रवरूपं स्मृतिर्थ्यं गोत्रं। श्रुतेस्तततद्भिः कार्थमपितावच्छिखाकल्पस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु
तन्नियमादृष्टस्य त्वकांतेनेवानन्यगतित्वात्तु रूषार्थता सेत्स्यतीति तेन सर्वस्मृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्य
सिद्धिः। तत्र तु यावद्धर्ममेतो त्सर्गं वेक्षितहेदप्रभवं यत्वर्थसुखविषयं तत्लोकव्यवहारस्वर्वकमिति विवेक्तव्यं। ए
षेवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः। उपाख्यानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि। यत्तु दृष्टिवीवि
भागकल्पनं तद्धर्माधर्मसाधनफलोपभोगप्रदेशविविकाय किंचिद्दर्शनदृष्टकं किंचिद्वेदमूलत्वं। वंशानुक्र

वा: स्मृ:

मणमपिविज्ञानं त्वविप्रयुक्तातिगोचरतानार्थदर्शिनः स्मरणमूलं। देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशा
स्त्रव्यवहारसिद्धोपदर्शनगणितसंप्रदायानुमानपूर्वकं भविष्यत्कथनमयनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभावधर्मा
धर्मानुष्ठानफलविपाकवैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेदमूलमेव। अंगविद्यानामपि कृत्स्नपुरुषार्थप्र
तिपादनं लोकवेदमूलकत्वेन विवेक्तव्यं। तत्र शिक्षायां तावद्घोषकरणस्थानकालादिविभागकथनं ल
क्ष्यलक्षणपूर्वकं। प्लुतप्रविभागानां प्रयोगे फलविशेषस्मरणं। मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति च प्रत्यवायस्मृ
तिः तद्वेदमूलमेवं कल्पसूत्रेषु पर्ववारमंत्रमिश्रशाखांतरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहारफलमर्थनि
रूपणं तत्रप्रमाणमंगीकृत्य कृतं। लोकव्यवहारपूर्वकाश्च केचिदात्विज्यादिव्यवहाराः सुखार्थहेतुत्वेन
श्रिताः। व्याकरणेपि शब्दानां केवलापशब्दविभागज्ञानं शाखावृक्षादिविभागवत्प्रत्यक्षनिमित्तं। सा
धुशब्दप्रयोगात्स्वफलसिद्धिः अपशब्देन च फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकं शब्दोविभागवत्प्रचित्तामपिशा

एम४
८

पभ्यादिविवेको लोकवेपदयोः पूर्ववदेव प्रत्यक्षतः तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्स्वफलमिति श्रौतं। तथा चाग्निहोत्रप्रयोगेयो
ऽवाक्याविदितार्थपः शूद्रो देवतत्त्वब्राह्मणेन मंत्रेण यजति पापकृत्पतितवत्यादि। ज्योतिःशास्त्रेपि युगपरिवर्त्तपरिमाणद्वा
रेणाचंद्रादित्यादिगतिविभागेन तिथिनक्षत्रस्थानमविच्छिन्नसंप्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसंस्थित्यादौ स्थि
त्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तु नक्षत्रशांत्यादिविधानद्वारेण वेदमूलं। एतेन सामुद्रवास्तु
किद्यादिव्याख्यातं। ईदृशा वा विषयाः सर्वत्रैवानुमातव्याः। ईदृशो हि ग्रहशरीरादिसंनिवेशः सत्येतदेतद्य प्रतिपत्तव्य
मिति मीमांसा तल्लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नसंप्रदायं इति तद्व्यवहारैः प्रवृत्ताः। नहि कश्चिदपि प्रय
ममतावृत्तं युक्तिकलापमुपसंहर्त्तुं क्षमः। एतेन न्यायविस्तरं व्याचक्षीत। विषयो वेदवाक्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते। तेच
नानात्वादिभेदेन संकीर्णा लोके वर्त्तमानाः स्वलक्षणविवेक्तैः सैः प्रत्यक्षादि तिरंजुसा। परीक्षकापितैः शक्याः प्र
विवेक्तुं न तु स्वतः। वेदेऽपि विप्रकीर्णामा प्रत्यक्षाद्यवधारितः स्वार्थसाधकमेवं तेषां स्यात्त्यायविस्तरात्। तथा

पत्तर्केणानुसंधत्ते स धर्ममेव मानवप्रभिहितं प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशु
द्धिमभीप्सता। तथा यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः। इत्यादिभिस्तर्कः श्रुतिर्हि एभिश्च ता। प्रायेण मनुष्याणाम धर्मे
ष्वपि ष्वादरत्वान्न प्रतिबद्धास्तेषु तेषु उन्मार्गेषु प्रवर्त्तते। तत्र लोकायतबौद्धाद्युपनिषत्सु तेषु तर्कशास्त्रैः सर्वविप्र
तिपत्तिमुखप्रदर्शनेन। तदुपपत्तयस्तु न वत्वाद्बलपूर्वकं विभ्रमप्रदूरं कथ्यते। अन्यथा पुनः। प्रतिभांसास्व
यंपुंसामपर्वीत्युपपत्तयः। भ्रान्तिं वक्रमताः सत्यं कुपुरस्तान बोधनात्। सर्वासु तु प्रदर्शिता सुस्थाते अप्रमाण
विशोधयंस्यः काश्चिदु तत्स्यान्याः प्रमाणीकरिष्यन्ति। यदपि च नित्यानित्यसप्रथक्त्वैकत्वसामान्यविशेष
व्यतिरेकाद्येकान्तप्रतिपादनं। तदपि प्रत्यक्षतादत्ते अन्यतराशतिस्यपणा। शक्तेरवश्यं च सर्वात्मक
कवस्तुपुण्यपद्धहरणासंभवात्तत्त्वागोपनिपाति पटुविषयविवेकार्थमेकैकेनिरूपणमादरेण कर्त्तव्यम
त्यथापि न वा प्रमा मान्यविशेषादुपपत्तयः। पुरुषास्त्वपदप्रतिपाद्येन स्वल्पवस्तुभागं लोकमात्राकमात्रा

लोचनेनैव बाध्यवसेयपुः। मंत्रार्थवादोपात्ताश्चास्तु ताः निरस्तास्तत्तलिप्या नित्यैकत्वरूपस्यैकान्तमाश्रित्य दिविपि
प्रतिवेधांगत्वेन प्रवर्त्तमानाः परूपा तमात्रप्रदिष्पादितवस्तुवैचित्र्यादतेनिरालम्बनाः स्युः। पाश्चेताः प्रधानपुरुष
श्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण प्रतीताः स्ताः सर्वा मंत्रार्थवादत्तानादेवदृश्यमानस्तत्त्वस्थ
लक्षयप्रकृतिविकारभावदर्शनेन चन्द्रसूर्याः। प्रपोऽडनं वुस्तर्गो पागाघुत्पाद्योत्पादकविभागतत्तानां। सर्गप्रलयोप
वर्णनमपि देववपुरुषकारप्रभावप्रविभागप्रदर्शनार्थं। सर्वे हि तेद्धत्वेन प्रवर्त्तन्ते तदुपरमे चोपरमन्तीति। विज्ञानमा
त्रक्षणभंगनैरात्म्यवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रभवत्वं। विषयेष्वात्यन्तिगंगनिवर्त्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां
प्रामाण्यं। सर्वं च चयत्रकालान्तरफलत्वादिदानीमनुभवादसंभवस्तत्र श्रुतिमूलता। तादृष्टिकफलं तु दृश्यकः
विधादोषपुरुषान्तरदर्शनादेव प्रामाण्यमिति विवेकसिद्धिः॥ ॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं ॥ ॥
स्मृतिप्रामाण्यमुक्तं संप्रसक्तं सर्वंगो यथा संसतिवेदविरुद्धत्वेन तदिदानीमपोद्यते। विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्य

शा॰स्त॰ १०

नुमीयते। विरोधे वेदवाक्येनैतेन चार्थेऽनधिष्ठिते। यावत्तोऽस्मृतिः प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धतां एवंप्रमुराऽस्त्यसं
प्रधार्यते। किंपुनस्तादृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेनावधार्यते किं वा पूर्वपुरुषस्यतद् इति उक्तः संशय इति चेत उच्यते। विरो
धपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलत्वतः। अबाधो वा भवेदस्या बाधो वा तद्विपर्ययात्। एकविषये विरुद्धार्थोपसं
हारिणी विज्ञाने विरुध्येते। बलवद्दुर्बलत्वनिरूपणाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते। न च याशंकीतविरोध
योरपि श्रुतिस्मृत्योः केनचित्प्रकारेण भिन्नविषयत्वेन व्यवस्थाभिह्नेत्तविधेयप्रतिषेध्ययोर्वा विरोधाभा
वादेकस्मिन्नपि विषये समुच्चयसंभवादेकप्रयोगगतत्वाऽसंभवाद्वोभयप्रामाण्यांगीकरणेन प्रवेशोऽयांत
रे चोभयाऽनुग्रहः स्यादित्येवं विकल्पाप्रयोगेनाऽत्यंतविरोधाभावात्मस्य स्मानुमितश्रुतिजनितज्ञानयो
श्च वैदिकत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वकल्पनाऽभयत्र्प्रामाण्यमुपपत्स्यते ततो यथोपन्यस्तविषयेपि स्मृति
प्रामाण्यमपेक्षितव्यमेव। अपनुप्रपत्तेनान्विष्यमाणोऽपि न विषयांतरकृता व्यवस्था। नापि प्रमेया विरोधा

राम४ १०

त्समुच्चयः। नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः किंतूभयपीडनादत्यंतविरोधएव। प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्र
त्यक्षानुमानवदत्यंतमहानुबलाबलमिति विशेषः। तदागत्येतराभावादुभयानुग्रहाऽसंभवे श्रुतेर्बलीयस्त्वेन स्मृति
प्रामाण्यमनपेक्षणीयं भविष्यतीति। किं तावत्प्राप्तमनुपारक्त्वविरोधेपि प्रमाणता। अप्रामाण्यप्रसंगो हि सर्वपी
दृतिक्रमो भवेत्। अनाशंकितविप्रलंभमूर्धन्यादिस्मृत्या स्वयाहत वेदवेदमूलत्वावधारणात्स्मृतेर्योनिर्वी
जप्रामाण्यः शक्यं तेषां धर्मव्यवहारांगत्वेन व्यवस्थापयितुं। यदा तु वेदविरोधे हेतुदर्शनपरस्परविगानादिना के
चिदपि छलेनासामान्यप्रामाण्यं कल्प्यते। तदा वक्ष्यपरिशिष्टेरवाश्चिलंप्रकरणादिभेदभिन्नेषु श्रुतिलिंगा
द्यात्मकोपदेशनामादिद्वारातिदेशात्मकविधित्रप्रमाणभागेषु को जानाति कास्मृतिः कीदृशेन वेदभागेन
विरुध्यमाना कदाताऽस्पतरति। अतश्चैवंजातीयकैर्न कश्चिदपि विश्वसेत। अविश्वासाच्चाऽत्यंतमेवा

वा०स्मृ

११

प्रामाण्यं प्रतिपद्यते। न चाहिक्कारविच्छित्तिमूलत्वं मुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलता स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कस्मा
स्मिंश्चित्पि विचारयेत। एकमूलत्वव्यवस्थापनं मूलान्तरनिराक्रिया। अप्रामाण्यप्रानिर्हेत्वर्थश्शकान्तनिरूपेत्ततो। किं
च। किं परस्परविरुद्धत्वे स्मृतीनां न भवेद्यदि। स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं भवेत्। उपदानुउदितान्नुदि
ता प्रहोत्रहोमविधिवदति एतत्र गतनेषो उदितग्रहणम् अग्रहणवचनवच्च समहस्त्रशः श्रुतयोप्यसंभवद्युगपदनु
ष्ठानार्था स्तपापरस्परं विरुद्धे दृश्यन्ते। तेरापदिनामकाः संचितस्मृतीनां खवेदशाखागतवचनविषरीतार्थ
वेदशाखांतरस्थवचनमूलत्वानामधीतवेदत्वात् विरोधो दृश्यते। ततस्त्रावर्तते वः सर्वशाखाङ्गोपक्रमेण्यव
हारिणां स्वयमश्रुत्वानधीतमार्गेणाद्ष्ठस्मरणोपस्थापितपुरुषांतरस्थश्रुतितिराकरणं न शोभतेत्त चैकं
प्रतिशिष्यतरं तिष्ठि सर्वस्मृतीनां सर्वपुरुषाप्रतिप्रमाणाङ्गीकरणादध्यापनवद्यस्मृतेरपस्मृतिधारा
णसामर्थ्यात्। तस्माद्यथा विरोधेपि वैकल्पिकता न प्रमाणता। एवं स्मृतिमार्गमानां तथैवेत्यवधार्यता।।किं

एक४

११

च। अविरोधे श्रुतिर्मूलं न मूलान्तरसंभवः। विरोधे त्वन्यमूलत्वमिति स्याद्दृढं वैशसम्। मूलान्तरं निरस्तं च सामा
न्येनैव पत्सुरा। तदनुप्राणपतेप प्रसात् विरोधे नेमतिक्रिया। तेनासां श्रुतिमूलत्वात् सर्वदा वाध्यवस्थितं। मूलां
तरप्रवेशो वा किं तन्मा माणपत्तयपा। किंच भ्रान्त्यादिमूलानां सम्भवासंभवाश्रयः। स्मृतीः श्रुतिविरुद्धे प्र
वाधपक्षो न युज्यते। तेनासांपदिवोनैव कश्चिदस्ति प्रमाणता। सर्वत्राप्यप्रमत्तावास्यान्नदृंजरतीयता। विरु
द्धत्वे च जानतः स्वत्रीरत्नाः स्मरं तिपत विरुद्धमूलत्वं मुक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम्। अत्यमाणनिमित्तत्वाद्य
शुध्येता प्रमाणता। उपेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र वर्त्तते। रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यतुब्धताः।। के
वा नोपेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः। अदृष्टेन हि चित्तेन स्तुलमासाद्य मूलता। दृष्टमूलत्वलाभस्य
भवत्याशयदोषतः। का वाधर्मक्रियापस्यां दृष्टहेतुर्न विद्यते। कथं चिद्धा विरुद्धत्वं प्रमत्तस्स्मृतिभिः सहालो

कार्यातिक्रमस्वर्गाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते। पार्वत्तिकं चिरदृष्टार्थं तदृष्टार्थं हि कुर्वते॥ वैदेशिकान्यपि कर्माणि दृष्टा
र्थान्यवते विदुः। अन्यत्वेनापि निमित्तेन विरोधं यो जयंचिच्चलेन्मन्त्रश्लेष्मसरो नाम तत्रो मीमांसकैः श्रुतिचेत। न च केव
नमुं चेपुर्धर्ममार्गो हि तेन तदा। प्रसरं क्रमं ते हि यावत्सु चेन मर्कटाः। नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे।
कश्चिद्दत्तेव काशे तु स्वेतस्त्वे स्यान्त्येषु धामभिः। जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गपतितः स्वपं। तस्माच्छोकापत्त
नस्थानां धर्मनाशनशालिनां। एवं मीमांसकैः कार्पण्यमनोरथपूरणं। पूर्वाद्यैश्च दूषासिद्धं पुनरन्यैपेनसावि
तं। आलासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिवत्तु रूपं। तत्रैवानुगन्तव्यं। कर्त्तव्यं नांतरान्तर्द्धं। सर्वं कृतप्रपूतः सीदन्तु
र्नद्वशाकटादिवत्प्रत्तोपयोगी कृतोपेन तमत्रस्पृन्त्या निर्वहेत। दारपेक्षं तत्रस्पन्नभीतापद्रवकारिभिः। वेदमू
परिदृष्टार्थश्रूपमाणविरोधिवा। न विरुध्याज्जतस्तादृक्स्मृतिस्तन्मूलसांत्यपता। यदा तु हिंसापुष्ट्यादिक
र्मदृष्टं समूलशः। दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शनैः। शास्त्रिग्मोरक्षिणदानतोन्त्रमादिकर्मचापर

स्त्विप्यमानानां दृष्टार्थं सर्वमिष्यते। तद्यथा वैदिकं नारकुरस्यान्ततो न्यदवैदिकं। यदा चैवं विधान्येव वेदकर्माणि सं
तिनः। तदा किं तन्मादृष्टार्थं वुध्यासिद्धैर्वैदिकं। तेनायमेव वपाल्कप्रास्माप्तीनां वेदमूलता। मिर्वोटत्वेवसेकान्ताः कि
मिरखिद्यते धुना। तस्माद्दूरविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः। स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विहंतव्यमनागपि। अविशिष्टं प्र
माणत्वं सर्वासां प्राप्तमीदृशं। विरोधे त्वधुना युक्तमेव प्राप्तमभिधीयते। विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्। असामासंपस्रुतिवचनं। अविरो
धे चाहि वेदेन तन्मूलमनुमीयते। यत्तु वेदविरुद्धार्थं स्मृतिः काचन दृश्यते। सत्तु स्याद्भ्रांतिमूलैव न सा प्रभ्रुतिमूलि
का। स्यात्तं तेपणाद्वमाणत्वं स्मृतेस्तावदसंमतं। वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते। वेदवाक्यानुमानं हि ता
वदेव प्रवर्त्तते। यावदर्थविषयं पाठस्य प्रत्यक्षं नोपलभ्यते। प्रत्यक्षप्रमाणेन तु विद्यातानुमानिकं। नहि हस्ति निद
र्शितेषु तत्सदेनानुमेयते। स्मृतीनां श्रुतिलिंगत्वमस्ति हस्तिपदादिवत्। तदभावस्य विरुद्धत्वेन तद्देव निवार्य
ते। तावदेव स्फुरंत्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः। यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते कणोमन्ता स्फुरंत्यो

वा॰स्मृ

१३

पि स्मृतयो न चिरापुष्टाः। निराधारत्वदोषेण शाखा इव वनस्पतेः॥ न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते। नान्यमूलं
पतस्तस्यात्तत्तुमूलं च न विद्यते। प्रत्यक्षप्रभिवहारा हि श्रुतिर्नास्त्यात्तनुमानिकी। नैराकांक्ष्यात्समारम्भमनुमानं न
लभ्यते. प्रमेयं यत्परिच्छिन्नं भवेत्केनचिदात्मना। तस्यैवात्ततपरिच्छेदात्स्मा वका शप्रमाणता। नान्यस्य प्रमाणपरिच्छिन्ने तद्विपर्यय
तो पि वा। अप्रमाणस्मिन्स्मभवेपि हि न प्रमाणं प्रवर्त्तते। मित्रनकस्तु गतेपि च प्रमाणोपवत्र भावतः॥ तथा शीघ्रमानिरीति मन्थरं
न प्रवर्त्तते। न हि दूरमपि प्राप्य एकमध्यगतं पदं। इतरेण गतेनादाववकां तेनैव गीयते। पश्चात्प्रवृत्तं नास्तितस्यार्थसा
पहारकं। चिरेणापि व्रजन्तत्र कुर्वन्नेन निवार्यते। न हि दीपेन प्रमाणत्वे लक्ष्यपूर्वकदाचन। तेन तत्सर्वदा लभ्यमिता सो
पपनीस्वरूपत्सर्वेषु साधमानं हि पयमेन विरोधिना। न रूध्यते न तत्सिद्धिः कालेन लभ्यते। यस्य तत्त्वावमानस्यामूलत्वे
वनिर्कल्प्यते। सुखस्वारूध्येत तेनस्य नाश्मलाभः कदाचन। नानचपृथुलत्वकुक्षमात्मनैनेव विंदति। अविरोधे पितेन लता
नलब्धव्यः कथं चना न वापि वाधकाभावाल्लब्धश्चात्मेति सर्वदा। लब्धव्यः स विरोधेपि पूर्वसामान्यदर्शनात्। उत्स

स्मृ॰४

१३

र्गस्यापवादस्य सर्वत्रैवोपलभ्यते। तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावरूध्यते। अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः क्वचि
त्। तस्मात्सर्वत्र वाधीसाविसंतरपिनेष्यते। विषया विषयोत्ता त्वात्तेनोत्सर्गापवादयोः। बाधाबाधौ विवेकेन नत्
सामान्यदर्शनात्। यो हि सामान्यदृष्टे न व्यवहारं निनीषति। तस्योत्कृदेभवेन्नस्यमार्गतस्मान्नलेशपि। बाधितो मार्गः
सुक्षोवादस्यायं रत्नाप्ययोः। विप्रलंभभया देवन स्नानादिसमाचरेत्। तादेवं हि तोयादि तानस्पेक्षाप्रमाणता। तेनोपं
मार्गस्येषमितिपावनवस्तु ध्यते। अनुमानं प्रमाणं चतावदेर्थं भुजापते। रुध्यते विषयोपाधे नास्य प्रत्यस्य जन्मना।
एवं स्मृतिप्रमाणत्वं तावदृष्टसुनुमानजे पाव्ये सत्स्यपाश्रुत्याविषयोनोपरुध्यते। अतः किंचित्प्रमाणत्वं कंचि
दप्यप्रमाणतां। व्यवस्थापयितानान्यैर्नभवेदद्वैशसोप्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमगतद्वयोः। पश्चात
धीवते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयोः। तस्मादेवं वक्तव्यं सर्वासां वा प्रमाणता। अथ वा सा न कस्यापि च वदिष्कं चि
दनाश्रिता। तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता। श्रुत्युद्गृप्तुमानत्वादन्यमूलान हि सा यतन विकल्पः

वा॰स्मृ॰
१४

किंपुनस्तामांनेष्यते श्रुतिभिः सह। उच्यते। विकल्पस्याष्टदोषत्वान्नतावत्स्वमुपेयते। पाक्षिके वाप्रमाणत्वेस्मृत
यः सुनिराकृताः। तुल्यबलविकल्पोपि तावदष्टदोषदुष्टत्वादगतिकागतिस्यापेन कचिदेवाश्रीयते। किमुतकस्या
तरितरप्रमाणविषमविकल्पः। तथाहि। प्रमाणपदवीपावन्नारोहत्येव हि स्मृतिः। बाध्यते तावदस्यां तं श्रु
त्यान्यनिरपेक्षया। स्मृते धर्मप्रमाणत्वं न तावत्त्वतरिष्यते तुल्यकक्ष्यतया चेन विकल्पपदवीं व्रजेत्। पराधीनप्र
माणत्वान्नप्रमाणपदे स्थिता। श्रुत्या बाधितमात्रास्य पुनर्नोजीवितुं क्षमा। तुल्यकक्ष्यविकल्पोपि नाप्रामाण्य
स्यकल्पिते प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना चाष्टिषदोभोक्तुं। प्रमाणकं। भावे सत्यप्रभावेन विनैव परिकल्प्यते। सोपि
स्यादपरे दोषः प्रमाणार्थे विपर्ययात्। अंगीकृत्यापि तौ दोषौ एवं केनापि हेतुना। प्रयोगांतरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भ
वेत्। पद्भावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितं। संप्रत्यपकृवानस्य दोषएकोभिजायते। प्रत्यस्तं दठन्पंचपरस्तान्नि
राकृतं। उपजायते तदोषोन्यः तदुज्जीवयतः पुनः। एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः। एतएव प्रसज्येरन्निति

एम॰
१४

येति पोप्रकल्पिते। एवमेषोष्टदोषोपि पक्षो हि पर्ववाक्ययोः। विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते। व्रीहिशास्त्राप्र
वृत्तौ हि यवशास्त्रेण कथ्यते। व्रीणा तत्र प्रवृत्तौ हि व्रीहिशास्त्रेण कथ्यते। द्वाभ्यामप्यमुख्येव बलश्रुतिभ्यां समभितः समं। श्रो
तुराकृष्यमाणस्य चलाचलमवश्यतः॥ एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं नान्यानपेक्षतः। उभयोरप्रमाणत्वप्रतिघातात्समस्य
ते। तत्राप्रामाण्ययोरप्यसमप्रप्रामाण्यकल्पने। तदनन्यगतित्वेन तथाप्यभ्युपगम्यते। सतिगत्यंतरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्ह
ति। एकस्य चाप्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते। तदप्रामाण्यमात्रात्तु न द्वयोरप्रमाणता। सिद्धो लोके प्रवादोयमेकाने कविना
शिनां। सर्वनाशे समुत्पन्ने त्वर्द्धं त्यजति पंडितः। पक्षाय तु भयोर्नाशः उभयापायपरिग्रहात्। मिश्रैर्वा यजमानस्य मिश्रा
णां विरुद्धदर्शनात्। नियमाघे तु भेशास्त्रे प्रवर्त्यो षिधानतः। प्राप्ते चान्ये निवृत्त्यंशः फलमर्थात्प्रतीयते। व्रीहयो
निरपेक्षा हि साधयंते पापसाधनाः। यवाश्चैवोमतस्तेषां मिश्रत्वं नाव कल्पते। नैवं व्रीहि मिश्रस्याघवैर्न च यथा
श्रुते। मिश्रैरिष्टे तु चेत्तत्र भवेदुभयमादाय मतं। एवं सम्प्रतिपत्त्यैव तुल्यैषां मिश्रतामतिः। तेनो भयाप्रमाणत्वाद्ध्रुवं

किंपुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह। उच्यते। विकल्पस्याष्टदोषत्वान्नतावत्स्वभ्युपेयता। प्रात्विके वा प्रमाणत्वे सत्स्यत
यः सुनिराकृताः। तुल्यबलविकल्पोपि तावदष्टदोषदुष्टत्वादगतिकागतित्वायेन कथंचिदेवाश्रीयते। किमुत कल्प्या
नरितप्रामाण्यविषमशिष्टविकल्पः। तथा हि। प्रमाणपूर्वपावन्नारोहत्येव हि सत्तिः। बाध्यते तावदत्यंतं श्रु
त्यास्यनिरपेक्षया। स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वेन तावत्स्वतरष्यते। तुल्यकक्ष्यतया चेन विकल्पपदवीं व्रजेत्। पराधीनप्र
माणत्वान्नप्रमाणपदे स्थिता। श्रुत्याबाधितमात्रा सैषपुनर्नोज्जीवितुं क्षमा। तुल्यकक्ष्यविकल्पोपि नाप्रामाण्ये
स्य कल्पिते प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विषट्दोषभोक्। प्रमाणकं भावे सत्यप्रभावेन विनैव परिकल्प्यते। सोपि
स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थे विपर्यया। अंगीकृतापि तौ दोषौ एवं केनापि हेतुना। प्रयोगांतरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भ
वेत्। पदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितं। संप्रत्यपकृवानस्य दोषएको भिजायते। प्रत्यस्तं दृष्टरूपं च यत्पुरस्तान्नि
रुक्तं। उपजायेत दोषोन्यः। तदुज्जीवयतः पुनः। एवमेकत्र चत्वारो दोषाः कैश्च प्रदर्शिताः। एत एव प्रसज्येरन्द्विती

येतिपोप्रकल्पिते। एवमेषोष्टदोषोपि पक्षो हि परवशात्कल्पः। विकल्प आश्रितस्तत्रगतिस्त्यानविद्यते। व्रीहिशास्त्रप्र
वृत्तौ हि यवशास्त्रेण कथ्यते। श्रीनात्तत्र प्रवृत्तौ हि व्रीहिशास्त्रेण रुध्यते। द्वाभ्यामभ्युपगतेवद्भ्रान्तिर्व्यापायमितः समं। श्रो
तुराख्यमात्रस्य बलाबलमपश्यतः॥ एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः। उभयोः प्रामाण्यत्वप्रतिघातात्प्रसज्य
ते। तत्रप्रामाण्ययोः पक्षयोः पदप्रामाण्यकल्पनं। तदन्यगतित्वेन तथाप्यभ्युपगम्यते। सतिगत्यंतरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्ह
ति। एकस्य चाप्रमाणत्वपरिहर्तुं न शक्यते। तदप्रामाण्यमात्रात्तु न द्वयोरप्रमाणता॥ सिद्धो लोकप्रवादोपमेकान्ने कविना
शिनां। सर्वनाशे समुत्पन्ने त्यर्द्धं त्यजति पंडितः। पश्चाय सु भयोर्नाश उभयापायपरिग्रहात्। मिश्रे वीपजमानस्य मिश्रा
णां विरुद्धदर्शनात्। निपमाधे त्सुभे शास्त्रे यवव्रीत्योर्विधानतः। प्राप्ते चान्ये निवृत्त्यंशः फलमर्थात्प्रतीयते। व्रीहयो
नियेस्ताहि सापंतेयापसाधनाः। यवाश्चैवोमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते। नैवं व्रीहिभिरिष्टस्याघवैर्नचयष्टा
श्रुतौ। मिश्रैरिष्टेत नचेत्तत्रभवेदुभदमाप्तं। एवमप्रतिपत्त्यैव तुल्यैषां मिश्रतामतिः। तेनोभयाप्रमाणत्वादपराधे

वा॰म॰
१५

केकाप्रमाणता। सेयमतां तमनपाय्याहूयो रथ्यन्व्यवस्थिता। अव्यवस्थानुयुक्ता हि व्यवस्थापन्नलभ्यते। सर्वत्रत्यैकरूप
त्वावधारणेनानियमितरूपं व्यवहर्त्तुं शक्यं। तेन यस्य प्रमाणत्वं प्रमाणं सर्वदास्तु तत्। यस्यापि त्वप्रमाणत्वमप्रमाणं न हुच्य
तां तदेप्युतु करचित्प्रमाणं कदाचिदप्रमाणमिति न कथंचिदपि विस्रंभः स्यात्। तेरेतद्धो हि यवश्रुत्योरत्यंताणीरिहार्य
त्वादवश्यमापन्नेति। नहि तत्रैकरूपत्वे विच्छेदे किंचिद्व्यवस्थितं। येनैकत्र प्रमाणत्वं स्यादन्यत्राप्रमाणता। श्रुतिस्मृत्योः
पुनः स्पष्टं व्यवस्थाकारणं रूपायेन श्रुतेः प्रमाणत्वं स्यात् स्मृतेश्चाप्रमाणता। स्वरूपेणानयोः स्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते।
ततोऽन्यापेक्षया स्यातामप्रमाणाप्रमाणते। योयस्य स्वरूपायश्रयो धर्मः स बलवत्वात्कारणान्तरेण विपर्ययं प्रतिपद्यतेप्र
त्यक्षं बाध्यमानेचप्राग्गेतदवधारितं। श्रुतिलिंगेयथावेत्व्यवस्थितबलाबलं। सन्निकर्षविप्रकर्षार्थे तथैवेह श्रुति
स्मृती। स्मृत्याप्रतीयते यावच्छ्रुत्यातावद्गमीयते। विरुद्धधर्मता मे कोनत्वधर्मप्रतीयते। नचार्थोद्रस्ते ये क्षि विरा
दागच्छतोगतिः। अस्मिन् पदते कोहिगादेमेः प्रास्तुमिच्छति। स्मृत्याचार्थे परप्रश्यपावन्न हि ष्यां श्रुतिं। अनुमातुम

राम॰
१५

वर्तेत्तावत्सोर्थोन्यतो गतः। किं कर्त्तव्यमितीरं च कर्त्तायावदपेक्षते। प्रमाणं क्रमते तावदित्थमितेतन्न जायते। युगपत्प्रमिमीप
तां यदि वार्थं श्रुतिस्मृती। अगृहीतविशेषत्वात्स्यातां तुल्यबले ततः। यद्यप्यावद्धुतेरर्थः सा स्यादेवप्रमीयते। तस्मिन्नेव प्र
णीमूलं कल्प्येत्स्मृतिः। ततार्थविप्रकर्षेपिप्रमाणत्वेन तुल्यता। भवेद्वश्रुतिस्मृत्योरर्थश्रुतिपरिग्रहात्। यत्तःऽस्मात्
गृहीतेपि विरोधे स्मृतिकल्पना। जायते च प्रयातस्मात्स्मावाध्येताप्रतिष्ठिता स्मृतिर्मूलानपेक्षा हि स्मृतित्वादेव हीयते। त
दपेक्षाश्च नः श्रुत्या वाध्यते मूलवर्जिता। एष तावद्विकल्पपद्दीमनारुह्यापाः स्मृतेरेकोवाधप्रकारः। द्वितीयेन प्रकारेण वि
कल्पपदवीं गता। अप्यनापास्ति कं वाधमत्यं तंबाधते स्मृतिः। तद्दर्शयति। विकल्पं तु वदन्नच्छेत्तावच्छ्रुतिप्रामाण्यमभ्युपेती
ति। तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमवश्यं भावि तस्याश्चाप्रामाण्यकल्पनायां न श्रुतेरिव तदध्यारोपः। किंतु तस्याः प्रमाणत्वं श्रु
तिमूलांतरोपन्यस्तवादत्वकारितं। यतेस्तस्मादतन्मूलान्तदानीं साऽवधार्यते। श्रुतिमूलत्वविच्छेदोत्तरकालं च प्राङ्
राक्तनमूलांतरोपन्यस्तवादविज्ञानस्मृतपुरुषप्रणीतत्वान्निर्णयाविनिमयत्वद्वारेण निर्मूलत्वासंभवादवश्यंभाविविप्र

वा॰स्मृ॰
१६

लंभाभिप्रायादि किंचिदेकं मूलमापद्यते। स्मृतिं मुक्त्वा च यन्मूलं स्मृतेरन्यत्प्रकल्प्यते। तेनैवास्याः प्रमाणत्वमसंतं प्रति
हन्यते। व्रीहिस्मृतिपरिग्रहकाले हि यवस्मृतेरमूलत्वमेवाप्रामाण्यमध्यारोपितं। न त्वयोगांतरवेलायां तु स्वसंप्रदायिका
लापमानत्वेव सन्निहितविप्रकृष्टार्थत्वादविशेषाभावे न च पुनः सहजेनाप्रामाण्येनाभिभूयते। न तु स्मृतेः प्रमाणत्वं पु
नरुज्जीवितुं क्षमं। विच्छिन्नस्मृतिमूलत्वात्कृत्स्नं धान्यादिहेतुभिः। न त्वेकस्या एव स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहका
लेऽनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परिग्रहाप्रयोगे तु धान्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणावकल्प्यते। आह। सत्यं यदि प्रथ
ममेव विकल्पकारी श्रुत्यर्थपरित्यागः द्वितीयादिप्रयोगेष्वस्यार्थपरिग्रहणायोपतिष्ठेत॥ तत्र त्वदृष्टत्वमात्रेण प्रतिहन्ये
व सर्वदा। न त्वेतस्य प्रसंगोऽस्ति स्मृतेः पूर्वपरिग्रहे। यो हि स्मृतिं प्रथममश्रुत्वा स्मृतिमेवैकां पश्यति तस्याः प्रतिहन्तेऽश्रु
त्यनुमानेऽप्रवृत्ते। न पश्चादुपमाणापि स्मृतिः स्यात्प्रतिबंधिका। गर्दभेनापनीते हि तेनाश्वस्मिन् गतः। न चैव
नियमोऽस्ति जिज्ञासुभिः स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथमं ज्ञातव्येति। यद्वा जिज्ञासमानानां कदाचित्किंचिद्रापतेत् स्मृ

राम॰
१६

वेयस्यादिभागेन गणतद्धेतुवत्तावलं। आद्यप्रमाणके येन द्वौ हि शास्त्रं प्रतीयते। द्वितीये यव शास्त्रं च न तत्र प्रतिहुर्लभं स्वा
शाखाविहितेऽप्यपि शाखांतरगतान्विधीन् शाकल्यकारान् विद्धांति सर्व एव विकल्पितान्। सर्वशाखोपसंहारो जैमिनेश्चापि स
म्मतः। न तु पूर्वावबुद्धार्थो बाध्यते चोत्तरं विधिः। तस्मात्पौर्वापर्यस्यावगमनादस्य न चैकं प्रतिषिध्यते तस्य नेनन्यायेन सर्वपुरु
षाश्रितनित्यावस्थितसमस्तपद्यमानसर्वप्रमाणवदेशाखापत्तत्वेजिज्ञासुभिरात्मीयाशक्तिमात्रकारितपूर्वापरत्वग्रहस्य
विभागेऽकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदावस्थावलम्बनेऽस्य मातापितृप्रणीतोपदेशवत् निर्विचिकित्समेव प्रामाण्य
मभ्युपगन्तव्यं। अन्यथा हि पूर्वप्राप्ते प्रमाणत्वपरत्वे वाप्रमाणानां प्रसज्यमाने कामं एवं कोऽध्यवस्येत् अस्य चेतनेन गरच्छेवम्भ्रां
तिमूलत्वप्रसरे कल्पिते स्मृतेः। अविरोधेऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत्। सर्वैव श्रुतिमूलत्वात् सर्वा वा भ्रांतिमूलिका।
स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकरः। उच्यते। यद्यपि पूर्वोपलब्धयापि स्मृत्या स्मृतिमनुपलभमानस्य प्रतिबंधरहितं श्रु
त्यनुमाने क्रियते। तथापि कालांतरेऽपि श्रुतिं श्रुत्वा तत्परिग्रहप्रसक्ते स्मृतेर्वा बाध्यवसानादेवं शंभावि श्रुतिमूलत्वविच्छेद

वा.स्मृ.
१७

वृशेन सत्यत्वं न संचरणं। तत एव वेविदानं मिथ्येतदिति विवेतपर। आरादेव प्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति। यो हि
क्रष्टकार्षापणो न किंचित्कालमतो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञानजनितसुत्यजि नापि तथैवाप्यवहर्तव्यं। न
चास्य तदानीं तेन तावमात्रबाधबुद्धिर्भवति। समानविषयत्वाद्धि सर्वेषामपि बाधनं। न हि तेषां प्रामिथ्यात्वे मिथ्या
दानीं तन्न भवेत्। ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्येषानुमीयते। सैवेदानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतेः। नैतदेवं प्रति
प्रयोगं प्रमाणपर्यालोचनात्। यदि स्यैकप्रयोगगतालोचनेनैव प्रयोगं तत्रणप्यनुतिष्ठेयुः। ततो येन ब्रीहिशास्त्र
मप्रमाणीकृत्य यवाः प्रियन्त्येत स्मपावज्ञा एवं तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्यां विकल्पमानाभ्यां व्यवदारः स्मिद्ये
त। तेन यावत्प्रयोगमात्रपर्यालोचनेन वशास्त्रं वेमनुमितां श्रुतिं कश्चिदप्यप्रमाणं न पुनः। पिस्मृतिमेवोपलभ्य कर्तुं तामा
न्यलिंगेन श्रुतिमनुमिमानः प्रत्यक्षश्रुत्याक्षिप्तस्वचित्ततया तत्प्रामाण्येनान्यथानुपपद्यमानेन स्मृतप्रमाणत्वेकल्प
पद्येवाबाधितमूलत्वपरमेव प्रतिपद्यते। न हि दुर्बलस्य प्रमूलस्याप्रामाण्यारोप्यं पद्यमानतयैव तत्समूलत्वमाभाव

रामः
१७

ज्ञानत्वात्। यच्चैतदनवस्थानं त्वयामां प्रतिचोद्यते। भवतोऽपि तदवस्थमेव तेनाचोद्यत्वमेकतः। परार्थ्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्नोत्था
नुमीयते। तदा समूलतापत्तेरेकां तैर्नैव बाध्यते। कालान्तरेऽपि यथोवाभावत्तानर्थः स्फुटत्वेनावधार्यते। यच्चेनाप्यप्रमाणत्वं कृतं तन्न
विस्यते। सर्वस्मृतिग्रहणं स्वयं त्वाधमचेतयमानानामपि पुरुषांतरस्थश्रुतिकल्पनं वरणप्रायस्य बलेन बाध्यसंततानो नुव
र्तित एव। पुरुषांतरबाधोऽपि नैवात्यन्तं भ्रान्तिकारणं। न हि दूरवं दूरदर्शिनो दोषेण बाध्यते नरान्तरैः। ननु यद्यप्युतेरपि प्रमाणत्वे
नपारिगत्यमाणपाः पुरुषान्तरबाधस्तदानीमस्तीति मिथ्यात्वप्रसंगः। उच्यते प्रज्ञमानत्वादुन्मज्जननिमज्जने।
सर्वान्प्रति तयोरस्त्येव विशेषो नो गम्यते। स्मृतिरत्र यावत्तां पुंसां प्रथमं गोचरी भवेत्। तावत्तां सर्वदा भावान्ना
प्रामाण्यं न मुच्यते। अप्रामाण्यपरं चैकमस्त्येव प्रथमं स्मृतेः। तावता लब्धमिथ्यात्वा भ्रश्रुतिं बाधितुं क्षमा। अथ्यारो
प्येत मिथ्यात्वमुत्तरत्वा यथाश्रुतेः पुनः। लब्धमेतत्स्मृतेस्तद्वि किमर्थं कल्प्यते श्रुतेः। विरुद्धायां हि श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पप्रसं
गेनावश्यकल्पनीये न्यतरस्याप्यप्रमाणत्वे यावच्छ्रुतेरपठाद्धादनन्यायेन कल्प्यपिरमारभ्यते तावत्स्मृतेः स्वरूपात्म

ग्रंथ २ श्लोक ४००

वा॰ स्मृ॰ १८

पंक्तभ्रमेवोपलभ्य संशयच्छेदे जातेव कदाचित्दुष्पकृताप्रामाण्याध्यारोपकल्पनोपपत्तिः ननु श्रुत्यविरुद्धाः स्मृतिमू
लत्वनिश्चयः अनुमानादपि प्राप्तस्केनचित्प्रतिबध्यते। तस्मात्कारणवैषम्यान्नोभयत्रैकरूपता। सिद्धे स्मृत्यवस्थाहि प्र
तिपत्त्यनुसारिणी ततश्चाद्विवेशसप्रसंगनिवृत्तिः। यथाप्रमाणत्वाप्रमाणत्वे लिंगादीनां व्यवस्थिते। एवं स्मृतिविरुद्ध
त्वाविरुद्धत्वनिलयने। तथेहापि व्यवस्थितानामस्यासंकरः। प्रतिबंधाभ्यनुज्ञाभ्यां श्रुत्यानानात्येकरूपता। यद्युष्णो
दुंबरीसर्ववेष्टनं धर्मिकास्त्याप्येतस्मृतिविलंचनप्रत्यक्षश्रुत्युपसंहारपक्कल्पसूत्रकारैरपि निबद्धं। तथापुतारिस्त्र
हृस्यमाणाल्पांतरत्वाभिप्रायेण पुरुषोपदिष्टत्वाविशेषाच्च स्मृतिवदेवोदाहृतं। औनरोजकभोज्यान्नत्ववच
नं प्रघण्यर्थवदेदेति तथापि तस्याहवनीयादिसंबंधिपत्नकर्माधिकाराभावात्तद्विरुद्धत्वेन प्रतिपादितास्मी
षोमीयसंस्थावधिभोजनप्रतिषेधविरोधात्प्रकरणविशेषानुवृत्तेनतद्विरोधित्वादितिन्यायेनाधिकृतात्
बलाबलविशेषाभिप्रायेणास्मृतिपक्षे निक्षेनिक्षेपणाद्भाष्यकारेणोदाहृतं। केचित्केशवं च प्रघणप्यनवस्थित

स्मृ॰ १८

वयोवस्थाकालविशेषेण जातपुत्रत्वपलितसंदर्शनसमावेशं चाह। यथापि पूर्वैर्वर्षमित्यादिस्मरणप्रकाशितयौवना
वस्थापरिग्रहार्थं ततो वयोहानिक्रमेणाग्न्याधानं। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यस्य प्रागुपनयनसंवत्सरकालस्य व
सः सातिरेकद्विपंचाशद्वर्तुसंवत्सरपरिमितत्वेनापि हार्यवयोहानिकं स्यादवश्यंभावित्वात्। व्यक्तेऽ
वविरोधो दृश्यते। ननु च पूर्वोक्तसर्ववेष्टनोत्तरकालविहितत्वेऽपि हि नापि एव स्पर्शनं भविष्यतीत्यविरोधः। कः पुनर्विरोधः
परास्पर्शनं नाम त्वगिंद्रियद्वारा स्पृश्यसंवेदनं। न च वस्त्रांतरितापरौदुंबर्याः स्पर्शो गृह्यते। न च घटेऽस्पृश्यमाने औ
दुंबरीस्पृष्टा भवति। वस्त्रौदुंबरीजातिव्यक्तिस्पर्शनान्नामसंयुक्तभेदात्। अथ संबंधिसंस्पर्शोऽस्पृष्टेऽप्यभिधीयते। भूमिस्पर्शे
नतत्सिद्धेर्हि पास्पर्शविधिर्भवेत्। न तु भूमावौदुंबरीवृक्षाभावात् तस्यातरितापां तद्व्यतिरेकाद्दृष्टांतवैषम्यं। तथा हि व
स्त्रांतरितचंडालस्पर्शोऽप्यापतितेक्वचित्। सा च स्मृत्यवदेवेष्टासचेलस्नानं युक्ता। सन्न्यं तत्र च प्यते स्नानतद्वस्त्रास्पर्शकारि
ते। अस्पृश्यकारणात्तद्वच्चंडालस्पर्शवन्मतं। तथा चतद्गुप्तेऽपि वस्त्रेतस्पर्शदूषिते। स्पृश्यमाने भवत्येव दोषः संयुक्तव

स्ववता। कथं पुनरयं धर्मशास्त्रेष्वनुपनिबद्धोऽपि चंडालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शनिमित्तो दोषोऽध्यवसीयते। कथं वा नेष्यते दोषः। क-
र्भुल्लोष्ट्रत्वादिषु तत्स्पृष्टवस्त्रस्पर्शननिमित्तो दोषोऽध्यवसीयते। कथं वा नेष्यते दोषस्पर्शमात्रेषु न कं मंते त्वत्पृष्टः। उच्य-
ते। यथा काष्ठतृणादीनां मारुतादेव शुद्धता। स्मर्यते वाससो नैवं तेषां प्रक्षालनादिना। न चैवमेध्ये न लिप्तस्य सामशुद्धिरिष्य-
ते। न लिप्तग्रहणं तत्र योगोऽस्ति तु चिंतने। अमेध्यस्पर्शे त्वेवं स्पस्मात्स्पर्शे। चांडालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शमात्रे मेध्यता। ते पा-
रक्षितमलिलत्वादिशुद्धिः। ननु चानुपस्पृष्टचांडालस्पर्शनिमित्तप्राप्तिविधानात्शुद्धिरूपममेध्यत्वं गम्यते। न
द्रव्यांतरस्य गवाश्वादेः। तत्र वस्त्रं किं गवाश्वादिवद्द्रुतं पुरुषवद्वेत्यमिति संदेहे गवाश्वादितुल्यत्वमेवावधा-
रयितुं युक्तं। उच्यते। पुरुषस्य सचैलस्नानं यस्मादिह विधीयते। तस्मात्पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतं। पराशरेणापि हि शुद्धि-
नैव हस्तादिना चंडालः स्पृश्यते तदापि सचैलस्नानविधानात्तत्स्पृष्टवस्त्रनिमित्तो वाससो दोषो विज्ञायते। किमुत परा-
साच्चारे वस्पृश्यते गवादीनां तु चंडालस्पृष्टानां स्नानप्रक्षालनविधिमात्राभ शुद्धिर्विज्ञायते रतिनतन्माध्यपा

ति त्वं अन्तमप्रनानेन प्रकारेणोदुंबरी सवहदचलस्पर्शनादौ दुंबरीस्पर्शेन विज्ञानोपपत्तिः। पराननुतत्स्पृष्टेवोज्ञातास्पृष्ट
ष्टापेतेति विधिः। तदावश्यवश्यमेवो दुंबरीलचाउज्ञा तस्पर्शं प्राप्ताप्रथं। अपाश्वपत्ताभ्युपगमपक्षोऽपि स्पृष्टत्वापत्त्यागे
नैव स्थितं तदतिनसमस्तान्बुद्धिं नापामकल्पते। पराश्रितत्वमपि वस्त्रमेवोज्ञानुगम्यत्वं प्रतिपद्यते। तेन नैवोदु-
वर्याश्रितेनोज्झीयेत। तस्मादस्मिन्सर्ववेष्टनस्पर्शनयोर्विरोधः। इति युक्तं बाध्यबाधकव्यवस्थानं। अथ किमर्थं तेनो
विधौ विकल्पेऽन्तरेति। स्मृतेरविधापकत्वात्। स्वपम तुल्यबललत्वाद्य नदनुमितशाखांतरपठितविधौ परिग्रहापे भि
प्रायेणोक्तं नासति व्यामोहविज्ञानरतिहस्तौ केनैव मार्गेण व्यामोहैकांतकल्पनं। विकल्पे वश्यमापन्नांस्मृ-
ताविवच निपठितः। व्यामोहविज्ञानं च ज्ञानंतरंगंतव्यामोहैकांतकल्पनं। विकल्पे वश्यमापत्त्या वधारणोनाद्भुतान
गत व्यामोहरूपं वा विवक्ष्यते। तेन षष्ठीसमासः कर्मधारयो वापोऽन्यः। विकल्पं तु वदन्निति कदाचित्स्मृतिमूल
श्रुतिविच्छेदात् अश्वासादि मूलतामावादपत्ति। तादृश्याच सकृदपि स्मृतं विज्ञानमनुत्तानं। अश्वारोप्यमाणव्या-

मोहाविषयत्वान्न कदाचिदप्रामाण्यं प्रसज्जतीत्यपाक्षिकत्वाभिधानं । एवं केवलाप्रमाणत्वपक्षग्रस्तस्य पुनरुज्जीवनासं
भवे रपाक्षिकं चास्मर्यकर्तृकत्वस्य स्मरणासिद्धत्वात् । पाक्षिकं चेन्निवार्य विकल्पवादिसंमतपाक्षिकत्ववशादेव स्मृतिप्रामाण्य
पक्षेऽस्मात्तु स्मृतिकल्पनापामकृतायां मूलान्तरसंक्रान्तेः सर्वकालाप्रमाणत्वप्रसंगः । एकदापि चलब्धप्रामाण्याव
काशा स्मृतिर्दुर्बलत्वात् पश्चात् न कदाचिद्व्यामोहाद्भविष्यतीति समर्थयमानो यदेवाह तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलमिति सा
हानिः प्रमादस्य ग्रन्थशक्यं कल्पयितुं श्रुतेः । श्रुतस्य प्रविलीनमूलं त्वोपघते स्मृतेः । ननु नैनं दृष्टे विलानमिति प्र
माणविलानमभिप्रेत्योक्तं । व्यामोहाद्यन्तरमिति व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभासत्वपक्षान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति ।
पश्चादस्याविलानमेव पूर्वोऽवधारितव्यामोहात् प्रामाण्यपक्षान्तरं न संक्रान्तरतिर्दृ श्रुतस्य प्रादिमूलत्वेन श्रुतिविरोधं
दीपयति । तुल्यकारणत्वादिति । बलीयः प्रतिपत्तेः निराकृतत्वात् सर्वदैव श्रुत्यनुमानप्रतिबंधात् स्मृतेः प्रामाण्य
पक्षसंक्रान्तिः । अपि वेतरेतराश्रयः स्यात् । परिच्छेदादीति उपरिष्टादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधमेवेतरेतराश्र

यमाह । परस्परविरुद्धे हि विरुद्धाप्यमिवादिवत् । अप्रमाणे यत्र दृश्येते तत्रान्येनैव निर्णयः । प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसाधनाधिकरण
त्वेन भावे ल्युटि सत्युत्वे नपुंसकलिंगत्वादेराः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमिति वक्तव्ये प्रमाणे स्मृती इत्यर्थी नेष्यामोहरति भवितव्यं
करणविशेषविवक्षायां चाभिधेयवल्लिंगवचनानुवृत्तौ ल्युटतादि दारणमिति डीपि प्राप्ते प्रमाणे स्मृतावितिप्रयोक्तव्यं
तन्निमित्तमुपपक्ष्ये भाष्यकारप्रयोगं समर्थयमानैरेवमनुगमः कर्तव्यः । प्रमाणमपवते पाति मूलमस्तां स्मृतिं पंक्ति । किं चैतद्
पतेस्तस्मात्प्रमाणस्मृतिरुच्यते । तत्र यद्यपि प्रतिष्ठिता किं लोपः प्रथमं भवेत् । यवो योपि भवेदेव वलादिप्रत्ययाश्रयः । न चैकाणि
श्रूयते न पलोपो न भविष्यति । य्वोर्वल्लीति पलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रयः । यदृष्टयोगविभागेन क्येतस्य च लुप्यते । वकार
अत्र प्रकारेऽस्मिन्नेवं लोपो हि वलादि भविष्यति । पलोपे च कृते कारोपः श्रुद्धः परिशिष्यते । तदेतावद्विकारस्य स्थाने तस्य पृक्ति
यतेऽस्त्रियां । अकः सवर्णे दीर्घत्वं परयोरन्तरंगतः । पूर्वेणापि ततः कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवतीत्य
को । यदृष्टाश्रुत्यप्रमाणत्वान्न स्मृतेः प्रामाण्यमिष्यते । सिद्धाश्च तत्प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्यकल्पना । तथा श्रुतिप्रमा

वा॰ स्मृ॰
२१

णत्वात्स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनं। तस्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः तदिदं विकल्पवादिनं प्रत्यप्रज्ञेन इतरेतराश्रयत्वं।
एकालवादिनस्त्वमतन्त्रा। तत्रान्यतः परिच्छेदाद्धि चेद्धेतुं तत्स्फुरं। भाष्यकारस्तु हि होज्यैवं तयोरेकैकमुक्तं वा न। तत्रास्वीन
स्यकंप्रमूलं कल्पं स्मृतेरिति। नैवाऽस्यं तामकृत हेतुं तदभिप्रायेणाऽन्यतः परिच्छेदोऽभिहितः। प्रत्यक्षतयोरपि च पक्षे तन्मितोऽतएव
श्रपत्वं तद्व्यतिरिक्तं प्रमेयदर्शनाच्चिम्भीपमानेध्वपि वान्यतः परिच्छेदः। स्वतःसिद्धतां प्रमाणत्वात् श्रुतेः स्मृतेः स्मृतिमूलत्वात्स्मृ
तेः श्रुत्यनुमापकप्रामाण्यात्कल्प्यमूलत्वात्। न तत्र प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनापत्तेः स्मृतेः प्रामाण्यं। तद्वलेन च श्रुत्य
प्रमाण्यं कल्प्यतः इतरेतराश्रयत्वमपरिहार्यः न चाध्यारोप्यमाणापि श्रुतेः स्यादप्रमाणता। न च तस्या असिद्धायाः स्मृतिप्रा
माण्यसंभव। मूलवंतं पराजितः प्रतिष्ठां तु मिच्छति। हस्तिनापादपो धीवरं तिष्ठेत विरदं सो। एवं तावत्स्मृति
प्रामाण्यं कल्पयत्येव तद्धारोपराजीयते। परा तु श्रुतिप्रामाण्यं गतमितरेतराश्रयत्वमालीयते। तदा तत्रापि प्रति
पत्तम्। तस्मृत्यप्रामाण्यापक्षपातिरपवादप्रमाणापाधारसासिद्धं नपराधीनत्वात्स्वसिद्धं स्मृत्यप्रामाण्यं तिस्मा

स्मृ॰ ४
२१

पं सिद्धमेवाऽप्रामाण्यं त्वस्मरणाश्रयमादितः। स्मरणमात्रमभिमापश्रुतिप्रामाण्यमश्रुतेः तेन प्रदायपरके। ननु श्रु
तावस्था पं श्रुतौ आपातत स्मरणमात्रं स्मृतेः प्रामाण्यं स्यात् तावत्तत्तेवलेन प्रमाणता श्रुतिः सर्वे दर्शनस्य वाद
प्रामाण्यं भवति न्यायतः परिच्छेदः। तेनैकत्र श्रुतेर्यथा प्रामाण्यादवसीयते। स्मृत्यप्रामाण्यतोऽन्यत्र स्मरणमात्राद्व्यभि
चारितान। एकैकमवधितस्मासिद्धमायेत्तोणदर। आनुपूर्व्याव्रजे तावद्यावस्तिद्धोपरः स्फुटः। तद्रेकेन मार्गेण दर्शयति
कल्प्यमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवकप्रमित्यादिपावस्मात्तीश्रुतिकल्पनमनुपपन्नं प्रमाणाभावादिति। द्वितीय
प्रमाणेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनादारम्यतावन्नेतव्यं यावदेव विरोधे तवादं सिद्धमितिवी। हि पवहहंद्रपं तरविधीयां
त्वनन्यगतित्वात्कसांनीतपरकावस्थानभेदाभावानुल्पवलतयाऽनवस्थितविकल्पाश्रपणकारणं
प्रामृपरित्यमेवयोऽन्यां श्रुतोऽनपेक्ष्यं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमिति॥ हेतुदर्शनाच्च॥ एतस्मिन्
प्रमाणतमूलहेत्वन्तरे स्मरणात्। व्यभिचारे द्विकोत्सर्जिरयापत्त्यनुमानयोः श्रुतिविरोधाद्दग्नप्रत्यक्षपा

हि स्मृतेः पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धात् कांश्चित् समूलां तयावश्यकल्पयितव्यास्त्वात्। कञ्चित्स्मार्तविकवि
स्त्रीभः कश्चिद्युक्तिविकल्पनं। प्रतिमाकारणत्वेन निराकर्तुं न शक्यते। स्मृतेश्च श्रुतिमयाप्याः कारणांतरस
द्भावः। न तु श्रुतेरन्तः सैव तद्विरोधेन बाध्यते। यद्येव वेदमूलत्वमनेकांतान्नत्वस्यते। तथान्यमूलतापीति
न दोषं कैतदुच्यते। यदुपपन्नत्वं चैतद्वेदवाक्यानुमानतः। दृष्टे हि सत्यदृष्टस्य कल्पना निःप्रमाणिका॥ अधि
करणांतरं वेति॥ सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनं। पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा। अपरितो
षस्तावत्प्रथमेनैव श्रुतिविरुद्धत्वे हेतुनासिद्धे बाधेनान्वाचयहेतुरतो वप्रयोजनप्रकारः। अधिकरणांतरे पुनः
पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्षः सर्वैकः पर्यायः स्मृतिबाधनापेतिस्वातंत्र्येण प्रदर्श्यते विरोधेन च न व्यासापास्मृतेरप्र
माणमारुत्वं तदेणतद्यागीनापवादांतरोद्भवः। वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति। अग्नीषोमप्रणयनार्थ
विसर्जनहोमकालसंबंधियजमानाच्छादनं वासोऽध्वर्युर्हरतीति मुक्तकमेवैतदाचरणानुमितं स्मरणं। एवं पूर्वह

र्त्विजो दानमाचरंतीति यूपपरिव्याणशांरकं पूर्वप्रवृत्तिशेषेण निर्दिष्टाध्वर्युहर्तृत्वं तथाचारानुमितं यैव स्मरणात् प्रतिपादय
ति। तत्रापि वेदमूलत्वकल्पना नोपपद्यते। कर्तृसामान्यतः प्राप्तत्वात् मतं मवपूर्वकारं। ऋत्विजो हि प्रयोगमध्यपातिनं य
जमानं प्रक्रांतकर्मावश्यसमापनीयं निश्चित्य समाहृत्य तत्कालभाविसंछदनं च विदित्वा कार्यवत्तावेलायामेव स्वलग्न
धान्यविभागमप्येतमप्रतकवत्स्वयमुत्पाद्योत्पाद्य नानि तान्यारोपानि अध्वर्युहननार्थेषाध्वर्युः संप्रयाचंते। प्रत्यक्षश्रुतिवि
हितदर्पणांतरनिदर्शनन्यायोऽहितत्वं च यजमानः स्वदूधानतोयेव प्रतिपद्यते भ्यः प्रपञ्चतीति रोषात् स्मृतिः प्रवर्जितास्मारि
ताद्या कार्यं वेदमूलत्वेनानुमीयेत। पूर्वं वद्धलोभपूर्वकत्वकल्पनमेवेति योजयितव्यमुपपन्नमिति निर्णयात् संदेहनि
वृत्तिः। इदं च भाष्यकारेण प्रदर्शयितानुल्पकारणत्वात् पूर्वत्रापि प्रदर्शितमेवेति योजयितव्यं॥ एतावत्त्विहाधिकरण
द्वयेपि वक्तव्यं॥ स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे दृष्टे पूर्वं निरूपिते। विरोधे सत्यपि स्यात्तु शंकामूलांतरं कथं। शाखांतरविप्रकी
र्णा हि पुरुषांतरप्रसक्तापि वेदवाक्यानि पुरुषधर्मानुष्ठानक्रमेणापि तानि वेदसमाम्नायाविनाशभयात्स्वरूपे

स्यानुपपन्नस्य योपनिबंधनहृदस्मानिविशिष्टध्वनिस्थानीयेनतेनैकपदेनोपात्तपिन्व्यसमानानिपिंगदस्य
पते। तत्र पदे वाक्यसमयाद्दिदृष्टसिद्धप्रकारनटराजिकथितंत्र्यारितमधुवारितं वा शिष्याः प्रतिपद्यंते न त वैवस्य त्वेकारत्वेकृता
न्यध्यापकस्थानीयानि स्वानुरूपवेदवाक्यसमर्पणमात्रकं स्वानि व जन्यापाराणि तिनितना त्वादिध्वनिमर्णवत्पो
रुषेरुषेयत्वेनभरिभवितव्यानि। वेदो हीदृशमेवापं पुरुषेयैः प्रकाश्यते। सपतद्धि प्रकाशयेत तस्मदृष्टि वैति तुल्यमा
रु। अनुश्रवणकालेतु संस्कारैरेवकेवकेः। नस्तेनतस्मारणे वीपंवेदो ध्येत श्रुति। तेनार्थकपपरिरूपोसस्तानाधीकच्य
तेस्रुभिः। पश्चिमाभिः समानासौकेनन्यायेन वाच्यते। स्मृतिशास्त्रं चपदेकंभवेत्स्य चिरदैवैरिकं। नस्तु केकं तत्तोन्या
निश्चवत्तारंगतामिपुः। कवैमेनापरणीप्रादिपरितस्तुतिमलिकाः। दृश्यंतेस्म नपः सर्वैपरेपनपनाहिस्तुन
दानन्मध्यपात्येकं वाकोकिंचिदपस्मृतिः। मलांतरोरूवंवकुंजिह्वानोनमवर्त्तते। बाधितावुस्मृतिर्भूत्वाका
वि स्यापविरापरा। श्रूयतेनचिरादेव शाखांतरगता श्रुतिः। तदातेकामुखश्च पापस्यानैष्यापिकमानिनः। बाधावाधा

बाधानवस्थानं ध्रुवमेव प्रसज्यते। यदैवं तास्सर्वे वेष्टनस्मरणां स्मृतीनां स्मृतिविरुद्धत्वेनोदाहृतं। एतत्तैमिनिनेव कुमारिलगु
नुपदेश्यापायपनिनाद्वापणगतस्मृतिमलत्वेनोदुंवरीमकरणे वचनाद्यापवितिनी नाम्नदीदेशेनेनितउमपत्रकासमी दृश्यते। निषे
धुनेवासमस्पिवेष्टुतंवेवाससः श्रीषेवासः स्नीः सामेनिरर्थितेतप्रसंगेनोदुंवरीवेष्टनवासमोपिमन्यस्मृतिम्लत्वमेवान्या
रव्यातं। ततस्तस्मृतिमूलत्वाहाधोदाहृरणंनमतु। किंकल्पएवहिन्यायस्तत्कल्पकस्य प्रमाणक। विरुद्धत्वे च बाधः स्या
न चेहास्तिविरुद्धता। नहिवेष्टनमात्रकं स्पर्शश्रुत्याविरुध्यते। यदिहद्विंगुलमधोविहुयोत्तरभागतः वेष्ट्यैतोदुंवरी
तत्रकिंनामनरुद्धंभवेत्। सर्वे वेष्टयितव्येतिनत्वेतत्स्त्रत्रकेरुद्धं च। नत्वस्मात्क्रियतेकैश्चित्कोशिमलेपवेष्टनं। परिशि
ष्टेपिपस्तत्रसर्वंतोवेष्टनंवदेत्तदुर्जितसमंतत्वेसोर्थवानेवजायते। लोभमलंतं चप्रतस्याः कल्प्यतेसर्ववेष्टनं। तस्त्वौम्
स्तुतंगसिद्धेतुमूलाग्रपरिधानेपो। अंतरीयोत्तरीयं पैरिदेयोषितामिवबाससी। स्मारेकौशेयनातीयेनोऽश्नातैकं गुणौर्विं
ना। मासवलोमाद्दिहस्पर्शः कुशीरे वांतरीयतेवेष्टितेधाऊ॰ प्रैः एवंवा समसापरीवेष्यते। ऊःशवेष्टनवाक्यनन्वकिंचि

वा:स्म:
२४

दृष्टलिङ्गकारणं। पतितपतनोपपातित्वेनेहास्य पर्वैणश्रुतेः॥ अर्थान्तरप्रमाणान्तरेणास्य प्रतिहन्यते। शान्तिपुष्ट्यभिचा-
रार्थीयेकत्र ह्यत्विग्गताश्रिताः॥ किं पास्त पापं समायांचे त्र्यहेवाली। प्रयोग वराः॥ न चापन्नपिषपत्तां विधिः शंस्यादिशास्त्र चरेत्। अ-
न्तोस्यापि प्रमाणान्तरेपुरुषार्थेन बाध्यते। न स्तेन यजमानस्य नर्त्विजामुपदिश्यते। सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो हि भोज्यान्नत्वमिदं श्रु-
तं। गर्भान्तरे निषिद्धं यदीत्तितान्नस्य भोजनं। तस्मैतद्युपनेपन्नादन्यन्तु तावधिद्दृष्टं। अग्नीषोमीयपसंस्थापार्के। तेवासति
राजनिः। सोपि कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत्। ननु चाशौचकाल्योपि धर्मपीडापेक्षया। अतः समविक-
ल्पत्वेनैव तस्यापि संगमनं। यस्य स्वल्पेन कालेन शुद्धिर्भोग्यान्नतापि वा। सकस्मात्तावतां शुद्धौ दीर्घकालसमाश्र-
येत्। एकरात्रं त्रिरात्रं वा शुद्धस्याशौचस्य चान्यः स्तुशुद्धिरन्नवर्जितं दशरात्रे कथं पुनः॥ पापस्य पोहि शुद्धत्वं धर्मपाप्लवमेव
वा। प्राग्दशाहात् कथं तस्य संदर्भस्य कल्पना। एवं मा कुप्यतु संस्थानादी सितान्त्यविशुद्धता। अशितान्नालीति वेत्यर्थं संह-
नेनावधारणं। स्यादेतदेवेन पः कालः पुरस्तात्परिगृह्यते। तस्माभावे वहोमस्यप्रागुदीदिव कालेन तत्। पुरोऽस

रोम४
२४

मविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः॥ न कश्चिदत्र पूर्वोक्तासदसत्त्वविरोधितां। न चानुदितहोमोक्तचुदितोक्तिरनर्थिका।
कैश्चस्यपर्यपारीनां नाभिरेकोक्तिकल्पना। इहस्वल्पेन कालेन शुद्धेः पौरीघकालना। न वृद्धेपदघाहानिस्मानेनापि निवापेतकेश-
प्रायं च तत्र पसंनाम्नपेतकथं च न। ननो। नंगीकृतेतस्मिन्स्याच्चदाक्यमनर्थकं। तेनेत्रेविषयान्यत्वान्न विकल्पो वकल्पने।
सचोक्तो धर्मपीडाख्यस्तत्र वान्हामवर्द्धनं। दंतजातानुजातान्यकृतचूडेषु चकृमात्। चितिक्रियायां देहकाहात्तत्र चान्हा-
मवर्द्धनं। तथा गौतमेनाप्युक्तं। एतांचकार्याविघातार्थं ब्राह्मणानां च स्वाध्याय निरसर्थमिति। अथवांतर्पदाशौचनि-
मित्तं किंचिदापतत्। तत्र शेषेणपाप्सुद्धिः तच्छेषो यं भविष्यति। न वहे पदघाहानिनिमित्तादागतान्यपि। पूर्वस्ये वहि का-
लस्य प्रसंग्रेन तदंगतं। प्रहृतो न पवक्तव्य दशहा त्रादिकोवधिः। आतः पतितमाशौचं सयाप्नोति स्वसंस्थापां। वित-
सरदशसंस्थापि तान्यहानिव्यवस्थितां। शक्नोत्येवपीठ्यतुमन्तराशौचमागतं। सुद्यप्युक्तो स्वदशत्वादितारिये तेप
आश्रुति। नत्वेवं भोजनस्यास्ति विषयावधिकारणं। तत्रोदर्यां च विध्यर्थः स्यादल्पावशस्तु तपा। तस्माद्यीहे वे यम्ये हे

१

धा०स्म०
२५

तृतीयो व्यधिकृतेः। अत्राप्यसंभवेऽन्यस्यैवेति चाऽरत्नौ पा। तत्त्रिपुत्रकरत्नानं भोज्यं संसोम कपेकृते। स्वापक मीर्यपे
वान्येऽमुख्यासंभवे हेतुकाः तथैव प्राणापौलपङ्क्तौ तत्र राजकभोजनं। हेनैव न प्रमाणात्वमुक्तमन्यप्रकारकाः। तथ्य बा
नापदिस्या त्यौ विश्वामित्रः श्वजाघनीं। उच्यते। एकं विनाप्यनुत्वानाक्षिपते गत्यसंभवात्। आक्षिपते नु तथापि त्वन्यत
विशेषस्यानपेक्षितत्वात् सामान्येनाप्यनुत्वानादि हि शेषश्च विशिष्यते। विशेषो त्वमेत निर्देषस्तो केदोषेतरो क्षिपा। तथा च
मनुनाप्युक्तमापद्रूमेगतं प्रति। तत्रत्यपापशेषाणामन्ते तत्फलं भविष्यति। कर्मणापेन केनेह सरज्ञना दारुणीं नवा
उद्धरेदीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेदिति। धर्मस्य प्रपन्नं तावत्स्वापद्विस्त्तो भवेत। ततस्तेन विष्णुद्रूपफला
वोन्यो भविष्यति। पत्युक्तौ तत्र राजकभोज्यान्नवचनं तत्कृत्यं तत्र भावे निर्दोषत्वत्तापन्नार्थमिति ज्ञापते। तत्रापि तु। प्रभुः
प्रथमकल्पस्य यो नु कल्पेन वर्तते। स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितं। इति निंदितत्वाम संभवकौ ज्ञातेरणा
पि लोकपात्रादिवत्तेन भोक्तव्यं। यदि वा कालत्वे वैषम्यादसत्त्वम धिक कल्पो। अथ प्रभेदस्य व ख्यानाद विशेषो व स्मा

स्म० ४
२५

पेते। ही चित्ता त्त मभो संस्पादरूकौ तत्र राजनि पूर्वं वृकौ ते त्वभोजनं नाममनः कुर्मेनिष्यते। पर्वेवा। श्राद्धभोजिनं स्वपया
वाऽमांसभक्षणं श्रोपसे विहितं धर्म्येन सर्वत्र निषिध्यते। श्रोतमन रेशाणं हि नियोगेन निषिध्यते। एकोद्दिष्टं सदैकैकां
न तु पित्र्यं कदाचन। तत्राश्राद्धभोजित्वनियमः स्वर्गापत्तिविज्ञापते। तथा षष्ठ्यष्टमी चतुर्दशी पंचदशीषु मांसभक्षण
मैथुनक्रियाप्रतिषेधात्। तथा हस्थुस्याप्यत्रकामचारो भ्राप्तेतदकरणानियमः श्रोपसे विहितः। यथाह। न मांसभक्षणे दोषो
न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषां भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला। इति। ननु च वाक्यद्वयदर्शनात् तत्तन्नियोगएव प्रकं पुत्तं। एवं तत्वे
कमेवदीति तान्नभोजननप्रतिषेधवाक्यं केवं मात्रकपात्प्रतिषेधति। तदुक्त (कोलं च प्राग्सीपामोपसमाप्तेर्निरूप
सेननिपृच्छतीति। तदुच्यते। स्वाद्वाक्यद्वयमेवैतदवधिद्वयकल्पितं। पूः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र संस्थितः। कौतराजकोप
ऐ व धिः पुनस्तस्यानेकत्वादेव कल्प्यते। द्वितीयाच्चाशयातु तादर्शना ज्ञेन गम्यते। अभोजनविधिर्नत्वं सरूपेण
न्योप्यान्तरालिकः। न हि प्रतिमनुज्ञाते स्यादनुज्ञातं तरं पुनः। वरणारम्यनुज्ञातेति वीर्धिकमनुज्ञया। यथाधर्पी वे

णोवेलायामेव सर्वयजमानेनपशोयपशोः । स्वपसनुतानमेवेतिनी । रोपमंत्रेप्रसवस्पेरेननरमीननयनभानानुतामकाशानेकिपेते । त
श्चेहन्कौ । नराम्नकावस्थानुतानभोजनानुलवनमग्नौणीमोपन्नम्प्रो । पुनरूमित्यवश्यंनियमेनप्रतिषेधं । नेतो । णावावारितस्मात्तार्थ
मेवगम्यते । प्रतिषिद्धाम्पनुत्ताचीवकल्पेनैवरुष्यति । पर्युरस्ताम्पनुतानंतस्मात् । रिशांयवस्थापा । श्रीदिनान्नविशिष्टाः । भोजनेनतिषमोहि
क्षेपेर्विम्पोविशीपवे । पाखा । मभोजनेनानुतानान्यथासूपपद्यते । अरह्णार्षप्रसंगीत्वान्नविधिक्षीपमिष्यते । एवंविषपनानात्वादवि
रोधारवाक्ष्ये । अष्टाचत्वारिंशदृवेदब्रह्मचर्यं च । णस्याविस्तृतावेवपत्तातारिक । त्योनपविवंधनादाश्रमांतरविषयसंभवाद्वाविरो
धाभावः । तथाहि । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं । स्नानमप्यांसमपोम्पलमगीकृत्यैतदुच्यते । गोनमेनापिद्वादशवर्षाण्येकवे
दब्रह्मचर्यं चरेदितिप्रथमकल्पमात्रगार्हस्थप्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पमतिवेदं द्वादशपंचदशवर्षसंख्या च चत्वारिंशत्सप
रिग्रहः कृतः । नत्वेवं शाक्यनेवकुंपेक्षपवादरूपेनणं । यदृस्थलेनशास्त्रेनिकर्तुतेषामर्पविधिः । नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वापरिव्राजकत्वापि
वा । नैरेवरूपंनहीनयातेनाद्रावेनदुच्यते । उपकुर्वाणकेनेवपापः कोलो वहुत्वनः । संप्राप्यतानस्पत्वंपविवेकः । स्त्रीपा
कल्पषः । सर्वोस्मानतिरिक्तेनच । ध्यापेनैव शोधितेऽ । स्त्रीकेरप्पाश्रमाचारैः गनिमिषणंगमिष्यति । ह्योष्पपनादपस्त्वाकः । प

रिनिश्चितकापरत्त्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । पाविवप्रतिदिनप्रयुज्यमानस्वकसामपुत्री
संगाकल्पमाख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानिफलानिकृत्वाधिकतपुहषेभ्योन्यानर्थकाप्रसंगान्व्याहृतानिजपध्यानमाकारिके
तब्रह्मचारी । पारिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठते । तान्यपिस्वाध्यायतहितापम्प्रमूपस्त्वोनमूपिष्ठानिभविष्यंति । तिप्रतिवेदब्रह्मच
र्यं पदेशः । पोशाकल्मिन्नेधाभिनपाशी । घ्नमेववेद्रनेतुम्पपमप्पधीस्पपयोपतिकालेतरर्षप्तानाभिषोयमपरिसन्पत्नहरणांतवे
नैनतस्वात्मपणोनगृहस्थोभवेत । नप्रतिहारदशाहपचत्वारिंशद्वर्षपक्षादनेनैवब्रह्मरोनपर्वपत्तोकमाविनिवानीवक्रमुनिवि
रुत्वैनौदोहर्षयो । ननेनैवक्रमुनिक्रमुसौविरोधोनोवरपपते । स्त्रत्वोरेवत्पसोदृष्टः । चिह्नानैवविद्यते । नेनावृपदिवाकृतिप्रणो
गोपनिरूप्यते । यदिवावाध्यमानत्वमुक्तेवाद्यस्यतो । अप्रति । एतहि द्वैमिनिनादितोषदे । शिना । जितासम्पः प्रतिपद्यते । पावेदेवन
स्रीकमिस्यतो । नान्यतमी । पुते । तावत्तपोविरहतेस्तोतानुष्ठानेनमिष्यते । श्रीहिषवादिप्तपिता । वेत्रमस्मक्रुतिविरिदतेषुपदि
कल्पिषावज्जीवमर्पकमेवपत्तमाश्रिमस्पवहरेत । नसकदातिदुरपुपालंभमाप्पदंगछेन्नाजनतप्तुतेत्यकस्यापि
पदिनामस्मृतिभवेत । नपापिनेवदोषोस्तिप्रुत्सर्पतनुतिष्ठानां । पानिस्मृतिवचनान्यर्थस्मावमोवप्रतिपद्यमाने

बा॰स्मृ॰
२७

ऽन्ताः स्मृतीरनुदाहरन्निव तित्याचाराणि तेषु स्मृत्यनुमानव्याजसोऽपि तत्प्रामाण्येऽपुरुषवचनमनपेक्ष्यमाणत्वात्प्रमा
णत्वात्प्रमाणत्वेन सुतरां विस्रंभणीयमिति ज्ञातुं विशेषेण ग्रास्यतत्राचैविज्ञायते। स ज्ञायोऽपि चैवं योजयितव्यः। श्रौ
तस्मार्तविज्ञाने विरोधे प्रत्यये दृष्टमपेक्षावर्जितं। यस्य चाये सत्येपमन्यवात्ते। ये वेषां दृष्टपेप्सया चैस ज्ञातप्रमाणगृह्णम
नुष्ठेयत्वसंदेवं यस्य यत्वपेस्यंतत्रा च प्रमाणस्यादिति। तदानीं तत्रव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते। ततश्च नतावच्छास्त्रतो। यो
यविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशंकायां सत्यामेवासंतनिराकरणाय हेतुः परिगृह्यते। न चैतत्स्मृत्यर्थानुष्ठानहानिः। यत्तु क
चिच्छास्त्रांतरे स्मरणमूलश्रुतिरपि प्रत्यक्षीभविष्यतितदोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्येवातस्मृत्येवन्यायेन
स्वशास्त्रविहितविरुद्धशास्त्रांतरगतमथवा संस्थानं। सत्ये वा त्रोमात्रिणात घाव ज्ञावं चेवृग्रहीष्यते। एवातुश्च वर्णाश्रमं तदा
स्मृत्वविशिष्यते। अतश्चैषश्रुतिस्मृत्यो विशेषोनेन दर्शयितेनासंजमेव वा ध्यत्वेन वाप्यसततुल्यता। पक्षापात्येता निचपी
विक्रिनगरहीतान्निकं चिन्निश्चधर्मकंचुकच्छापापतितानि लोकोपसंग्रहलाभपरत्वाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविप
रीतासंबद्धदृष्टशोभानि प्रत्यत्वानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबंधायपोजपोचरात्रपाशुपतशाक्यानि

राम
२७

ग्रंथावरिग्रहीतधर्माधर्मनिबंधनानि विषविचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादादिसमर्थकतिपयमंत्रौषधिका
दाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थगंधवासितजीविकाप्रायार्थांतराणि यदे
शीनि यानि च वाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनिबंधनानि तेषामेवैतत्श्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यां श्र
नयेरूपणीयत्वं प्रतिपाद्यते। न चैतत्कचिदधिकरणांतरेणनिरूपितं। न चावक्तव्यमेव गाथादिशब्दवाचकत्वबुद्धि
वदतिप्रसिद्धत्वात्प्रदर्शनार्थं लोकानकथ्येतायमप्रमाणता। त्रयीवेदैरेतिमतान्यभवेयुः। ब्राह्मणक्षत्रियप्रणीत
त्वाविशेषत्वेन वा मानवादिवद्वेदस्मृतिमूलत्वमाशंक्यस्य चैतत्सोपि श्रुतिस्मृतिविहिते एह विकल्पमेव प्रतिपाद्यते।
त्वाविशेषत्वेन वा मानवादिवद्वेदस्मृतिमूलत्वमाशंक्य सचेतसोपि श्रुतिस्मृतिविहिते। एह विकल्पमेव प्रतिपाद्येरन्
तेनयद्यपि लभ्येत स्मृतिः काचिद्विरोधिनी। मन्वाद्युक्तो तयाप्यस्मिन्नेतद्देवोपपुज्यते। महाजनपरिग्रहात त्वत्रयीमार्ग
स्थसिद्धस्यैव समंतविरोधिनः। अनिराकरणताससर्वोत्रधर्मश्रुद्धिर्नलभ्यते। महाजनपरिग्रहो न त्वपि श्रायतुगमादिचोतेपि
हि पांतराणेपेसं वरं स्वदर्शनेन। तत्रस्वल्पमात्रमेवैकैकं यत्र स्थानिमित्तं सर्वं यांत्वपितपितामहादिचीर्णानुपालि
तत्वात। यथा मानवादि स्मृतीनामनपेक्ष्य वेदप्रामाण्यमूलत्वेन प्रयुपगतंतान्प्रतिसुतरां प्रामाण्यस्यादिभिप्राय

तन्मूलत्वमेवस्वकं। कोहि दृष्टकुपादुत्सन्नानेवागमविषयेपन्नान्विषयमंकर्तुंततस्तत्प्रयावर्तिं चिकित्सितमपिकालेनैकोत्क्रि
यादिप्रमाणांप्रसिद्धं। गतेनतन्मस्यकशाखाविसंवादेपुत्सन्नशाखामूलत्वावस्थानमनुभवमुत्सकसततपाप्रतिभापात।
अतआह विरोधेत्वनपेक्षंस्यादिति।परंतन्यतावदेतेपांस्वपमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वात्संरंभप्रतिपन्नं।प्राकृत
नकत्वादिप्रतिपादनादरावपात्स्यैस्याद्वपिविज्ञापतेवेदमूलत्वपुनस्तेतुल्यकत्तत्वासमपेक्षत्तपावमातापिरहोपिदुष्ट
पुरुषवक्तास्युपगछंति।अन्यथास्मृतिवाक्येमकमेकेनस्मृतितथेनेनस्यंविरुध्यते।यथाचादिवचनाविनुकत्रिपपरमदा
नादिवचनवर्जमर्वागपेक्षस्मृतिविक्षास्थानविरुद्धानि।तपोमार्गायुक्तितविरुद्धाचरणेस्मृदुष्टादिभिःप्रणीतानिश्रुपीवत्यैर्म्यप्रत्र
चतुर्थवर्णविश्वामित्रप्रापेभ्योप्याग्रतेभ्यःसमर्पितानीतितानिनवेदमूलत्वेनसंभाव्यंते।स्वधर्मव्यतिक्रमेणकेनचित्स्मृ
पेणसताप्रवर्त्तत्वमतिग्रहेप्रतिपद्योसधर्ममुपदेक्ष्यतीतिकःसमाश्वासिः।उक्तंचापरलोकविरुद्धानिकुर्वीरन्नतस्यनेता।
आत्मानंपोतिसंधत्तेसोन्यस्मैस्यात्कथंहितइति।दुष्टादेःपुनरपमेवातिक्रमोत्तेनकाम्युद्भूतेस्थितः।पेनैवमाह।केचित्कलु
षितानिपानिलोकेमपिनिपतंतुविमुच्यतांतुलोकेरति।सकिलत्तेलोकहितार्थंक्षत्रियधर्ममतिक्रम्यब्राह्मणत्वंसंप्रव

र्त्तत्वंप्रतिपद्यप्रतिषेधतिक्रमात्समर्थैर्ब्राह्मणोलनुतिष्ठंधर्मंब्राह्यजनानानुशासनधर्मपीडामप्यात्मनोगी।कत्यपरानुग्रहं
रेणतवानिति।एवंविधैरेवगुणैरमूपते।नदनुसारिणश्चसर्वएवस्मृतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेणचग्रंथप्रामाण्यवाधना
नस्येषापर्वोक्तेनन्यायेनस्मृतिप्रतिवद्धानांस्वमूलस्मृत्यमानसामर्थ्यमस्ति।नचशाखांतरोत्सादःकदाचिदपिविघतेप्रा
गुक्तादूषणंस्यात्वान्नचैषांदृष्टमूलता।नहिपयोपनयनादिस्मृतीनांशाखांतरेणतस्मृतिसंवाद।एवंचैत्सकरणतद्वेन
मूढसंप्रदानकदम्नांनांसंवादःसंभवतिमूलांतरकल्पनंचप्रागेवप्रत्याख्यातं।लोभादिकारणंचात्रबहुवान्यस्मृती
पते।यस्मिन्सन्निहितेदृष्टेनास्तिमूलांतरानुमा।शाक्यादयश्चसर्वत्रकुर्वाणाधर्मदेशनंहेतुजालविनिर्मुक्तांनकदा
चनकुर्वते।नचैतैर्वेदमूलत्वमुच्यतेगौतमादिवत्।हेतवश्चाभिधीयंतेयेधर्मादूरतःस्थिताः।एतएवचपेतेषांवा
आत्रेणापिनार्चितं।पाखंडिनोविकर्मस्थान्हैतुकान्वकवृत्तीन्।एतदैववपंप्रयाएवहिमन्वादिभिःपरिहार्यत्वेनोक्ताः
पावदेववात्यास्मृतयोयाश्वकाश्चकुदृष्टयः।सर्वास्तानिःफलाःप्रेत्यतमोनिष्ठाहिताःस्मृताः।तस्माद्दूर्मप्रतिश्र
पीज्ञात्यमेवजातीयकंप्रामाण्यंनानपेक्षंस्यादितिसिद्धं॥ ॥शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेत॥ एवंतावत्सुरुपार्थस्य

वा.स्मृ.
२९

तीनां अविरोधे विरोधे च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे निरूपिते स्मृतिकर्तृपठितोपवीताचमनदक्षिणहस्ताचारस्मृतीनां
षडुश्रुत्यर्थमध्यपरिसितीनीनां विरोधाविरोधमात्रमेवाविचार्य तन्निर्णयेन तत्कृते एतदधिकरणेन च प्रमाणत्वाप्रमाण
त्वसिद्धिः। कथं च न विरुद्धत्वं कथं वा न विरुद्धता। श्रुत्यर्थविगुणत्वेन न च भावेन चेष्यते। परिपतोपवीतादीनि क्रतु
मनुप्रवेशरूपमानानि चोदकप्रयोगवचनाभ्यां परिगृहीतेति निराक्रियन्ते। वा तत्रो विरोधः। यदि पुनराननुगुणं स्वकरणादि
पठितवत् स्मृत्यनुमितवाक्यसंयोगेन क्रतुमनुप्रविशन्ति। न च परिगृह्यते। तत्किंचिद्धर्मं तेन तेन न विरुद्धानीति। अ
त्यन्तदर्शनेऽसत्यपि विरोधे प्रमाणप्रमेयबलाबलत्वविसंवादात्संदेहः। तथा हि। श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे तावत्तमेव बलाब
लं धर्मिधर्मविरोधे च धर्मिणो बलवत्त्वात् गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति। न चेह स्मार्तैः कस्यचिदपि श्रो
तस्य पदार्थस्य बाध आशंक्यते। क्रमकालपरिमाणानि तु समस्तपदार्थधर्मत्वेनाविश्चितानि। तत्र यदि च प्रमाण
बलाबलं स्यात्ततो बलवच्छ्रुतिप्रमाणकत्वात् सर्वेऽङ्गभावेऽपि क्रमादिभिराचमनादीनां बाधः। प्रमे
यबलाबलत्वे तु पदार्थधर्मेभ्यः क्रमादिभ्यः पदार्थत्वेनाचमनादयो बलीयांसः। इति स्मृत्यपि स्वसाध्यप्रमाणं

स्मृ.४
२९

पूर्वबलत्वेऽबलवद्ग्रहणप्रापणमपि स्वरूपेणाङ्गत्वेनात्क्रमादीनेव बाधिष्यन्ते। किमुत क्रमविरुद्धत्वं कर्तृधर्मस्मृतेरपि। न तत्र
पदार्थक्रियायां हि स्मृतेः किं चन हीयते। यथैव हि तानुक्त्वा वैलक्षण्यपि क्रमत्वादिभिः शमाद्यापद्यते पौर्वं तः शेषाः प्रमीयन्ते तेऽस
वैशेषिकधर्मभावेन प्रार्थिताः स्वेच्छभावेन सहानारम्भे वाद्याधीते स्थीयन्ते। स्मार्तानपि च स प्रयत्नाच्छ्रुत्या चापि तावत्
स्यन्ते भावनाभावेः पदैः साधनं च भावना। कथं भावापेक्षितानपूर्वोपकारस्य नित्यता। नयो प्रयोगं साध्यत्वात्तथा चेत्किं चि
धेनकेनचिदपि प्रमाणेन प्राप्नोति तत्सर्वमङ्गं भवति। तस्मादाचमनादीन्यपि पठितप्रयोगाङ्गानि। यत्पुनरुक्तं भिद्यते
न शास्त्रपरिमाणत्वात्पदार्थोऽभ्यधिको भवेत्। शास्त्रितं परिमाणं हि कोऽतिक्रमितुमर्हतीति। शास्त्रेण हि पदार्थानां
परिमाणं विधीयते। क्रमेयत्तापुनर्निर्माणरूपं न देहवाध्यते। दाम्पत्यं स्त्यादिषु कृत्स्नांकालेयत्ताक्रमास्थिताऽनाय
दानाः प्रविनीतो हि वाऽथेरन्स्मार्तलौकिकाः। सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालान्न विप्रकृष्यारन्ति प्रयोगवचनेन त
त्परिहितं तत्र स्मार्तशिष्टलोकाः। सर्वे हि यावत्प्रमाणकं पदार्थानुष्ठानविक्षेपार्थास्ति यो हि हस्ताधीनविलम्बिता
नुष्ठानाच्च प्रधानप्रत्यासत्तिर्बाधमसंगः। समस्तप्रयोगकालास्य घट्ठीत्वमर्थान्दिनोदयोतिक्रम्यरन्। क्रमस्तु पः

श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिकक्रमैरवगतः सर्ववैदिकपदार्थरूढतत्पाविलनानाप्रमाणप्रमितः सन्नन्यथात्वं श्रुता
दिभिर्भिन्नाचमनव्यवधानात्प्रधानाप्रतिपद्येत। एवमापामलस्नानप्रवीतपुनःकृतस्यव्यवधानेपियोजनीयं। योत्वसावंत
राल्लात्कः पदार्थनिर्मोणपावधारणीयं। ततस्त्वप्रथमापरिकल्पितयोः क्रियतेतदा। तस्यक्रमप्रमाणं हि तत्श्रुत्याद्यवग
म्यते। उक्तप्रमाणमवाणस्यक्रमस्यनान्यदृष्टिर्किंचित्प्रमाणमवकल्पते। तथाश्रुत्याद्यवगतप्रचयविधि ह्ययदार्थपरिमाणा
मवश्यमवधार्यं दिभिर्विस्मृतसमस्तपदार्थनिर्मोणपावधारणीयं। ततस्त्वप्रथमोपरिकल्पितश्रुत्यालग्नस्यान्तपदार्थे
नुष्ठानेनपूर्वावधारणाप्रशान्तसमस्तकृताकृताकृतत्वाः निरूपणात्स्मृतिजन्यैवगुणपाशकस्यसंस्पर्शकलेन तत्त्वसार्थनिमि
त्तसंस्कारापावधाभावात्पूर्वदौर्लभ्येन रूपकृतलाभप्रसंगात्। तद्याविष्यावत्सर्वसाद्यवादादि धेर्गतं। न्यूनत्वावक्षमयावश्यं
विरुद्धं बाधते स्मृतिः। परिमितश्रुत्याद्युपदेशानिर्देशात्मनात्वस्मारणस्यत्वाद्यानतस्मृतिरिक्तांगशास्त्रावकाशः। सहक
र्तव्यताव्यगतेषु चपदार्थेषु सर्वान्नकानात्वस्मारणस्यपश्यानेवा व्यंताश्वस्त्याकालविप्रकर्षोभवति। तावन्मात्रमेवप्र
योतावगतेपावचनेनानुमन्यते। शक्यत्वसंस्मरणमात्रेणापिपद्या सोपंकृपीततदस्यप्रयोगवचनविधिर्नसहेत।

त। तस्मात्त्रिविधस्यापिशास्त्रपरिमाणस्यान्यथाकरणात्वाचमनादिस्मरणमविरुद्धमिति तदुच्यते। अपिवाकारणा
ग्रहणेप्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति। तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येतिवासमाप्तिः। अनंतरसूत्रे विप्रतिपत्त्युपात्तविरोधाभावेपि लुप
प्यमानत्वादिह वप्रक्रांतविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वात्। उपयोगासक्ता वैषिकाः कास्मि इदं तु षष्ठेनात्तेर्गोणभूय
संबंधात्। अपिवाकारणाग्रहणेदं इत्यस्माद्देवं न दृश्यते। तस्मात्त्वाचमनादीनां केनचिच्छ्रुतिविरुद्धता। विरोधिन्याजितश्रुतिमूल
त्वस्मरणस्यमूलानुमितंनामैति संभावनो ऽस्मिन्स्मात्रेणोपस्थापनातेनशास्त्रेणैवप्रयासेन निराशंकमप्रमाणत्वं निश्ची
यते। पत्रतु लेख्याप्रत्यक्षकारणंनावलंब्यते। अंशतानन्दयमूलत्वात् श्रुतिस्तत्प्रमाणताः। यथाचमनादिस्मृतेः कामक्रो
ध लोभमोहद्वेषमानलज्जादिकारणं किंचित्प्रमाणत्वं स्मृतेश्रुत्यानबाध्यते। इयत्ताक्रमकालाद्यस्मृतेस्त्वाद्बलवच्च
राः। पदार्थधर्माभावात्तु दुर्बलत्वात्त्वबाधकाः। ननुचपूर्वं तत्स्मारविलीनत्वस्मारणंबलाबलमेवप्रमेयबलाबलात्तथापत्त्वेन
प्रतिभाति। उच्यते नैवता हि श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता। बलाबलं पश्चात्त्वाज्ञाप्रमेयबलाबलद्वारिका हि सा। प्रमेयप
रागंहिविरोधमात्रे प्रमाणाविरोधबुद्धिर्भवति। तद्यस्यामेव बलापां विरोधोदृश्यतेतयोः प्रयोगयोः स्वरूपस्वं

वा:स्मृ
३१

तस्मात्सर्वबलाबलं विषयं पदार्थधर्मित्वाद्दौर्बल्यं प्रबलनिश्चितं । न नेषां श्रुत्यर्थबहिर्भावः तत्पश्चात्स्यागच्छति । पदार्थत्वेन येषां
च बलीयस्त्वं निरूपितं । न स्यात्तेऽईलत्वेन पुनस्तत्स्वपतीयते । निःसमेवाप्रमाणं पुनरेवं बाधमर्हति । आपेक्षिकं वा प्रमाणानां तु स्वा
त्प्रमाणमपि तत्र । न च प्रमेयपदार्थदौर्बल्यं बलीयस्त्वनिबंधनं । आप्रमस्मृतिप्रमाणात्वं प्रमाणस्येन बाध्यते । न च प्रमेयपदार्थदौर्बल्ये
समपिष्टश्रुतिवाधुनं । तावृत्तामं रतेऽश्रुत्वा स्मृतिस्तां नेव बाधते । एतद्देव श्रुतेः पारर्थ्या वेऽर्थ स्मृतिर्वेपा । महास्मृत्यापि
पिपाकाचिल्लप्राक्काबाधितुं श्रुपिः । पुरापमाप्रिहेतुस्त्वविरोधस्तत्र त्येकार्पणोः रहतुद्यमप्येतत्कास्तितेनाविरुद्धता ।
कालेपत्ताक्रमाणां हि सर्वानेप्राप्रिश्चते । सुतेघन्यप्रमाणेपि पदार्थः पूर्वमश्रुत । प्रान्तेषु हि पदार्थेषु क्तक्रमः पश्चा
दपेक्ष्यते । पदार्थप्रेक्षसेक्तप्रः केन पश्चाद्विरुध्यते । परिमाणानपेक्षार्थमविस्मरणात्सिद्धये । स्वपमाणोच्यते प्राप्तैः
स्मार्त्तैः सह तद्विष्यते । नक्केनचित्प्रमाणांगं येन पदार्थपत्तापरिच्छिद्यते । तच्च यदि तेन विनान्येऽसमस्तपदार्थास्मृतिर्हे
तवो न स्युस्तत एतदर्थे कं कारणमिति परिमाणमप्यपेक्ष्यते । तस्यामपित्वत्स्वाध्यायपथ्यश्रोते तत्रापि परिमाणम
परिसमाप्यसमार्थ्यापर्यन्तमाप्रितपदार्थगतपरिमाणम्बेधारणमाश्रीयते । तपास्मृत्यावारपर्यन्तावगतपरिमाणमा

स्म ४
२१

अपि प्रयतनरतिनिरोधं त्वकालोपि चप्रयोगांगं सर्वाति तस्यो प्रितः त्यते । स्मार्त्तैः सह चसाहित्यमाश्रुत्यत्वं वाप्रपत्स्यते । कालो
त्यर्पप्रधानस्य सर्वांगसहितस्य पः अंगैरविप्रकृष्टत्वमीहत्यस्यैव चोद्यते । तस्मात्घलिंचन प्रमाणक सर्वपदार्थप्राप्त्युत्त
रकालोपस्थितसंबंधः कालोपिनेव सर्वोपसंहारविरोधी इति तेपुक्रमकालपरिमाणेषु अदर्शनाद्विरोधस्यतु च्यते
पद्यतेषाचमनादिषुक्तिप्रमाणेषु दर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थयोजना । अपि चाशेषेच पर्तोपवीतादेर्नस्वंगोऽपदार्थता ।
सर्वत्यांगप्रधानार्थितेनतन्मध्यापकं र अंतरंगेन हि तु सकृदेणाव्यवधानं भवति । न सर्वप्रणातेन विद्धं त्वायशवेदमकृत्वा
चामतिस्तुतिमिद्धिमेव करोति । निसवक्तुं शक्यते तत्रावेदिरेव स्वनाचम्य कुर्वतो विगुणो भवेत् । तामेव सगुणां कर्तुमु
ह्यानव्यवधास्यते । इममेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं नेथेवंजातीयका धर्माः पदार्थानां व्यवधातारो भवंतीति । इतरथा
स्वांगप्रधानार्थत्वेऽनाश्रीयमाणेऽस्य स्यादयवचनमेवैतत्स्यात्तस्मादाचमनादीन्हेर्मूयां दर्शपूर्णमासानांक्रतुभिःसं
स्कृते सति । पश्चात्प्रक्रमे पत्नीकालत शास्त्रविरोधिता । नत्वितरपत्नोपवीतस्युराहतेभ्यां दर्शपूर्णमासाविष्वव्यप

बाःस्मृ॰
३२

तिदेवलस्मृतिमेवतत्कुर्वतरतिकृत्वंप्रत्यक्षविधानाह तथाकाठके । नारम्भविधिनासर्वपतगजपञ्जनपाञ्जनसंबंधोध्यापना
नाध्यापनसंबंधश्रूयते । प्रसृतेनवैयज्ञेनदेवाःस्वर्गंलोकमायन्प्रसृतेनासुरान्पराभावयन्प्रसृतोहवैयज्ञोपवीतिनोभो
पवीतिनोप्रसृतोनुपवीतिनोयत्किंचब्राह्मणोयज्ञोपवीत्यधीतेयजतएवतत्तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्यजेतवायज
स्यप्रसृत्याइति । तथाचमनविधिरपिदर्शितस्तत्रैवविश्यहस्त्रावन्त्यस्मृत्त्रिराचम्यद्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरप
स्कृत्वाप्राङ्मुखोनाःस्वाध्यायमधीयीतेति । यद्यपिब्रह्मयज्ञप्रकरणेश्रूयते तथापिवेदोच्चारणसर्वधाकर्मांगत्वेनापितत्व
तत्प्रमाणंसर्वप्रत्यानांमेवतत्प्रयोगित्वात्तदंगंभवति । तथाचनेत्तोमेनो । छंदोमंवंतीतिप्रश्नाप्रावमनप्रतिषेधात्पमेवावधा
र्यते । दक्षिणाचारत्वंतुपञ्चालत्वविधानेनस्मात्सव्यांजलितचोरनात । तस्मादेवेतिवर्त्तेननान्यत्राग्नंक्वतेपितत्र । तथाचपथावे
दक्षिणतःपाणिरेवंरेवपञ्जनमितिप्रागुदक्प्रवणविधिपरोक्तोवैदेपवञ्जनघटांगत्वोचित्याद्युपमानमवक्लृप्यते । तेन
नाम्नात्रैकमपिविशेषबाधयोग्यमितिसतुराहहरणानि । तस्मान्नैवतरदक्षिदिर्विधिकरणांनरंस्वकाणिंतुसर्वविधिकरणत्वेपप
रिहारत्वेनव्याख्याताति । पक्तहिवेरविहितंनैवबाधतेशिष्टान्वावेदविदोनकोपपदि । विहाराणमपंक्तीकरणावेशप

एम॰४
३२

ध्यानाभ्यासाहिंसामस्वचनदमदानस्याऽरितद्वैद्वारिभाषितंममाभ्यासात्वेनाविरुद्धमितिचेत्तन । प्रामाण्यपरिमाण
त्वात्परिमितान्येवहिचतुर्दशाष्टादशवाविद्यास्थानानिधर्मप्रमाणत्वेनशिष्टैःपरिगृहीतानि । वेदाःषडंगा
नि साङ्गशधर्मसंहिताःपुराणन्यायमीमांसाःशिल्पसादंत्रीतिसंहितकानि । नचैषांमध्येवोद्वाहंतादिग्रंथाःस्मृताःपरिगृही
ताबाःप्रतिकेपुकरूपेणएवंशास्त्रार्थगोचरयुरन्यत्क्षिपतेतस्यधर्मप्रमाणता । तथाचप्रायश्चित्तादि
नकालेपिवाक्यमालोघमन्यकीवक्लृप्तंवाम्नाकंस्तवंचोदापमन्वादिसंवादिप्रायश्चित्तंतदघातः । ननुकिंचि
दपिधर्मार्थप्रतिपद्यते । वेरैनैवाम्यनुद्दप्यतापेषामेवप्रवक्लृप्ता । नित्यानामभिधेयानांमन्वन्तरयुगादिषुतेषा
विपरीववैवक्लृप्तंधर्मसंहितानां । वचनानिप्रमाणानिनान्येषामितिगम्यते । तथाचमनोर्वचःसामिधेन्योभवं
तिशुश्रूषविधेर्जीवोषेपश्रूयते । मनुर्वैयत्किंचिदवदत्तद्भेषजंभेषजतायाइतिप्रायश्चित्तायुपदेशवचनं । पापव्या
धिभेषजं । नचैतच्छ्रुतिसामान्यमात्रंनिर्विशेषंसंभवाप्यहेत्यद्युपरिवत्यस्मिन्मनुर्मन्वन्तरेसदाप्रतिमन्वंत
रचैवस्मृतिरन्याविधीयते । स्मृतानश्रमनजीनितंकेल्पेकल्पेचतुर्दश । तेनतद्वाक्यवेपानां[illegible]वास्ति

वा॰ स्म॰
३३

मवगानदुक्तिकापनाहेदेनानित्यो नो भविष्यति । प्रतीयते भवं तस्य नेम सर्वे राघो दश्यार्थिनः । आदिमत्वं च वेदस्यानन्तद्वी
तवं धनात् । उक्तं च । पृथक्त्वेन तु लिंगानि तेनानाह्य पारिणपर्षदे । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु इति । इतिहासपुरा
णं । च कृत्रिमलेनानित्यत्वं । तथाप्यकृत्रिमे वेदे तद्वृद्ध्यालेन संमतं । एवं तु पुराणेषु यत् । तत्कर्तादरा नगवाधीयते वेदसामवेद
मथर्ववेदं चतुर्थम् इतिहासपुराणं पंचम इति । तेनाप्रतिकल्पमन्वंतरपुराणानि पतनि त्यस्माषि नामाभिधेयकृतेन भवि
ष्यास्थानकाराः । वेदेषु मंत्रार्थवादेषु रूपं तेन स्मरणात् स्वेव विधा स्थाना निगमत्तानांगत्वेन संमतानि । तथा च श
ब्देदादि विहितपदार्थांगत्रेषु प्रायश्चित्तविधिशेषान्विधायपपद्यविताना इति प्रायश्चित्तं तदविदधन्नैमित्तिकवद्विहित
स्य । तिविहितविनष्टे देशेने व विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि प्रसक्तस्य वेदविहितेसर्वेतानम् । तद्विशिष्टत्वादविता
तमूलत्वेनानभिधेयमेव स्यात् । पवित्र स्मरणं वेदमूलं नयप्र निबंधनानाम विहितानवेदविशेष पूर्वं कृत्वेन स्थिता
नां प्रामाण्यं नाश्रीयते तथा च स्मृतिर्वावितानमूलं किं चिद्यते क्रियते इति तद्धि नष्टप्रायश्चित्तविधिर्नैवोपपद्यते ।
तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानीति कमात् अवस्थितानि ते रेवतानि धर्मः प्रमाणं । एवं ज्ञात्वा प्रविहितानां

एम॰ ४
३३

वेदाच्चेतरस्मादिपूर्वकात् । मूलेदेरणाधिगताद्यपि धर्मतानं न संमतं । तथापि तिर्यक्तं न वेदोक्तमर्थावृष्टा । शिष्टाः संवादि
पि वाक्येषु तेष्वतेधर्महेतुता । स्मर्यते च पुराणेषु धर्मविप्लुतिहेतवः । कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति । यथा
कृतकर्षं रसु वर्णादिषु दृश्यते । यद्वीजं तदपि व्यक्तमस्मात् स्यात्वाज्जीयते । तेन कर्मानुरूपसामान्यतो दृष्टो व्याप्तिबला
त्तदभिप्रायकल्पितधर्माभासमध्यपातित्वं तन्मूलमप्रतिष्ठमादिदं तिद्वेदास्तीर्थं वद्नुभोत्यपमाविक्रमणीपं चतन्त्रा
वोपलब्धं भवति । स्ववृत्त्यर्थाद्वस्त्विरिणीतधर्मेषामत्योनोपलभ्यते तावद्रागात् यं भवेत् । परादयास्त्रान्तरेणैव सोऽपि च स्व
च्छोवधार्यते । तदानीने व तिहत्वादितरस्यात्स्वयुक्तं । तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तेनिर्वेधनेन धर्मप्रमा
णत्वेनाध्यवसितव्यमिति ॥ पत्वेत्तरु अपि वाकारणान्वेषणं प्रयुक्ता निष्प्रतीपरीक्षितिस्त्वं ॥ अत्र सदाचारानुदास्य स
त्रिवर्गसिद्धयेविचार्यते । तद्विपरीतं संकीर्णस्यूर्वहादिषु विशेषप्रत्यक्षादिवेघातुरवदविक्रमणीपचारितत्वात् संभा
व्यमानवेदमूलत्वात् धर्मसंशयं दर्शयित्वा धर्मस्यप्रथमूलत्वादनपेक्ष्यमनपेक्षं स्यादित्युपर्युक्तः । एतच्चिवविस्त्रामि
रोधत्वनपेक्ष्यमितिस्तन्न्यायानुसारेण । सदाचारेषु हि दृष्टार्थधर्मप्रतिक्रमः । स्मार्तसंचप्रजापतीद्रवसिष्ठविश्वामि

वा.स्म.
३४

त्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतीनामद्यतनानां च। प्रजापतेस्तावत् प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितरमिति। अगम्यागमनरूपो धर्मव्यतिक्रमः। इन्द्रस्यापि तत्स्थानस्थस्य च नहुषस्य परदाराभिगमनलक्षणो धर्मव्यतिक्रमः। तथा च वसिष्ठस्य च पुत्रशोकार्तस्य जलप्रवेशात्मकात्मत्यागसाहसं। विश्वामित्रस्य चण्डालयाजनं। वसिष्ठवाक्पारुष्यप्रयोगः। कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य विचित्रवीर्यदारेष्वपत्योत्पादनप्रसंगः। भीष्मस्य सर्वाश्रमव्यतिरेकेणावस्थानं। अपत्नीकस्य च क्रतुप्रयोगः। तथा धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठस्यापि पाण्डुर्जितैर्धनैरिज्यनक्रिया। तथा युधिष्ठिरस्य च कनीयोविजितभार्यापरिणयनं आचार्यब्राह्मणवधार्थानृतभाषणं च। वासुदेवार्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृरुक्मिणीसुभद्रापरिणयनं उभौ मध्वासवक्षीबाविति सुरापानाचरणं। अद्यत्वेऽपि हि अहिच्छत्रमथुरानिवासिब्राह्मणीनां सुरापानं। केसर्यश्वाश्वतरपश्वुभयतोदन्तप्रतिग्रहविक्रयव्यवहार। भार्यापत्यमित्रसहभोजनानि उदीच्यानां। मातुलदुहितृविवाहः। संदीस्थभोजनादिदर्शनं दाक्षिणात्यानां। मित्रस्वजनोच्छिष्टभोजनं सर्ववर्णस्पृष्टस्य ताम्बूलादेरन्तरवसानाचमननिर्णेजकधौतवस्त्रपरिधानव्रतस्नानहस्तादि

राम ४
३४

रित्त्वमहापातककार्यपरिहरणादिष्वप्येषामतिस्थूलान्निष्प्रतिरूपजातिकुलाचारस्थितस्य धर्मव्यतिक्र-मणानित्वं नन्नभेदानि सर्वत्र विज्ञानहेतुदर्शनाभिप्रायेणैवं संभवन्तीति नैवं जातीयकमिश्रसदाचारस्यमेतत्प्रामाण्यव-सायसंभवः। किंच कौशिकशापेन सदाचाराः सदाचाराश्रितस्तु ते। इतीतरेतराधीननिर्णयस्यादनिर्णयः। ननु सदा-चारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मर्यते। आत्मतुष्टिः स्मृता न्याय्या धर्मे सा चानवस्थिता। यथा भक्ष्याभक्ष्यवैचि-त्र्येणाश्रमाश्रमेभ्य यहि न क्रियानुष्ठापिता मात्मतुष्टिरपि विचित्रैव भवति। तथा हि। कस्यचिच्छ्रोत्रियस्यापि ते तुष्टिरपि भे-पिष्टकमिश्रितशाकस्य स्वयं कुहेतुः किं चेद्ब्राह्मणादृष्टेन। तथा च पञ्चास्नाहमादिसिद्धं धपदेतु तुष्यन्ति हि द्विजाः। तेभ्य एव तु-यतेभ्यः क्रकचाः कुष्यन्ति पीडिताः। तथा। अस्नात्वा भोजनेनापि तुष्यन्त्यस्नेहिनाः तदा। स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणा-त्यस्तु तुष्यति। अन्ये तु सम्यल्लौकिकेन तस्मात्तत्करूप्यते। ततश्चानवस्थितत्वाद्यथैवात्मनस्तुष्टिरेवदेव तेन्मनुवचनेके-मप्यकरूपत्वेन तत्र्यः। एवमेवाचारेभ्यश्च साधुनामित्यितदपीति। स्वयमतोऽनन्ताध्यवशिष्टाचारप्रमाणानां। वदू-तोऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः। स्मृतिकारवचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः। शिष्टस्त्वापायन्याहितं न पु

वा.स्मृ. ३५

ष्टाः स्वार्तं त्रेताग्रव्यवहरमाणाः दृष्टा भवेयुर्न शिष्टाः। न च तेषां स्मृतिमूलं व्यवहारस्य दृश्यते प्रादेशस्यासंदेहात्
पि स्मर्यते न च स्मृतो ध्रुवं। तस्मान्निर्मूलत्वादनपेक्ष्याणि शिष्टाचरणानीति प्राप्ते अभिधीयते॥ अपि वा कारणाग्र
हणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति। दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् धर्मत्वेन
हतान्यपि शरीरक्लेशोपनिस्रुवार्थं वा प्रयुज्यन्ते। अर्थार्थं वा न तेष्वस्ति शिष्टानामिव धर्मधीः। धर्मत्वेन प्रपन्ना
नि शिष्टैर्यानि तु कानिचित्। वैदिकैः कर्तृसामान्यात्तेषां धर्मत्वमिष्यते। प्रत्यन्यान्निजपेक्ष्याहोमामास्तुपस्थानस्यस्त
था। शक्रध्वजमहोपयात्रादेवतायतनेषु च। कन्यकानां सर्वासां चतुर्थ्यां द्युपवासकाः। प्रदीपप्रतिपदानमोरका
पपापस्नानग्निपक्के माघसप्तमी पूर्णमासी फाल्गुनी प्रतिपदसंती [illegible] नियमक्तिपामाणेन शा
स्त्रारते किंचिदस्ति। स्मृतिकारणमात्राचाराश्च ते साधूनां देशजातिकुलधर्माश्चोपरि दृष्टाः प्रमाणमिति
वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यन्ते त्रेधा [illegible] पूर्वोभोजनात् [illegible]
देशनगरोत्सवप्रामाण्यपाश्रयणं। वेदेपि च महाव्रते [illegible] [illegible] पते। यदेवे

एम४ ३५

प्रतामहस्त्रा विहितानि प्रत्यक्षा [illegible] तिमहश्च वाच्यो [illegible] सिद्धिः [illegible] पत्तुपरिमितशास्त्र [illegible] धू
मेपो [illegible] भवादि सुक्तं। तदेव [illegible] त्वानुमानान्स्वं वेदेव प्रत्यक्षं। न च स्मृतिर्निर्मूला। विलक्षणवचनानामपि
प्रमाणा [illegible] मात्रेणोपसंहारात् किमुत [illegible] वचनस्य। [illegible] वेस्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुं। तथाहि। शिष्टे
रा [illegible] माणानां सतां [illegible] दिवत्। फलसंबंध [illegible] मथैवत्। नहि तद्देव [illegible] प्रमाण्यके पस्य
स्वरूप [illegible] गंतव्यं। अनेकाकारस्य प्रत्यक्षस्य कश्चिद्देवाकारः [illegible] नोपलभ्यते। तत्र [illegible]
[illegible] स्वरूपे [illegible] फलसंबंधः शास्त्रेणावगम्यते। यागादिषु पिचैवेतस्वरूपैतानेव [illegible]
[illegible] फलसंबंधमात्रस्य [illegible] पत्तेनूनत्वे [illegible] त्वारः। अतो [illegible] पलस्यमानेरण [illegible] मुपलभ्य शिष्टाः
प्रवृत्ताः। सर्वकालं शिष्टव्यवहारस्य [illegible] विषयात् [illegible] देवोपोद्धृतस्य केचित्त्वर्गादिसाधनत्वेन निरुप्यमानाः
काश्चित् [illegible] परित्यागेन निरूप्यन्त्या [illegible] तेषां चार्थवत्वेनिर्ना शिष्टप्रयोज्यत्वमेवोपलभ्यते। वेदेनापि हि
[illegible] विनशन [illegible] प्रत्यक्षवर्णादि [illegible] मिति शक्यमनुमातुं। ननु शास्त्रार्थकारि [illegible] पर।

प्रा॰ स्म॰
३६

शिष्टत्वेन शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् । नैवं तेषां सदाचारनिमित्तान्यपि शिष्टत्वमपदेशाय परंपराप्राप्तमन्यदपि
तामतां साक्षाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः प्रत्यक्षवेदविहितधर्मीकपाणिस्त्वशिष्टत्वपदेशाय परं
पराप्राप्तमन्यदपि धर्मबुध्या कुर्वन्ति । तदपि धर्मबुध्या कुर्वीत । न दृष्टप्रयोजनत्वादधर्मरूपमेव । तथा स्मृत्युक्तानिहाननुक्ता
नष्टवैदिकः । पुनस्तस्यासितो वेदे तेनैवाध्यापनादिषु नेतादृशं प्रयोजनं पूर्वं दृष्टा रत्वा हेत्वदृष्टानामितो तदाश्र
प्रत्यासंगात् । स्मृतिरप्याचारो वेदवचनं चोपलभ्यमानं तत्त्वपरजेत्यदोषः । प्रत्युत ते तेनं दृष्टा वेदमूलत्वनिवारणा
प्रत्यक्षवेदमूलत्वेऽपि तदृष्टार्थकारणं वेदे पि स्वकृतप्रयोगं धृष्टत्वाविधीयंत इति न तावता वेदमूलत्वाभावः ।
यानि तु म्लेच्छादिसमानानानि निपतानि यत्तनिमित्तकेपारणपूर्वस्य सुखसाधनत्वेन कोषितेषु वाणिज्यादीनि मि
त्तान्यपानमूरुपनासनरमणीपरदोषानालेख्यावृत्तगीतं धनुष्पादिकर्माणि प्रसिद्धानि तेषु नैवकस
चिद्धर्मत्वाशंकास्तीति न तत्साम्यान्यतोऽदृष्टेन तत्र निराकियोपपत्तिः । केषांचिद्धर्मत्वास्पृष्टपृगभेष्वत्वेषामेवन
तत्संगः । किंतु देवब्राह्मणपूजादियज्ञेषामपि किंचनातत्तेष्वमेव धर्मत्वं शिष्टाचारगतं हितरा । लोके हि कश्चि

एम॰४
३६

ष्टाचारः शिष्टत्वेन विधीयते । कश्चित्तु ममाणसामान्यप्राप्तेस्तदपि संघतः । तत्रापि कश्चित्पेणाधिष्ठानिवानुवर्ततेऽस
एव केवलो धर्मो नेतरः । प्राणिमात्रगः । एते नैवैदिकानां तु धर्मेषु संस्कृतात्मनां त्रात्मनां तु देहः प्रमाणत्वप्रसिद्धं धर्म
स्तुद्धर्मे पान तथैव कुरुकात्म्यपसंवेदतत्त्वर्थतानाम्हित संस्कारोराम्बेदानपनमार्गानुस्मृतिप्रतिभानान्तोन्मार्गप्रतिभा
नेसंभवति । सामिस्रेयोच्यते । परेवानुचानः । किंचनाम्नहस्त्रमपत्रकवतीति वैदिकवाक्यजनितत्वाद्धर्मरवसंभवतीति
तप्पहि प्रथाहमापालनात्पके पुमैपयावोचनरुसंमत्ता । पत्ताया नेतन्मपमेवतत्स्यत्तथा भवेद्धविदात्मनु
हि । रदं च विहृद चन्यादिनिज्ञातेप्रसिद्धरूपंकविमिनिरूपितः । कोहि संरुहपदेषु वक्तृषु प्रमाणमंतकेरणास्यवत्त
परति । वरूदिनाम्यतत्धर्मेष्वामात्मनोऽहिनकेषांचिद्धर्मकौरणात्परारोत्मनुक्षिरन्यत्रसंभवति । तिधर्मत्वेनास्मृतापते । प
दाशिष्टान्मनुष्टे । नांबचनादेवता । पुराणकेष्वानवृत्तस्मादाचारेषु विस्मातथा । यथा वा वरदानादौ देवता राधनोऽकृवे ।
पदृष्टमिसमंत्रस्तो विषधरा इति मंत्रितं । लोकः स्मरति मंत्रत्वं विशापहरणादिषु । यथा वा माषपिष्टांते नकृतोपांकि
लोके पश्चितेर्गिरुणितकृमाताः सममत्वविषहारीणां । यथा चपाश्चुर्वके स्थिर देव्यादेवसतिपुरुषकत्वात् । तस्यर्कपवित्रत्वा

वा:स्मः
३७

शोध्यन्ते पुरुषकामतां तथा चाचारान्न तु स्यादि धर्म्मधर्म्ममपालनं । क्रोधक्रमितितिक्षित्वम्यात्यं धर्म्मेण मुत्सुभिः । पत्नपत्न्या
पतितः षसमम्प्रेत्स्वा दुहितरं । इदं श्रेहेत्यापो मे त्रेष्यन्तार आसीदित्यो कुमारि दक्षिनादिति हो सदृशी नोश्रोश्रा वा ब्रोसुधर्म्मा
तिक्रमं पश्यद्भिः । शिष्टाचारमाचारां पदुरक्षध्यकसाक्षमिति तत्रोच्यते । अतिसामान्यमाचाहा रोषे नेत मविष्यति । मनुष्य
प्रतिषेधाद्दृते ज्ञो वलवशेन वा । पथ्यावानविरुद्धत्वं तत्र भातक्रम पिष्यते । प्रजापतिस्तावसृजा पालनाधिकारतेश्रा
दित्य एवोच्यते । सुवाहुगोदरपवेलापामुषसमुपन्नेप्यतस्मात दागमनाद्यजापतरतित्वदुहितृ त्वेनव्यपदिश्यते ते
दृशदृश्वाच्यः सवितेवाहनिलो । पस्माचाहगाकिरोणाख्यवीर्यनिक्षेपात्तस्त्रीपुरुषसंयोगवद्रूपचारः । एवं समस्ततेजाय
मेश्वरनिमित्तंदृशदृश्वाच्यः सपितेवाहनिलोपमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः स्वपात्मकजरणहेतुत्वाज्जारशब्द
वाच्यादनेन चोदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते । नपरस्त्र्यभिचारात् । नकेवलं पुनः परस्त्रीप्रार्थनानिमित्त
नेतरकाल्पजगरत्वप्राप्तेर्वा पत्नेर्नोदुराचारत्वेप्रख्यापितं । शच्यामपि वृत्तिभक्तिनिमित्तपुण्यपातिशय जनितनन्वि
कारणबाप्रभावलाभः ख्यातएव । वसिष्ठस्यापि विश्वसुन्नशोक व्यामोहचेष्टितं । तस्माप्यन्यतिमित्तत्वान्नैवाधर्म्म

स्म४
३०

त्वसंशयः । योहिस्त्वराचारः पुरुषदुष्याक्रियेते सधर्म्मोरक्षी स्वप्रतिपद्यते । पुत्रकामक्रोधलोभमोहे शोकादिहेतुत्वेनोप
लभ्यते । तपश्चर्यो विधिप्रतिषेधप्रवर्त्तिष्यते । तेन विश्वामित्रस्यापि पद्मरागद्वेषपूर्वकतपोवलात्रुद्रस्यचरितेन । स्वचिलवतः
पश्यामि तनेन स्यावेन महांतितपांसि कृत्वा तानि स्वपथत उत्तरकालं त्वं पापविशुद्धिं प्राप्स्यतीति । पञ्चवीरास्यजीर्यः स्वपि
। मंदतपसांतु गजेरिवमहावटकाष्ठादिभत्तमाम विना शापेव स्यात् । हे पापन स्यापि गुरुनिपोगाद्दर्पनिरपत्यल्लिप्सुर्देव
रात्गुरुप्रेरितान्तनुमती पापादिसेवावगमात् । मातृसंवंधमाधर जापापुत्रजननंप्राकृजपच्याल्लेरिष्यमाणतपोवलेन
नातिदुःकरमन्योपपत्न्यादृष्ट तपेवलेन निर्वहे त्तरूपी देवानामप्यर्यामेषपोत्सकस्तेहपिद्रभक्तिवशाद्दिधुमानधर्म्मा
चार्यशास्त्रे रेवसास्याद्धवहितायपत्यक तपि ज्ञानरूपयोगसिद्धिः । हि लमयसे । ताकरणेलोकापवादभीतास्तकेसे
तागतान्शंस्याभावाद्धंकान रस्यधीष्मप्रभ्रातरणामेकजानानामेकपुत्रेस्पुत्रवान्भवेत् । सर्वेते तेनप्रत्रेणपुत्रि
णोमनुरब्रवीतर स्येवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्र पुत्रलब्धपि ज्ञानरापः । केवलपरलापपतिसंवंध आसीदित्स पापत्वानुगमन
पिणाम्यते । पोवापिण्डं पितुः पाणो विलाखे पि न दत्तवान् । शान्तनुप्रीतिकमाड्डीतोपजैतेकान्यसे कथं । भत्तप्रष्ट

बा॰ स्म॰

३८

पिव्यासानुमहाराम्बर्णपर्वणिपुत्रदर्शनक्रतुकालेपिदृष्टवानित्यर्थो लिङ्गं । अथपानुग्रहसमर्था हि महर्षयः अत एवं ते । तद्यपेवतद्वचनादसावंधो जातो विचित्र्यते । तथा पत्तातुष्टानव्वचनात्कावृतिकालेपिदृष्टवानित्यर्थोपरासुतानां । पहुप जदेवपुत्रासंगतिकरणादानेक्षितिदानार्थस्वर्वापं प्रजतिभविष्यति । क्रतुसमफलानि च दानतपस्त्रणाणि । व्यापिश्रय नेन त्करणात्रुंकक्रतुक्रियोपचारः । पाचोक्तापांडुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता । णपिद्वैपायनेनैव ब्रूत्सा चप्रतिपादि ता । पीवनेनैष्ठाहितस्तस्याहिवदिमध्यात्समुछितवासा चक्षोः क्रोष्टम योभिर्भुज्यमानानदृष्ट्यति । अत एव कोमुदेवे नकरूँअकः सेधु तत्वाहनिःशेषपुपस्थाप्यतीतिदनरपाहि कथं प्रमाणान तः सत्येवं वरेत् अस्थवातद्य एवतात् द्वास्याद्रौपद्याः एकत्वेनोपचरितादतिव्यवहारणथापित्यागम्यते । पद्द्या भार्यार्जुनस्यैवकेवलस्य भविष्यति । साधा रणप्रसिद्धिरुक्तिः शिष्ठदत्वापरशीतं । पथापुधिष्ठिरोपदेशात्तसम्पामध्यमानी । पमाना सहसेकमजस्वलावेषंसपुत्र स्यधनराष्ट्रस्याउसपत्नादपित्यागम्यते । पद्द्या भार्यार्जुनस्यैवकेवलस्य तु मात्स्यानंपाचानीपमानंप्रत्यारव्यापपितुं द्रौ पद्येगानवकाशार्थं दर्शयितुं साधारणप्रणीकृतवती । तथैव केवलार्जुनभार्यायाएवतस्याः स्त्रीत्वजनेनाविदितेप

एम४

३८

रस्परसंबंधानां तिशापं च भेदप्रयोगानवकाशार्थं दर्शयितुंसाधारणप्रव्यापनमिसेव मार्त्तिविकल्पैः सुपरिहरत्वा द्वागलोभकृतव्यवहारस्य च शिष्टैरेवधर्मत्वेनापरिग्रहस्योक्तत्वादनुपालंभः । तथा च द्रोणवधांगमत्वात्तत्वा दृष्ट्वापश्चिन्नं कामकृतेप्येवरसैवमेनप्पस्वमेधः प्रायश्चित्तेलेनतस्यसदाचारत्वाम्युपगमः । पत्तुवासुदेवार्जुन योर्मद्यपानमातुलसुहितपरिणयनंस्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तं । तत्रान्त्यविकारस्यसुरामात्रस्यत्रैवर्णिकानां प्रतिषे धः । सुरैवमलमन्नानांपाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् । इति । मधुसीधोस्तु स त्रियवैश्ययोर्नैवप्रतिषेधः । केवलब्राह्मणविषयत्वात् । मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्येति वचनात् । यदृष्यं तद्ग्रोत तद्गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः । एतदपि ब्राह्मणस्त्रैषामिति नि वादिशक्यस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारित्वनिमित्तत्वात् वचनापरनेन ब्रह्मवर्णयोरकार्यत्वात्मद्यपाद्यस्य णोऽपि मिति निपन्नादस्य वचनेविहितं स एव तच्छील तद्धर्मा तत्साधुकारी वा भवतीति । तस्माद्ब्राह्मणेतरेषा

वाःस्मृः
३९

णामेव ब्रह्मस्ववाहिनः। तथा च मद्यमांसप्रतिषेधं गानिंदार्थवादेऽभिहितं। अथ कामम् अस्य घलु कोष्ठा स्वर्गो मद्
मोऽपि तरंति। तस्मादेतदुक्तं भवति। पैष्टी वै कान्तस्तु राजन्यानामप्यपेया न यथा सर्वे ब्राह्मणादिभिर्नपेया इति रता
पायपेवे केति च ब्राह्मणादिभिरिति चो भयमप्यनर्थकमेव स्यात्। श्लोकं तरं निर्देशेन च वर्णत्रयसंबंधला भारतं ते
नो भौमक्षाम वसी वा विल्प विरुद्धं। तथा चान्यार्थदर्शनमप्यनुतालवचनेऽपि अन्नात्स्यमासीत तेतस्मान्नस्यपौहं तमु एवेमा
स्यंततो राजन्यमस्र जेत तस्मात्स्यापांश्रुकने पांश्रस्तुषा च श्रुमुश्रमुरांपीत्वा विलपंत श्रासते पापा वैमान्यं
तस्मात् ब्राह्मणः सुरां न पिबेत् पाप्मना नेत् संसृज्या इति। तेन क्षत्रियो ब्राह्मणाद्रूपाभेनेन सुराप्यतीति दर्शितम्। एवं विद्वा
सुरां पिबतीति मनुः सौध्यविवक्षयैवेति। यत्तु मातुलदुहितृपरिणयनं तपोऽन्यमात्रेच स्त्रीपादि संबंधव्यवधानवे
पित्रा त्रादि व्यवधाने पिंत्रादि व्यवहारविरुद्धं। यद्यपि वासुदेवस्वसेति सुभद्रा स्यात्तातथा पृथुन्नपृजैरीवललदेववा
सुदेवपौरेकानेव्यपाश्मनि तत्त्वान्वा व्याकेनान्मातृस्वस्रीयो वासुभद्रा मातृपितृस्वस्रीयपादिदुहितावतिपरिणयना
प्यनुत्तानाद्दिताप्तेः। वसुदेवांगजाता च कौंतयस्य विरुध्यते। न तु व्यवेतसंबंधममभवेत्तु विरुद्धं। तापेनसान्येवमुक्तं।

णमः ४
३९

मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते मनु
ष्याः पार्थ सर्वशः। तस्माद्विद्वद्भिराचारप्रवृत्तिर्विधेया इत्येतेन शिष्टाचरणीयस्यापरिणयनं व्याख्यातं। यत्तु घतना चाचरणं। अतिदृष्टं च मथुरा
ब्राह्मणीनां सीधुपानादि। दाक्षिणात्यानां च मातुलदुहितृविवाहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तं। तत्र केचिदाहुः। स्मृत्या
चारयोरितरेतरनिरपेक्षत्वेन समबलत्वेन तुल्यबलत्वाद्विहितप्रतिषिद्धविकल्पानुष्ठाना पत्रपणाद्दोष इति। तत्तु वक्ष्यमा
णबलाबलविभागाद्युक्तं। अन्ये त्वाहुः। सर्वेषामेव मादीनां प्रतिदेशव्यवस्थया। आपत्त्वेन संसृष्टसुदुष्टत्वाद्दुष्ट
त्वमाश्रितं। येषां परंपराप्राप्ता। पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः। तएव तैरनुष्ठेया न दुष्यन्त्याचारैर्नेतरे पुनः। तथा च मनुनाप्युक्तं। येनास्य पि
तरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति। येषां तु यः पित्रादिभिराचरितः स्मृतिं
तत्प्रतिषिद्धस्तं परिहरंत्येव। अपरिहरंतो वान्यैः स्वजनादिभिः परिक्षिप्यंते। न तु चौतमेनाप्युक्तं अविरुद्धाना माचा
राणामप्रामाण्यमुक्तं। आह। यदि वेद विरोधः स्यादिष्येत वा प्रमाणता। स्मृतिराचारशब्देन न तु वेदवदुच्यते।
न त्वेतदपि युक्तं। स्मृतिमंत्रेष्वाचारशब्दप्रयोगात्। स्मार्त्तो धर्माधिकारे हि शंखलिखिताभ्यामप्युक्तमाम्नायः स्मृति

धारकरति। ग्रंथकारेणात्मनः स्मृतेरवकृतकत्वं याज्ञापरस्मृतिग्रंथाध्यापि नास्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः। ततश्च मन्वादि
वाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगंतुं। आपस्तंबवचनं तु बोधायनेन स्मृतिविरुद्धस्याचारे दारहरणेने
वप्रपंचितं निराकृतं। स्पष्टकर्मासिद्धेत्वेनादर्शनाद्यनविरुद्धाचाराणामापस्तंबवचनस्याप्रतिमूलत्वोपपत्तिः। आह। के
न वा ब्राह्मणीनां सुरापानं प्रतिषिद्धं। उच्यते। तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यश्च न सुरां पिबेत्तद्रूसमेनेनानुपुंस्त्वे निर्देशात्स्त्रीणां न
प्रतिषिध्यते। सुरापानमतो नात्र स्वपृथग्वाच्यविरुद्धता। उच्यते। हननप्रतिषेधोपि भवेत्पुंस्त्वविवक्षितं। तथा पुंस्त्ववदेकत्वविव
क्षापि प्रसज्यते। अहत्वा कंचिदेवैकं न तत्र स्यात्कृतार्थता। एकेन च सुरापाने वर्जिते एवं वैकृतेः। आह परजातावदेकत्वा
विवक्षागतमुच्यते। प्रत्येकं यजिसंबंधाज्जातेर्वा न तद्दुष्यति। एकैकस्य यवहि ब्राह्मणव्यक्तेः। यथा प्रसक्तस्य सुरापानप्रति
षेधादिव व्यमाणमपि तावदन्यपुमान्त्वात्न क्रियाविशेषणां प्रतिषेधविशेषणासंभवति। किमुत पदार्थानां तेक त्वा
नुवादएवापवित्तापंते। आह। हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य ब्राह्मणस्योद्दिश्यमानत्वात्सुरापाने च कर्तृत्वेनोपादीयमा
नत्वात्। स्वर्गकामो इंद्वरी संमाननापि यजमानतुल्यविवक्षाविवक्षयोः प्रसंगात्। उदाहरणवैषम्यं। तथाहि। यो हि

ब्राह्मणस्तुक्ते हननप्रतिषेधतः। ब्राह्मणप्रतिषेधे वा लिंगं नाम्याहूढी पुनः। प्रतिषेधविधिप्राप्तोहि विधापकः। मुख्यव
प्रतिषेधासंभवात् ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्टवधप्रतिषेधं विधापनि हंतव्यापारोपदि लिंगमपरं ब्राह्मणवधप्रतिषेध
वाविरध्यात्ततः प्रत्ययार्थे तिलस्य तावाक्यभेदप्रसंगः। येषां तु विधिप्रतिषेधौ नामात्यंतमभिन्नोद्देववत्कार्यो तेषां प्र
त्ययसंबंधानुपपत्तिः। तत्र ब्राह्मणविशिष्टक्रियाभावमात्राभिधानादधिकत्वव्यापारेणाविद्यप्रयोगे द्वेषापायप्रसंगर्वो
क्तव्याप विवक्षितं ब्राह्मणविशिष्टहननविशिष्टंवा न दितं प्रतिषिध्यचरितार्थेन लिंगमपरं ब्राह्मणवधविधिषु
क्तोसनावर्तमानः प्रतिषेधमिति रूपमात्रमपि लिंगं प्रतिषेधं प्रत्यनुपपद्यमानत्वादविवक्षितं भवति। एषा हि तत्रैव व
प्रतिः। पञ्चोधादिवशेन ब्राह्मणं हन्यात् ब्राह्मणो वा हंतव्यस्तन्नेति। विधेयकृत्यप्रयोजने पुनरीदृशो वाक्यप्रयोजना। यद्ब्राह्मण
हननं तत्र कुर्यादिति। यो वा ब्राह्मणं तं न हन्यादिति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधविधिः। अनुद्देशिष्ट ब्राह्मणविषयव
धप्रतिषेधविधिरेव ति। सर्वथा ब्राह्मणोद्देशेनेह मुख्यामहे वपं। न चोदिष्टस्य शक्येतलिंगसंख्याविवक्षितं वा ब्राह्मणाः
सुरां न पिबेयुरित्यत्र ब्रह्मवादिभिरिति वादेशकालनिमित्तफलसंस्कार्योनुपादेयपक्षके व्यतिरेकादेकत्वं स्यात्प्र

वा॰ स्मृ॰
४१

स्यैव पानं तत्र गुणभूतोपादीयमानसंख्यापरिच्छेद्यत्वं पोष्यपत्वाभावनोश्च विशेषणत्वेनोपादानात्। एतत्रैव तत्तौ विभक्ति
श्रुत्या गुणभूतोपादीयमानत्वप्रतीतेर्विवक्षितं लिङ्गं न ब्राह्मणो न पिबेत् स्त्रीमेव। तस्माद् ब्राह्मणो न सुरां पिबेदित्येतदपि
श्रुतिवचनं विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधकमिति दर्शयितव्यं। अतश्च प्रतिषेधत्वात् नैव ब्राह्मण्या विरुध्यते। सुरापानमहि
कृत्य ब्राह्मणपक्षेण न कुर्वीत नैतद्देवमिहाप्येतत्पुंस्त्वं न विवक्ष्यते। ब्राह्मणस्यानुवादत्वात् तद्वत्प्रतिषेधवत्। नोपा
देयत्वमेवैकैककारणत्वेन संमतं। विशेषणविवक्षायाः कारणं हि महद्धि धिः। अन्यथा मानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनू
द्यते। तत्र नाकांक्षितं नान्यद्धि येभ्यो विधीयते। यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमर्थं तद्वाक्यार्थः प्राप्तः प्रतिषे
धसंबंधाद्धि विपुद्धिमवस्थापयेत्। तेन गुणत्वोपादेयत्वविधिसमवायात् ब्राह्मणपदे शंकेति विवक्षितं तन्नामस्या
त्। पतत्वं एतस्मोद्धारः सुरापानं प्रसज्येत। ब्राह्मणादेरन्यस्मिन् कश्चिद्धि विसंभवः प्रतिषेधोपसंहारि महावाक्य
तिरस्कृता। नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथंचन। तेनेहापि यत् सुरां ब्राह्मणः पिबेत् इति वाचनं यत्पुंस्ते। यो ब्रा
ह्मणः स न सुरां पिबेदिति ब्राह्मणसुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन प्रतिषेधविधिना वा मत्स्यवा पथ्या हस्या ब्राह्मणो न सुरा

राम ४
४१

तरत्तिनास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रतिषेधं वा प्रतिविधेयाचोपपत्तिः। लोके चैतद्यथा प्राप्तं पानं स्त्रीपुंसकर्तृकं प्रतिषेधप्रे
वाक्ये तस्य वस्तु मन्यते। न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदितेस्य च पुमानिति विभक्त्या पाणिहिना लिङ्गं विवक्षावकल्पते। न
चास्य लिङ्गसंबंधः वेदतः सन्निधीयते। न पानप्रतिषेधाद्धि विभिरस्य तत्र गच्छति। तत्र स्त्रीभपत्काप्य विवक्षितं लिङ्गसंख्य
त्वे सिद्धं। ननु एवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधे पिष्टब्राह्मणवधवत् ब्रह्महत्या स्त्री निपदात्रेणमेव केवलां पां ब्रह्महत्याप्राय
श्चित्तविधानं तत्रोपपद्यते। उच्यते। ब्रह्महत्या स्त्रीवधे कोवा ब्रह्महत्यां निषेधति। प्रायश्चित्तात्तु रंतत्स्यात्। स्त्रीत्वमा
त्रनिबंधनं। न च प्रायश्चित्तात्यत्वेन निमित्तस्य ब्रह्महत्यात्वमपनीयते पुंवधे पित्वघुतरमाप्रायश्चित्तविधिदर्शने
न ब्रह्महत्यादोषाभावप्रसंगात्। तस्मान्न वाचनिकप्रायश्चित्तात्यत्वेन ब्राह्मणीवधे प्रतिएव नास्तीत्याशंकितव्यं।
सुरापानेपि पुनः प्रायश्चित्तविशेषोपि न कश्चिद्दाम्नातः निहरादया कृतत्वादस्य वास्य स्त्रत्या सह विरोधः। यपि
चापरं वचनात्तुल्यबलत्वात् कामं वेत् सापि तस्मात् ब्राह्मणाः सुरां न पिबन्तीति एतेन मत्स्यस्मृति विधिनानि
एकतेति नैवंविधाचारमामाशमाशंकितव्यं॥ ॥ अथ वा तत्सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थमेतद्देवताप्येतदेकम

बा॰स्म॰
४२

धिकरणं श्रोस्मात्तवंार्र्हपावंतिककस्मरणाचरणोपलक्षितार्यावर्त्तनिवासिचातुर्वर्ण्याचरणमित्यतिनिरुदाहृतमुचितं
ते। धर्मबुध्यापरशिष्टाणाचरित्रमुपलभ्यते किं तथैवप्रमाणं तस्य वा निःप्रमाणकमिति। कुतः संशयः। उच्यते। स्मृतिव
त्कर्तृस्मरणाभावात् प्रमाणत्वेन गम्यते। अनिबंधनतायाश्चाभवेदप्यप्रमाणता। ननु च स्मृतिकारैरेवतत्प्रामाण्यमपि नाभ्युपग
तं तद्धि दृष्टार्थस्मृतिशीलेश्चाचारश्चेत्रैवसाधूनां। पश्चिमं देशेपश्चाचारः सदाचारउच्यते। इति अतश्च तत्प्रामाण्या
देवच्छिन्नः मूलाभावहेतुदर्शनातिरेकात्। आर्यवर्त्तगततेवेदवाक्यदर्शनमप्यूलानिस्यरगोपनिबंधनानिप्रमाणत्वेनाधि
गताः न तु सदाचारदर्शनात्तत्र मूलमात्रप्रतीत्यस्मरणानांमूलांतरानुमानसंभवः। पथैव च वयं तेषांदृष्टाः केवलं तथा
। स्मृतिकारात्ततोनैषांगम्यतेमूलदर्शनं। परिशिष्टैर्मूलान्यश्चोक्षप्यततनोपथैवान्यानोस्मरणानिनिरूढानित
थैवेतान्यपिपनिबद्धान्येवाभविष्यन्। यतस्तत्स्वरूपमुपलभ्यानुरूपमनिबध्यपरमासपैनेवसदाचारःप्रमाणमितिसाकूं
ततोनदृष्टमूलत्वेनाध्यवसातुंशक्यमिति विचार्यते। तत्रपूर्वाधिकरणादृप्रबलत्वेनप्रामाण्यंप्रतिज्ञापतेकर्तृस्म
रणाभ्यांहि धर्मस्य निर्विरोधरहितत्वाद्यो नहि केचित्सदाचारः श्रोतस्मार्त्तविरोधिनः। अतस्तत्तुल्यकारित्वा

राम ४
४२

प्रामाण्यस्यापनात्वधारितः। स्मृतिकारणस्मृतत्वात्तं महद्भिन्नस्मृकारणं तेषाम महाजनमूलांनानस्यनुतोपपद्यतेति। तर
पाऊर्ध्वनाहनशास्त्रपरिमाणत्वाद्धर्माधर्मस्थितेरर्म। शिष्टाचारः प्रमाणत्वंलभंते शास्त्रवर्जिताः शास्त्रपरिमेयत्वं ता
वत्परिमाणशास्त्रं चधर्माधर्मयोरवसेयं। तापरिमितानितानि च शास्त्राणि वेदोपवेदो यदेवदर्शीनि। नचतेषांमध्ये
सदाचारशास्त्रं किंचिदस्ति। न च सदाचारः स्वयमेवशास्त्रं। नापितदर्शनमनुष्ठानंवा संतपरापृष्ठत्वात्। प्रमेयत्वाच्च्छम
तेस्वेतादृषपापानिर्मूलत्वमुक्तमेव। किंच मूलं भवेदेकमनेकमितिचिंतितोनैतद्धि विकल्पयतद्रनुमातुंहि शक्यो
ते। नतावद्देशजातिकुलभेदाद्भिन्नानामपरिमितस्वरूपाणामेकश्रुतिमूलत्वंनहि दृष्टा। श्रुतिपैजानस्वचाचरण
मेहीष्यति। प्रहाभिधेयपोत्तेषांयत्ताकस्मोरसंभवात्। तोपाद्वाचारंहिवेदवाक्यानिकल्प्यते। यत आचारः प्रवर्त्तेर
यतांवेदएवेकः कल्प्यापत्त्वा। एकस्यतुवाक्यस्यानेकस्यचिदपरिमिताचार्यविधायित्वमवकल्प्यते। यत आचारः
प्रवर्त्तेरन्नेच धर्मस्तत्र कोरस्मरेवदद्धाचारप्रामाण्यमुपपन्नं। वद्धशिष्टधर्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिर्बंधमसंगात्ताने
चाचारदर्शनोत्तरकालंप्रवृत्तास्मृतिस्तेषांमूलंभविष्यति। मूलेमूलिवलावलविपर्ययप्रसंगात्। अतः परिमि

वा:सू:
४३

तं शास्त्रमनुमानं यतोऽहिति। नाचाराणां च तन्मूलत्वं बहुवाक्यैस्समर्थितं। न च स्मृतिसमरूपापि श्रुतिरत्रानुमीयते। आचारा
णामतएवैषां सत्यात्सविपर्ययात्। शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि श्रुतावनुमीयमानायां माचारः प्रथमं सिद्धो भवेत्तत्पू
र्वकश्रुतिः। न त्वाचारस्य स्वात्म्यं लमितिनिर्मूलत्वपुनः। शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा। परिमिते ह्यर्थे शास्त्रं प्रवर्त्ते
त। अपरिमितत्वाद्धाचाराणामनुष्ठानस्य तु लमिति। परिमितार्थविषयत्वाद्धि शास्त्रस्य। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति। तद्
रूपमानान्मूलहेतुत्वान्नात्र शास्त्रप्रमाणता। तस्मादर्थसुखाङ्गत्वाल्लोकाचारेष्वपि धर्मता। वेश्यानां स्वर्णकानां वाथे
घानां नगरेषु वा। चरित्राणां पृथेवार्थसुखाङ्गत्वं तथा स्त्विह। तस्मात् श्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे।। शीला
चारानुष्ठानं गो शीघ्रास्यादितुल्यता।। पदस्त्रयेण घपतदेवाधिकरणं व्याख्यातं व्याख्यास्यते। इहापि वर्त्तेनिषा
शिष्टाचारानेवादावुदात्तस्यएवं विक्षामात्रमांसासंदेहे शिष्टाकोपे विरुद्धमिति। चेदिति निर्हातेस्तावत्तुप
क्रम्यते। तथाहि शिष्टप्रावेश्रुतिस्मृतौ त्तेनयत्तिविरुध्यते। तद्धि शिष्टाचरणं धर्मप्रमाणं लेनगम्यते। परिशिष्टस्य को
पस्याद्धिरुध्या तथमाणता। दकोपात्तु नाचारप्रमाणत्वं विरुध्यते।। ।।समाश्विप्रतिपत्तिः स्यात्।। ।।तेषदर्थ

एक४
४३

नास्ति विरोधस्तस्मैवमुपक्रमवाक्यं शब्दार्थ। विषयप्रयोगशिष्टाचारविप्रतिपत्तौ संदेहः। एकशब्दमनेकार्थं शिष्टै
र्वर्ण्यते यदा। विशालेनतदा तत्र कोऽर्थस्यात्सार्थिकः। यववराहवेतसशब्दाः प्रियंगुवायसजंबूष्वपि किलक्षापिदेशा
ते प्रयुज्यन्ते। तेनतनदृचनत्वेपि संदेहः उपजायते। अनिरूपितत्वान्नोपायवदस्तानुसारिणां तत्राहनेवं संदेहः कर्त्तव्योऽत्र
मत्वापि। प्रयोगं प्रतितुल्यत्वात्सर्वलोकप्रयोगिणां। यत्र दृष्टो हि यः शब्दो यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते। एकैकस्मिन्नेवार्थे तस्य वा
चिकात्वा प्रमीयते। तस्यात्र सर्वगामित्वं तत्स्यापत्त्या प्रमीयते। नैकेषामेव सा व्यक्तिकेषांचिद्धानविद्यते। ताता ता
नविभागस्तत्ताद्भेदे न कल्पते। तस्माद्येऽपि न तात्पर्यं पदार्थस्य वाच्यता। तेरप्यसुपगंतव्यात्सप्रसिद्धिसमाहिता।
नथालव्धवडन्तां स्यां प्रयोक्तृणां विशिष्यते। वाच्यवाच्यकभावोपमस्यपादादिशब्दवत्। विभीतकेऽशब्दो हि प
घ्यत्वे प्रयुज्यते। तथापि वाचकत्वं स्यात् यतेशकणागवत्। तथा चो क्तं शवतिर्गतिकर्मा कांबोजेष्वेव दृश्यते। विका
रायन्नमार्याः प्रयुञ्जते। एवमिमितनशास्त्राभिधानादित्यादिवदवएवहि धानवोनाम शब्दास्वप्रतिदेशमर्थभेद
बुध्यवस्थितादृश्यते। तस्मात्सर्वेषामभिधानविप्रतिपत्तिः स्यात्एवंचैविकल्पितषु केषांचिदर्थानाप्राधारणाशब्दवाच्य

वा॰ स्म
४४

त्वात्प्रकृताविव विकृतप्रयोगात् आर्षकाद्रकोनुमहीष्यते। तथदर्शनादिरोधस्यैतत्त्वैवैतद्व्याख्यायां। एतस्य विप्रतिप
त्यविरोधव्याख्यायां परमार्थत्वात्तस्मादाचारविप्रतिपत्तेः समत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते अभिधीयते॥ ॥शास्त्रस्थातन्निमित्तत्वाच्च
तिपत्तिर्बलीयसी। लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि नीयते। नानाविप्रतिपत्तौ हि लौकिकी नाभियुज्यते। पाठ्य
शास्त्रानुगतासैव प्रामाण्येनावधार्यते। लौकिकत्वे समानेति शास्त्रेणाभ्यधिका हि सा। शास्त्रस्थाः पुनरपि वा प्रतिपत्तिस्त
दृष्ट्यापाप्रमाणत्वेन मन्तव्या असप्रत्ययतरा हि ते शास्त्रार्थे यदभियुक्तानां पुरुषाणां हि भेदवदा। लोकेनाप्यध्यापात्वेन शास्त्रार्थो
निःफलो भवेत्। लौकिकत्वस्य धात्वेपि नार्थो नौ व विरुध्यते। एसवीर्थविपाकानां भेदो हेतुर्घ्यर्थवाद्यपः। निरूढार्थसार्थतत्त्व
न धर्मे सिद्धेर्वपातिकौ। तस्माद्यथा शिष्टैर्यथा वैयेवौ योनि रूपिताः। तेषां तत्रैव शब्दानामर्थाः प्रत्याहितेनेत्। अनवस्थित
प्रादार्थसंबंधः स तिसंभवे। विकल्पश्चाष्टदोषत्वान्न कथंचनपुष्यते। अपि ह्युतस्य शब्दार्थयोवेदेषुपलभ्यते। तत्र तानि
लोपाप्रस्मात्लोके भिवतिनिर्णयः। पवमतो भिरुद्धिरोदुं वर्णः प्राकृतो विधीयमाने वा कपशेषपायबर्गन्या आषधयोन्ता
यते अयेतेमोदमानारश्चोत्तिष्ठन्ती निवृद्धि पुष्पाद्यासु रूप्यते। भोष्य कोरत्नानुवारुणप्रधासिकपवमयकरंभपात्रवा

रामः
४४

कपशेषत्वेनोपलक्ष्योपः समंदप्रयोजनवत्वात्तथास्तु नाम। फाल्गुने चौषधीनां तु जायते पत्रशातनं। मोदमानास्तु कृति
ष्ठंति यवाः कणिशशालिनः। प्रियंगवः शरत्पक्वाः स्ताबकाः फलिनः संसर्पं। परावर्षा सुमोदंते सम्यक् जाताः प्रियंगवः। तदानां
चौषधीम्लानिः सर्वासामेव मोदनात्। एवं वरुणप्रघासेषु शब्दार्थः प्रसिद्धः प्रयोगादेव निश्चीयते। ननु तेनास्तु यदाहरणानि लौ
कप्रसिद्धेरेव व्यावस्थितानि साधु क्तानि। तथाहि नैवोच्यते कश्चिद्देशे पव स्यात्प्रियंगवः। जेके नवतन्त्रमप्राङ्वरुणहेनापि वाप
सं। अध्यारोप्य विचारेण किं मुधा खिद्यते मनः। केदारेष्वपि चलंबु सुधा कपशेषेणानिर्णयः। वर्षे त्वेवन तेनापि पूप कर्त्याविवि
चारेण। पयः पितत्राभिधेयं संदेहे मतुरास्तत्यादीनामदेहनिर्णयोपायं व्याख्यानं करिष्यति। पादवहा कपशेषमेव स
निर्णयो नान्यत्र। एवमभिधेयनिर्णयेकैकत्र च कृतः सर्वत्र कृतो भविष्यतीति एवमपुनरुक्तत्वमापाद्यते। तथापि न्या
प्तुलत्वात् यथाप्रतपरिग्रहः। वा कपशेषात्तु पवस्याघवाघवि निर्णयः। तत्रैवद्धसङ्गेच साम्प्यादीनां गोणार्थेतिनि
मित्तानां मनुक्रमादेतत्स सन्देशाजनकत्यपासिद्धि शब्दार्थत्वे पि विज्ञायत एवेति नेह होदाहृतेन कार्या। तस्माद्दन्यत्रुदाहृ
त्य विचार्य भिदमीदृशां। पत्र विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगजा। तत्र किं तुल्यतापुक्ता किमेकैकबलीयसी॥

श्रीगणेशायनमः पूर्वेत्रपरेष्टसा
नं।अत्रकंटकमड्डावशोधनार्थंनी
वीविस्रंमतव्याजेनत्वेष्टसाधनमि
तिभेदः इक्किव्याजस्तुतिनिदास्तु

तास्त्र:
५५

समाविप्रतिपत्तिःस्याद्दार्यव्यवहारेणां। आर्यास्त्वविशिष्टेभ्यो लक्ष्यार्थेषु कर्मसु। लक्ष्यार्थेषु तु त्वस्य लभार्यम्ले
छप्रयोगिणां। सर्वो हि शब्दः प्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते अर्थश्च संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थमभिधीयते। तत्र यस्याविशिष्टस्यम्लेच्छ
यथार्थाभिधानात् तत्रापि तस्य सामर्थ्यं मनाग् एवं प्रमीयते। एकैव त्वयोपात्तेष्वेष्विति संबन्धानादिता स्मृतिः। म्लेच्छाः गम्यते थैव स्या
दविशिष्टं हि कारणं। न प्रयोगाद्यधिक्तस्य म्लेच्छैः पिकादिर्दृश्यते। अनाद्यार्यैः शक्यम् अविशेषेण गम्यतां कथं। यथा च म्ले
छदेशेऽपि धर्मो गोरेव बोधकः। एवं त्वार्यैः प्रयुक्तेऽसौ एषः शब्दोऽपि वाचकः। तस्मात् पीलवादि शब्दानां न साहचर्यादिनो धने।
समो विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगतः। इतिमात्रेऽभिधीयते। शास्त्रस्थावेति पर्ववदेवं सकलस्य ज्याख्यापोजनीया।
किंच पयासाधनुरूपत्वात् प्रमाद्यशक्तिजेष्वपि। जायते वाचकत्वं तेषु म्लेच्छभाषिते। शब्दापभ्रंशवदेव देवृणां
मादिप्रयोगनिमित्ता अर्थापभ्रंशा भवंति। ततः शास्त्रस्थैरेवावि(?)स्तुतार्थक्रियानिमित्तपुराणाद्यैरभिः शक्यं ते साधु सा
धुकार्यापणमध्यादिवत् परीक्षकैर्विवेक्तुं। अभियुक्तानभियुक्ततानयोश्चाभियुक्ततानं बलवदितरस्य सुलभापवाद
त्वात् अतः शास्त्राभियुक्तानामार्याणां वर्त्तनिवासिनां प्रामतिः सैव धर्मोगमात्रार्थप्रमाणता। एते नार्या वर्त्तनिवासिन

तम० ४
५५

येऽपि अभियुक्ततराः ये ये वेदशास्त्रार्थदर्शिनः। तेते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्र भवेत्। स्मृत्याचारविरोधे त्वासाम्ये वेत्यस्यां त
शये। समाविप्रतिपत्तिःस्यान्मूलस्याद्वयोरपि। पश्येव श्रुतिमूलत्वात् स्मरणानां प्रमाणतां। आचाराणां तथैवेति नाविशेषो बलाबले। यद्याचारबली यस्त्वं फलस्थत्वाद् भीयते। फलाद्धि पुंसमानं हि प्रमाणं दुर्बलं भवेत्। श्रुतिराचारमूलत्या फलस्था
पिलस्त्व फलसमभ्यते। यावद्धि स्मरणं दृष्ट्वा श्रुतिरित्यानुमीयते। तावल्लक्ष्यात्मकः पूर्वमाचारः संप्रतिष्ठितः। प्रतिष्ठीतस्य च बा
धस्त्वकीर्त्याः पीकल्पितं तेनाचारबली। यस्त्वं समत्वं वेदस्य स्यते। स्मृतीनां बाबलीयस्त्वं शास्त्रस्थावेनिगम्यते। उभयोः श्रुति
मूलत्वेन स्मृत्याचारयोः समं। न प्रत्यक्षप्रपणीताहि स्मृतिः श्लोको निबन्धना। तथा श्रुत्यनुमानं हि निर्विघ्रमुपलभ्यते। आचार
नुस्मृतिं त्याश्रुतिर्वितायते ततः। तेन च धेनी तत्स्य प्रामाण्यं विप्रकृष्यते। न ह्येकैव श्रुतिः काचिदाचारणप्रवर्त्तिका।
भिन्नाभिर्विप्रकीर्णत्वान्नो स्मृताभिः प्रवर्त्तनं। नैकप्रयात्मकैनैव ह्याचाराणां विधिः स्थितः। कश्चित् कारणेकश्चित्कषचित्
यलभ्यते। न घघाविप्रकरणेन यस्मरशवतीमुपदध्यादत्रमेवोन्ततोदधातिस्माह भाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषा
न्नमतीति। सत्यपिहेतुवन्निगदत्वेन प्रसिद्धिरहितेनेहस्वसंभवाद्विधापिष्यते। तुवेदेवचनेनेत्यनेनन्यायेन विध्यनुमाननेचैव

न्नियोगतोर्थतः प्राप्तं येन तस्मात् सजातादशमागोत्रगर्भधत्वाएकादशमन्तु प्रजायंते तस्मादन्यतर्योप्रजा इति वस्तुभाव अप्रसक्तेना
थीप्राप्तत्वेन वा तस्माद् तोवयसि पुत्रान्वितोपजीवती जिकुरन्वेते न्यतो न्यातो थीसु पुरुषधर्मविधिः एवमन्त्यमेव दक्षिणातोऽद
धातितस्मादसिगोन हस्तेन पुरुषोऽलमन्तीति । नथादीक्षितो न यज्ञे दक्षिणोऽप्रथमसंज्ञे स्वरव्यंहि मनुष्याः पर्वमं जनते विष
स्यादिति । तपापस्यैकादशिन्यां देहे [illegible] तत्तस्मात् स्त्रियः पुंसोऽतीति कास्तस्माद्दुते कोऽबद्धो जायाविंदते नैकावर्त्म
नीनिति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्योमीपविधिसंबंधलंघनेनेत्वाष्ट्रवधनिमित्तागतब्रह्महत्यानुश्राविभागप्रति
ग्रहप्रसक्तावागतरजस्वलाव्रतनाम निशपनास्तानमासभक्षणान्जनाभ्यंजनाविलेखनादिके तेनादं तथा वनानन्त
देदनादिरज्जुसंसर्जनादीनां वेणात्रविषयाणां प्रकरणमिति । कस्त्री धर्मत्वावधारणमेवंचविप्रकीर्णानां न शक्यते कर्त्तुम्
इति ॥ स्मृतिमेवदर्शयन्ति तस्माद् स्तपंतरास्मृतिः तेनाचारः स्मृतिपावदनुमानं प्रवर्त्तते । स्मृतिर्लब्धस्मृतित्वावदमीम
वोवधारयेत् । तस्मादाचारेभ्यः स्मृतिर्वलीयसी सन्निबंधनेति । त्रिवर्षपूर्वं [illegible] कालादेलोके न्योर्फेः प्रतीयते । येदेतं दर्शि
पुत्रे [illegible] तस्माद्धेतुर्वो विलक्षणाः तत्र किं तुल्यकक्ष्यत्वात् [illegible] विकल्पोऽ । समाविप्रतिपत्तिः स्यादप्यवे कावलीयसी ।